

RIG

NR 3-4 2020

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap

(ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

*Lotten Gustafsson Reinius, Institutionen för etnologi,
religionsvetenskap och genusvetenskap (ERG),*

Stockholms universitet

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

*Ulf Palmenfelt, Institutionen för kulturanthropologi och
etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland*

Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,

Umeå universitet

Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,

Lunds universitet

Marie Ulväng, Institutionen för mediestudier,

Stockholms universitet

Per Widén, Nationalmuseum / Uppsala universitetsbibliotek

Omslagsbild: En av de omkring 10 000 kontaktark från Gunnar Lundhs personarkiv, som nu också finns skannade och tillgängliga på digitaltmuseum.se. Det här är från 1933. Foto: Gunnar Lundh, Nordiska museets arkiv, NMA.0082019.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Introduktion till ett fotohistoriskt arkivmaterial

Maria Bäckman och Marie Steinrud

Under sommaren 2015 blev Stockholms universitet och Nordiska museet som en av fem forskningsmiljöer tilldelade medel i en gemensam utlysning från Vitterhetsakademien och Riksbankens Jubileumsfond. Titeln på det beviljade projektet var *Vardagens bilder och berättelser. Kulturella omvandlingar i Nordiska museets samlingar* och satsningen gick ut på att öka de forskningsmässiga kontaktytorna mellan arkiv, museer och universitet. Projektet, som drog igång i september 2016, utfördes av etnologiska avdelningen vid Stockholms universitet och Nordiska museet.

Helt i enlighet med utlysningens intentioner angavs det långsiktiga målet till att identifiera och utveckla nya perspektiv på Nordiska museets samlingar, närmare bestämt avgränsat till Gunnar Lundhs fotografier och delar av Nordiska museets frågelistsvar. Vidare preciserade ansökan att syftet med projektet var att det skulle bidra till utvecklandet av metoder för analys och tillgängliggörande av digitaliserat arkivaliskt material. Det sades också tydligt att ett sådant tillgängliggörande måste grunda sig på ett nära kunskapsutbyte och samarbete mellan samlingar och forskning. På projektets egen hemsida står sammanfattningsvis att läsa:

Vardagens bilder och berättelser är ett metodutvecklande projekt, som syftar till att finna förnyade perspektiv på Gunnar Lundhs bildsamling jämte Nordiska museets frågelistor. En förväntad effekt av vårt arbete är att utveckla goda arbetsformer mellan museet och universitet. Resultaten redovisas bland annat att i form av vetenskapliga publikationer, en utställning och seminarier.

I de tre artiklar som utgör stommen till detta temanummer av *Rig* ägnas merparten av diskussionen åt det fotografiska materialet, även om en av de medverkande författarna också visar att det finns goda analytiska poäng att hämta genom att låta de båda källmaterialen, fotografierna och frågelistorna, belysa varandra.¹ Med den här inledningen är tanken att introducera den fotohistoriska samlingen för läsaren. Men avsikten är också att kommentera, och kritiskt reflektera kring projektets egen arbetsprocess: Vilka visade sig vara framkomliga vägar, vilka var återvändsgränderna och framförallt, vad finns att lära för framtiden? Vi börjar med det sistnämnda: våra egna erfarenheter av det nu avslutade projektarbetet.

Samlade erfarenheter från tre år

Att arbeta i ett projekt som förenar å ena sidan en kulturarvsinstitution och å den andra en utbildnings- och forskningsinstitution ställer stora krav på samsyn kring utförande och målbild. Som forskare lär man sig snart att vara *agil*, det vill säga att på ett följsamt sätt ändra förhållningssätt och inriktning, till och med ämne vid behov. Det kan betyda att fixerade ramar och på förhand uppgjorda mål kan verka hämmande eller till och med helt omöjliga att genomföra när ens projekt finner nya vägar. Samtidigt kräver andra organisationer förberedelser och tidsscheman för att kunna planera en verksamhet. Flera av de personer som i olika funktioner ingick i projektet hade också andra parallella uppdrag som krävde tid och engagemang. Från

vår horisont, som två forskare anställda inom projektet, upplevde åtminstone vi ofta en påtaglig krock mellan de världar som skulle jämkas samman.

Med detta sagt ska det också stå klart att det som presenteras i det följande även är vår egen privata process. Det är inte alls säkert att de erfarenheter och slutsatser som förs fram i alla avseenden motsvarar övriga projektdeltagares. Det "vi" som återkommande används i texten refererar alltså endast till oss själva.

Huvudsyftet med VBB (*Vardagens bilder och berättelser*) var, förutom att digitalisera delar av fotoarkivet, att tillgängliggöra arkivet dels för forskning, dels för studenter/undervisning. I egenskap av forskare var det därför vår uppgift att försöka hitta vägar och former som skulle göra detta möjligt. Tanken var också att materialet i slutändan skulle göras åtkomligt för en större allmänhet genom en utställning som skulle fokusera på Gunnar Lundhs stora fotosamling.

Det skulle dock visa sig att det inte var helt lätt att öka fotosamlingens tillgänglighet för forskning, undervisning och allmänhet. Till viss del handlade det om något så basalt som arkivforskning i stort. Det är ett tids- och kunskapskrävande arbete som många av dagens etnologistudenter, doktorander och forskare känner sig osäkra på, både vad gäller vilken typ av kunskap som kan utvinnas ur arkiven samt hur man rent konkret kan bedriva arkivarbete.

Längre fram kommer det att framgå att läget också komplicerades av att Gunnar Lundhs fotosamling är på en och samma gång ovanligt omfattande och påfallande kontextfattig. En stor del av vår insats kom därför att koncentreras till att finna vägar för att få fram fler upplysningar om bilderna och deras tillkomstsituation. Först därefter, menade vi, var det möjligt att gå vidare genom att undersöka vilken typ av kunskap som kunde lockas fram ur samlingen.

Det fanns dock fler ingångsvärden i projektet än tillgängliggörandet. Tanken med

detta var till exempel även att det skulle uppstå synergieffekter, att vi genom att dra igång projektet på museet skulle få till stånd en konstruktiv dialog och diskussion om forskning på museimaterial. Inledningsvis träffades projektdeltagarna därför på museet för regelbundna träffar och seminarier. Med på dessa mötena var, förutom forskare (från både SU och museet), projektledaren (från museet) samt arkivets fotoansvariga (från museet), men även en i projektet anställd fotoassistent som gick igenom samtliga bilder för digitalisering. Det visade sig emellertid att ett tydligt problem med att bedriva forskning på museet var att det inte fanns någon etablerad infrastruktur för den sortens arbete, eller att den som en gång funnits var under nedmontering. De forskningsseminarier som tidigare hållits på museer var till exempel sedan något år tillbaka nedlagda. Som en följd fanns det alltså inget givet internt sammanhang på museet för att diskutera och fördjupa kunskap kring forskning och kulturarv.

De försök till seminarier som drogs igång i forskargruppen hade också svårt att locka andra deltagare än de som ingick i den egna projektgruppen. Det betydde att kunskapen om projektet aldrig spreds utanför gruppen, utöver några korta presentationer på personalmöten, och därmed inte heller förankrades eller betraktades som relevanta inom museet. Det var i alla fall så som vi själva tolkade den aktuella situationen. Under den här tiden fanns det heller ingen forskningsansvarig på museet (en sådan tjänst har senare tillkommit) eller några kanaler för information om pågående forskningsprojekt. Detta innebar att projektet i mångt och mycket blev en intern angelägenhet för deltagarna, samtidigt som dessa kunde bemötas med skepsis av andra anställda som de hade kontakt med.

Ytterligare en pusselbit står att finna i projektets egen organisation. Vissa av de personer som var aktiva var anställda av museet, andra av universitetet. Några tillbringade projektiden på museet, i invanda eller delvis nya rol-

ler, medan andra hade kvar sina skrivbord på den etnologiska institutionen Den något svåröverskådliga organisationsmodell som projektet vilade på underlättade inte samarbetet mellan projektdeltagarna. Det blev tydligt att mycket hade varit vunnet om projektet redan från början hade lagt mer tid på att diskutera *hur* arbetet skulle genomföras, för att med utgångspunkt i de samtalen sedan kunna föreslå lämpliga och effektiva samarbetsformer.

Samtidigt fanns det en frihet i det okända. Även om flera projekt beviljats medel till liknande satsningar upplevde vi oss som något av pionjärer på fältet. Det gjorde att vi kunde gripa oss an olika frågor med okonventionella metoder och att vår kreativitet fick stort utrymme. Nya metoder och ett flexibelt förhållningssätt blev ledorden. Ytterligare en stor vinst med projektet var att vi upplevde att vi som forskare kunde bidra med kunskap kring hur forskare söker och strukturerar information.

För ett pågående projekt kan nyckelpersoners plötsliga frånvaro orsaka stora förseningar, något vi upplevde flera gånger. Detta sätter fingret på vikten av att förankra den här typen av projekt inom organisationen, att resurser tilldelas samt att dessa säkerställs och fredas under hela projekttiden. Det handlar om alla nivåer, från att stödfunktioner finns på plats till att man bjuds in till fikapauser och andra sammanhang. Hur man från ledningens håll betraktar och behandlar ett nystartat projekt kommer med andra ord att påverka utgången på flera nivåer.

Självfallet fanns också ljuspunkter, bortsett från de forskningsresultat och insikter som projektet så här långt har lett fram till. Tidigt under vår projektid fick vi exempelvis kontakt med Tekniska museet, som beviljats medel i samma ansökningsomgång. Det visade sig vara mycket värdefullt att träffa de som arbetade i deras projekt *Digitala modeller* och utbyta erfarenheter.² Vikten av den här typen av samtal mellan olika projekt är definitivt en erfarenhet att ta med sig i framtida sats-

ningar. Utbytet breddade vår syn på det egna projektet, samtidigt som det ökade förståelsen för hur andra hade löst liknande problem som vi stötte på.

Att navigera i en helt ny organisation tar både energi och tid. Som forskare brottades vi under hela projektiden med förvirringen som uppstod kring om vi var inblandade i ett renodlat forskningsprojekt eller ett mer öppet samverkansprojekt. När olika grupper närmar sig varandra och arbetar tillsammans uppstår naturligtvis ibland också de ovan efterfrågade synergieffekterna. Frågan var bara hur dessa "samarbetsvinster" skulle om sättas till ett mervärde för de olika organisationer som var inblandade i projektet. På ett individuellt plan ser vi flera vinster i form av kompetensutveckling och nya kontakter, men utöver det? Den frågan får vi dessvärre huvudsakligen lämna obesvarad också i denna reflekterande text.

Ett av det egna projektets uttalade slutmål var som synes att producera en utställning som på något sätt knöt an till den forskning som genomförts under projektets gång. Det är ett exempel på sådant som inte kom att realiseras under projektets livstid. Vi menar att just det inslaget hade kunnat föra museet och universitetet närmare varandra. Här fanns nämligen goda förutsättningar för att skapa ny kunskap kring utställningsproduktion, metodval, historie- och kunskapssyn, och även hur ett forskningsprojekt kan presenteras för allmänheten. Även om en utställning inte alls är utesluten i framtiden, kvarstår problemet med att projektets medlemmar nu gått vidare till andra uppdrag. Det blir därför svårt att i efterhand införliva och återuppväcka den kunskap som fanns i projektet medan det pågick.

Därmed har det blivit dags att presentera den halva av projektets samlade material som föreliggande temanummer framförallt avser att fördjupa sig i: Gunnar Lundhs fotosamling på Nordiska museet.

Fotosamlingen

Dokument från fotografen Gunnar Lundhs bildbyråarkivs verksamhet donerades av hans änka, Ester Lundh, året efter hans död 1960. I det analoga dokumentarkivet återfinns fyra olika typer av handlingar. Den mest omfattande gruppen utgörs av negativen, medan kopior av hans fotografier, ordnade efter hans egna kategorier kommer på andra plats.³ Dessa kopior utgör stommen i det som en gång var hans bildbyrå.⁴ Utöver dessa finns även en samling med kontaktark, där kontaktkopior har klistrats upp. Dessa utgör en stor del av arkivet. Den minsta kategorin utgörs av rena affärshandlingar, såsom korrespondens med olika affärskontakter och kollegor runt om i Europa.

Sammantaget rör det sig om cirka 300 000 bilder som ingår i Gunnar Lundhs personarkiv. En övervägande majoritet av dessa är helt eller delvis anonyma. Utöver detta material finns det i museets arkiv även en handfull brev, korrespondens mellan hustrun Ester Lundh och olika tjänstemän vid museet skriv-

na under 1960-talet, som primärt rör donationen av fotosamlingen och bildbyråarkivet.

De båda mer tillgängliga ingångarna i Gunnar Lundhs personarkiv utgörs dels av bildbyråns fotografier, indelade i olika kategorier, dels av kontaktarken som består av kontaktkopior eller översiktsbilder av bildserier. Dessa påsiktsbilder underlättade urvalet av bilder och arkiveringen eller kategoriseringen av bilder till bildarkivet. I Lundhs bildarkiv var dessa kontaktark ordnade kronologiskt i pärmar, där varje fotografi försetts med ett nummer som kopplade det till varje negativ.

Kontaktarken, i ljusbeige kartong, kan innehålla upp till 40 bilder, uppklistrade i samma ordning som de förekommer på negativrullen.⁵ Totalt består kontaktarken av drygt 10 000 stycken. Informationen på kontaktarken förändras över tiden som Gunnar Lundh var aktiv som fotograf. Tidigt i hans karriär finns mer information knuten till kontaktarken i form av anteckningar om när och var bilden är tagen och ibland till och med namn på de människor

1. Bild av två olika kontaktark.

han avbildat. Med tiden blir informationen på kontaktarken allt mer rutinartad och kortfattad, ofta innehåller de inte mer än vilket år fotografiet är taget, och ibland inte ens det.

Gunnar Lundh byggde upp sin bildbyrå under lång tid och katalogiserade och kategoriserade sina bilder efter de behov han ansåg finnas hos hans kunder. Denna indelning finns bevarad i det donerade bildarkivets lådor. Kategorierna i sig är fascinerande. ”Kvinnor” har flera subkategorier, till exempel ”Kvinnor: blåst” och ”Kvinnor: arbetartyp”. Kategorierna förändrades över tiden, somliga, som kategorin ”Agrariskt”, var som mest aktiva under de dryga tio år han arbetade tillsammans med Ivar Lo-Johansson, medan ”Italien: skuggor” var en betydligt mer begränsad kategori med ett fåtal fotografier. I vissa fall går det att från dessa fotografier se på ett ungefär när fotografiet är taget. Till en del av kategorierna finns uppgifter om när fotografiet hamnade i bildbyråns arkiv och en del av fotografierna är stämplade med hans adress, vilket gör det möjligt att avgöra inom vilket tidsspänn det är taget. På Kungstengsgatan bodde han innan han flyttade till adressen på Döbelnsgatan 35, en adress han hade fram till sin död. Ett fåtal av fotografierna har anteckningar på baksidan. Det gör att de fotografier som finns i bildbyrån är än mer anonyma än när de förekommer på kontaktarken. I vissa fall kan en kombination av informationen på de båda olika materialen öka kunskapen, men snarare är informationen i bildbyrån knapphändigare än den på kontaktarken.

Känner du igen?

Gunnar Lundh var en skicklig porträttfotograf och mängden avporträtterade individer avslöjar också att han var intresserad av att avbilda människor på olika sätt. Trots denna personriktighet var det initialt ett stort problem för projektet att fotografierna är så anonyma. Ibland finns en plats angiven, ibland ett år. Sällan beskrivs vilka de avbildade personerna är. Tidigt började därför både vi och

andra projektdeltagare att identifiera enskilda motiv och arbeta med olika spår för att tillföra ytterligare kontext till de arkiverade fotografierna.

För vår del blev fotodelningstjänsten Instagram en kanal där vi, för projektets räkning, kunde förmedla bilderna till allmänheten på ett enkelt och tillgänglig sätt. Syftet med Instagramkontot var att med allmänhetens hjälp öka kunskaperna om Gunnar Lundhs fotografier. En synergieffekt som vi hoppades

2. Foto av projektets Instagramkonto.

på var att öka kunskapen om Nordiska museets arkivs fotosamlingar i allmänhet och Gunnar Lundhs arkiv i synnerhet. Samtidigt byggdes våra egna kunskaper om samlingen upp, just genom att umgås med den med ett betydligt bredare anslag än vad våra egna forskningsfrågor satte ramarna för. När projektet tog slut i december 2019 avslutade vi även arbetet med Instagramkontot och hade då nära 800 följare som på olika sätt tagit del av de hundratals bilder vi tillgängliggjort i över 200 inlägg.

Lärdomarna från att arbeta med sociala medier kopplat till ett forskningsprojekt är flerfaldiga, och många av dem erhöles under arbetets gång. Hög närvaro, regelbundenhet, förmåga att koppla det omgivande samhället och samtiden till historiska bilder, och att ibland inte tynga bilderna med för mycket text, är några av dem. Vår förhoppning var att genom allmänheten få uppgifter om enskilda bilder som vi kunde tillföra arkivet. Visst fick vi sådana, men den stora vinsten för oss som forskare var att se det engagemang som Gunnar Lundhs bilder väckte. Ett fotografi av cyklande människor på Västerbron framkallade diskussioner om dagens cykelvägar i Stockholm. Ett porträtt av ett barn i vinterkläder i Humlegården, som med sin vantklädda hand drog en kälke, väckte minnen om de stela barnoverallerna från 1940-talet.

Istället blev det projektets webbplats som blev det mest användbara verktyget i våra försök att använda oss av en sorts arkivrelaterad "crowd sourcing". Vi valde ut ett hundratal fotografier från en geografisk plats och presenterade dem på projektets webbplats, där användarna gavs möjlighet att kommentera, anonymt om så önskades, bilderna i ett formulär. Genom Instagram, en artikel i *Populär historia* och en notis i en släktforskartidskrift uppmärksammades den delen av projektet under mottot "Känner du igen?" och ganska snart fick vi många kommentarer från personer som kunde bidra med information. Tyvärr

fanns det inom projektet inte resurser att fördjupa den här delen av arbetet, men det gav ändå kunskap och insikt om att det här var en möjlig väg framåt när det gäller att tillföra uppgifter i efterhand. Att föra över informationen från Instagram och webbplatsen till museets fotodatabas återstår dock att göra.

Instagram fungerade över förväntan när det gällde att kommunicera bilder och kortare texter på ett tillgängligt och lättamt sätt. Anslaget behöver vara brett för att nå så många som möjligt. Webbplatsen fungerade istället betydligt mer riktat med ett tydligt syfte och väl avgränsade mål. En av de stora vinsterna med Instagramkontot var att vi genom detta fick kontakt med Gunnar Lundhs barnbarnsbarn. Dessa och andra kontakter var viktiga, och ibland även avgörande, för att vi skulle kunna tränga djupare in i samlingens biografiska och historiska aspekter. Men det var samtidigt bara ett av de konkreta sätt som vi som etnologer och forskare använde för att kunna arbeta oss in i materialet. Med tiden fann vi också flera andra möjligheter att göra fotosamlingen forskningsbar.

Ett forskningsbart material

Gunnar Lundh var verksam som fotograf från mitten av 1920-talet till sin död 1960. Genom den donation som Nordiska museet erhöill 1961 är hans långa verksamhet närmast unikt väldokumenterad. Som konstaterats ovan förvarar museet i sitt fotoarkiv cirka 300 000 bilder av Lundh. Materialets omfattning har emellertid också inneburit ett högst påtagligt problem. Enklast kan det uttryckas som den fråga som tidigt i projektet upptog rätt mycket av vårt gemensamma tankearbete. Hur skulle forskare och arkivarier var och en för sig, och även tillsammans, hitta fruktbara sökvägar in i detsamma? Samtidigt var vi till viss del förberedda på situationen. Redan i ansökan var en övergripande fråga för projektet VBB nämligen definierad som behovet av att finna konkreta metoder som skulle underlätta ett kulturhistoriskt utforskande av

större bildsamlingar, av den typ som Lundhs fotografier utgör i Nordiska museets arkiv. Vad som däremot kom som en överraskning var att den aktuella fotosamlingen så ofta saknade närmare beskrivningar rörande motiv, uppdrag och fototillfällen.

För flera av oss som arbetat inom projektet har de initiala frågorna, om hur man på ett metodiskt sätt griper sig an ett på detta vis både stort och mestadels kontextlöst material, lett fram till ett dubbelt närmande. Avsikten har dels varit att göra empiriska iakttagelser om och utifrån det aktuella materialet, dels att låta fotosamlingen utgöra underlag för analyser om fotografierna, samlingen och arkivet som institutionell miljö. I den meningen ansluter sig projektet till den större diskussionen om fotografiet som källa till kunskap om historiska förhållanden, respektive som ett visuellt redskap som skilda aktörer kunnat använda för att uppnå olika, i deras egen samtid, attraktiva mål.

Annorlunda uttryckt kan fotosamlingen brukas både som en källa till kunskap om *externa* historiska förhållanden och som en resurs för att formulera frågor om den *interna* arkivmiljö där samlingen uppstått, förvarats och systematiserats. Vad som i det senare fallet måste uppmärksammas är att fotosamlingen har varit föremål för flera olika arkivaliska ambitioner.

Gunnar Lundhs sätt att gruppera och systematisera sina fotografier var en direkt följd av att han använde dessa som underlag eller "råmaterial" för sin egen bildbyrå. På museet har de sedan använts för att bilda utställningar och egna publikationer, men de har också överförts (och även fysiskt förflyttats) till en ordning som bättre motsvarar museets/arkivets uppfattning om hur en fotosamling i arkivmiljö ska förvaras och systematiseras. När samlingen sedan, i och med projektet VBB, digitaliseras skapas ytterligare ett lager av ordning. Denna gång för att göra samlingen mer tillgänglig, sökbar och i mån av möjlighet dessutom försedd med kontextualiserande information om

sådant som fototillfällen, avbildade personer eller fysiska platser.

Ett av projektets mål var således att skanna och digitalt tillgängliggöra de materialkategorier som användes inom projektet. Inom projektet valde man till exempel att skanna de omkring 10 000 kontaktarken och göra dem tillgängliga för allmänheten via webbplatsen www.digitaltmuseum.se. Kontaktarken metadataades och den information som fanns på kontaktarken överfördes till databasen och motiven beskrevs i genrellt termer. Det här var ett imponerande stort och omfattande arbete, samtidigt som den här typen av tillgängliggörande är populär och erbjuder möjligheter att utvinna statistik i form av träffar och nedladdningar.

Otvivelaktigt finns det också uppenbara vinster med att kunna se denna bildskatt på en egen skärm och därmed besparas omakten att ta sig till arkivet för att ta del av materialet. Men att skanna kontaktarken och göra dem tillgängliga på webben gör dem inte nödvändigtvis mer tillgängliga. Den mest uppenbara nackdelen är förstås att kontaktarken rycks ur sitt sammanhang och kopplingen till Gunnar Lundh, hans bildbyrås verksamhet, de uppdrag han hade och den kontext han ingick i försvinner. Databasens begränsningar blir dessutom uppenbara då det är svårt att sortera bilder efter den ordning de sitter i de fysiska pärmarna i arkivet, en ordning som hade möjliggjort en kvalificerad gissning om när fotografierna är tagna även om informationen saknas på kontaktarken.

Tillgängligheten till kontaktarken ökade helt klart, men det är ändå tveksamt om den här typen av digitalisering främjar forskning om materialet. Diskussioner kring metadata-sättning och informationshierarkier hade vi i projektgruppen gärna välkomnat. Nu sköttes detta utan inblandning av forskarna.

Men som redan antytts finns det även en tredje ingång till fotosamlingen som inte riktigt täcks av den ovannämnda uppdelningen i externa och interna förhållanden. Det gäller

hur Gunnar Lundhs fotografier över tid har cirkulerat och använts i olika sammanhang. För att i någon mån konkretisera vad ett sådant närmande kan ge för ytterligare kunskaper följer här nedan en kort diskussion med utgångspunkt i ett välkänt fotografi av Lundh, som befinner sig precis i skärningspunkten mellan samlingen som fotografiskt arkivmaterial och den enskilda bilden som strategisk resurs för skilda syften och ambitioner.

Den första semestern

Som ung fotograf i Berlin på 1920-talet kom Lundh i kontakt med den nya fotografiteknik som småbildskameran innebar. Kameran, en Leica, var liten och behändig och tillät honom att fotografera i stunden, både inne i staden och på landsbygden. Ofta stod människor i fokus, men också vardagen med alla dess göromål är närvarande. Som påpekades inledningsvis är det speciella med Nordiska museets Lundhsamling bland annat det faktum att det handlar om en så gott som fullständig samling från en tidigare verksam fotograf. Till skillnad från fallet med många andra fotosamlingar ser samtliga bilder ut att finnas kvar, även negativ samt kontaktkartor. Det betyder att samlingen inrymmer inte enbart tidigare publicerade foton, utan hela mängden av bilder, även de som ratats för kommersiellt bruk, det vill säga som stoff för Lundhs bildbyrå. Kontentan är att samlingen i arkivet på Nordiska museet i många fall innehåller serier av varierande längd, med foton av samma eller liknande motiv i skiftande kvalitet.

Det är inte minst fallet med många av de bilder som Lundh i efterhand har kommit att bli starkast förknippad med, nämligen de så kallade *statarbilder* som han tog tillsammans med författaren och debattören Ivar Lo-Johansson. Flera av dessa fotografier blev införlivade med det gemensamma bokverket *Statarna*. Både dessa och andra av Lundhs fotografier på statare och statarmiljöer har alltsedan dess figurerat i en mängd olika sammanhang som omväxlande handlat om Lundh själv, statarfrågan i

svensk politik och inte minst Ivar Lo-Johansson. Eftersom även dessa publicerade bilder ofta återfinns inom ramen för den bevarade samlingens serier av foton aktualiserar de frågan om urval.

Även här lyser dock kontexten med sin frånvaro. Det går därför inte att säga om det är Gunnar Lundh själv eller Ivar Lo-Johansson som styr urvalet, eller om det kanske handlat om senare redaktionella val inför färdigställandet av de färdiga bokverken. Ett exempel kan illustrera svårigheten med att knyta fototillfället till en bestämd upphovsman.

”Den första semestern” kallas en av Gunnar Lundhs mer kända bilder. När den används i historiska översiktsverk eller andra tryckta/digitala medier sägs den vanligen föreställa ett ungt statarpar på väg hem efter sin första semester, vilken avnjutits i samband med den då helt nya semesterlagen 1938. Bilden av det sorglösa unga paret med barnvagn, som vand-

3. Den första semestern, ett välkänt fotografi av Gunnar Lundh som reproducerats i ett stort antal sammanhang. Foto: Gunnar Lundh, Nordiska museets arkiv, NMA.0031513.

rar längs en solbelyst grusväg med solglasögon på näsan och en lätt resväska i mannens hand, har därmed fått symbolisera den frihet den nya semesterlagstiftningen kom att innebära, inte minst för gruppen lantarbetare, dit statarna räknades. Plötsligt hade man rätt till två veckors betald ledighet per år. Denna soliga sommardag i slutet av 1930-talet, råkar Ivar Lo-Johansson och Gunnar Lundh få syn på det hemvändande paret, lyckliga och utvilade efter sin, kanske allra första, semester. Gunnar Lundh knäpper, enligt Ivar Lo-Johansson på dennes enträgna uppmaning, den med tiden ikoniska bilden.

Eva Dahlman, arkivarie och fotohistoriker, upptäckte dock när hon var anställd vid Nordiska museet att bilden inte alls var tagen 1938 utan först åtta år senare, 1946. Genom att studera den kontaktkarta där bilden ingick kunde hon också konstatera att det heller

inte var en unik bild som togs i stunden, utan att den tvärtom ingick i en längre serie med bilder. Paret hade fått posera, gå, stanna och gå igen innan Gunnar Lundh hade fått den bild han var nöjd med (Dahlman i *Adomus*, 15/1993).

När Ivar Lo-Johansson själv skriver om det avspänt promenerande statarparet är dock bildens tillkomsthistoria en helt annan. Då togs fotografiet strax efter 1938, alltså när statarna precis fått sin lagstadgade semester. I memoarerna *Frihet* beskriver han hur han och Gunnar Lundh cyklar runt i Sverige på statarreportage. Ivar Lo-Johansson får först syn på ekipaget, som till synes är på hemväg från semestern. ”Där är de, hann jag skrika till Gunnar Lundh. Vi kastade oss av cyklarna och han hann ta bilden innan de mötande ens hunnit med att stanna” (Lo-Johansson 1985:269f, citerat ur Dahlman 1993).

4. Kontakttarket visar att bilden inte bara var tagen i stundens ingivelse, utan tvärtom resultatet av ett målmedvetet fotografiskt arbete. Foto: Gunnar Lundh, Nordiska museets arkiv, NMA.0084788.

Denna dramatiska skildring av författarens omedelbara insikt om bildens betydelse utgör en tydlig kontrast mot det omsorgsfulla arbete med att regissera det önskade motivet som den bevarade kontaktkartan vittnar om. För att få syn på hur fotografer, som Lundh, arbetar metodiskt med att skapa motiv utgör de därför en unik källa. Det är också värt att nämna hur Gunnar Lundhs välkända bild av den första semestern i den beskrivna episoden lyfts fram som antingen resultatet av en lyckad slump eller som effekten av Ivar Lo-Johanssons skarpa blick. Det gäller för övrigt även flera andra av hans statarbilder. Som Dahlman påpekar säger det troligen något om hur vi värderar fotografers och andra bildskapares arbete gentemot textproducenters.

Hur som helst visar exemplet på vikten av att studera också bildernas fotografiska tillkomstkontext. Det tillhör den donerade samlingens stora förtjänster att det på ett ovanligt fruktbart sätt låter sig göras i relation till Lundhs fotograferande eftersom de ursprungliga kontaktarken, ofta med hela bevarade bildserier, finns digitalt tillgängliga i Nordiska museets arkiv. Genom studiet av kontaktkartorna händer det att fotografen Lundh plötsligt uppenbarar sig med såväl tydliga regianvisningar som en ibland känslig förmåga för att fånga det spontana ögonblicket (jfr Thorbech 1994:132).

En fotosamling – tre artiklar

Det här temanumrets tre artiklar närmar sig Gunnar Lundh på olika sätt, med skiftande metoder och perspektiv. Tillsammans ger de en antydning om rikedom i det fotografiska materialet. Men de visar också på tre delvis olika sätt att med etnologiska redskap och frågeställningar forska på och med bilder. Skillnaderna till trots delar de ändå samma övergripande ambition, att med hjälp av den egna diskussionen kontextualisera samlingen och bildmaterialet.

Den första texten, skriven av Marie Steinrud, börjar i personarkivet efter Gunnar

Lundh. Med mycket få skriftliga dokument och en majoritet av mer eller mindre anonyma bilder skapas olika tystnader kring hans liv och verk. Genom att tillföra biografisk kontext till hans liv vill hon visa hur en återkommande modell/person bland hans fotografier går att identifiera och hur deras relation går att kartlägga. Den omgivande kontexten kring fotografen Lundhs liv och tillvaro för med sig kunskap inte bara om hans fotografier i stort utan också till enskilda motiv. Steinrud vill visa hur metoden tar avstamp i Gunnar Lundhs fotografier, sedan leder bort från dem och deras motiv för att sedan landa i bilderna igen. Förfarandet visar hur tolkningarna av fotografierna återkommande förändras när dessa kan påföras ny och ytterligare kontext.

Maria Bäckman, som skrivit den andra artikeln, tar sig an frågan om fotografiernas kontextualisering genom att intressera sig för en viss avgränsad och sammanhållen kategori av bilder: Gunnar Lundhs redan omnämnda så kallade "statarbilder". Det är också den motivkrets som i efterhand har blivit starkast förknippad med Lundhs fotografiska gärning. Ett centralt tema för artikeln är hur denna corpus av statarbilder har cirkulerat och remedierats i skilda sammanhang, av olika aktörer och med varierande syften. Bäckman visar hur fotografierna har rört sig över både tid och rum, och hur de har kunnat ingå i olika typer av individuella, biografiska och politiska projekt. På vägen har de införlivats med olika genrer, såsom bildreportage, fotoböcker, uppslagsverk och olika varianter av historisk litteratur. Ibland till och med kunnat ges materiell form och tagit uttryck i olika byggda miljöer med bäring på statartiden och det framväxande "folkhemmet".

Marianne Larssons artikel, som avslutar den tematiska delen av föreliggande nummer, handlar om hur 1930-talets stora friluftsbomb återspeglas i Gunnar Lundhs fotografier och Nordiska museets frågelistor. Med utgångspunkt i Gunnar Lundhs pärmars kontakt-

kopierade svartvita filmremsor har hon följt hans fotografiska gärning i kronologisk ordning. Larsson närmar sig materialet genom att analysera ett urval *fotografiska serier* som skildrar aktiviteter på temat friluftsliv. Med utgångspunkt i närstudier av bildernas motiv och kontaktarkens blygsamma noteringar kontextualiseras materialet med hjälp av flera andra typer av källmaterial. Studien diskuterar också tillgängligheten till Nordiska museets frågelistor och undersöker om, och i så fall hur, frågelistsvaren samspelar med fotografierna och andra källor. Utifrån ett spektrum av olika källmaterial bidrar studien till att belysa 1930-talets friluftsliv som ett väsentligt inslag i det svenska välfärdssamhället.

Noter

1. Den intresserade hänvisas också till *Culture Unbound* nr 1, 2020. De tre artikelförfattarna från detta nummer av *Rig* har samtliga publicerat engelskspråkiga, längre versioner av de texter om Gunnar Lundh och Nordiska museets fotosamling som här ges utrymme i *Rig*. Temanumret av *Culture Unbound* har dock ett betydligt bredare anslag. Här medverkar både andra forskare som varit verksamma inom projektet VVB samt ytterligare skribenter, företrädesvis etnologer, med intresse för arkiv och metod.
2. "Digitala modeller – nya sätt att utforska material" var ett gemensamt forskningsprojekt mellan Tekniska museet och Umeå universitet. Projektet utforskade den digitala teknikens möjligheter när det gäller industrialismens berättelser om samhälle, människor och miljöer.
3. Negativen förvaras rent fysiskt separerade från de övriga handlingarna på grund av den stora brandfara som cellulosanitratet utgör. Till detta kommer även ett stort antal färgdiapositiv som också ingår i fotosamlingen.
4. I hans personarkiv finns även rester av några av hans utställningar, framför allt bestående av en handfull monterade förstoringar.
5. I vissa fall har ordningen kastats om.

Referenser

- Dahlman, Eva 1993: "Kort om kort – om museernas insamling och urval av fotografier". *Adomus-nytt*, nr 15 1993.
- Nilsson, Bo 1975: "Fotografen Gunnar Lundhs bildsamling". I: Göran Bergengren, Heidi Henriksson & Mátyás Szabó (red.): *Sista lasset in. Studier tillägnade Albert Eskeröd 9 maj 1974*. Stockholm: Nordiska museet, 93–106.
- Thorbeck, Åsa 1994: "Vardagsnära bilder. Om fotografen Gunnar Lundh," *Tack vare våra vänner!* Och Fataburen 1994. Nordiska museets och Skansens årsbok 1994, 124–141.

Följa Lundh!

Mellan text och kontext i en fotografs arkiv

Marie Steinrud

Det finns många olika typer av tystnader i arkiv. En del handlar om makt och maktrelationer. Detta är förstås inget nytt, en gemensam utgångspunkt inom arkivvetenskaplig diskurs är att det som slutligen hamnar i arkivet speglar de individer och grupper i samhället som på olika sätt besitter makt, medan de grupper med liten eller utan makt är tysta, både i förhållande till det förgångna men också i vår egen samtid. Denna utgångspunkt kräver förstås indirekt att en röst funnits, som tystats (Derrida 1996:7; Carter 2006). Denna tystnad är ofta märkbar i fråga om marginaliserade grupper som nekas tillgång till en sorts evighet i arkivet på grund av sin perifera ställning i samhället eller som är representerade i arkivet som en anomali som behöver kontrolleras, definieras och studeras, ett sorts problem för majoritetssamhället.

Naturligtvis finns det andra typer av tystnader i arkivet. Arkivboxarna fyllda med material och dokument från olika liv och händelser utgör och skapar sina egna tystnader, även om materialet en gång erbjöds en plats i historien. Det finns begränsningar för vilken information som kan återfinnas i ett arkiv. Att spara "allt" är naturligtvis inte möjligt, och heller inte eftersträvänsvärt. En del av informationen sorteras bort medvetet medan annan går förlorad, misstolkas eller missförstås (Hobbs 2001; Aspers, Fuehrer och Sverrisson 2004; Thomas, Fowler och Johnson 2017). Hur kan en forskare adressera dessa tystnader som uppstår i mellanrummen mellan olika typer av informationsmaterial?

Den här artikeln tar arkiven till hjälp i

sökandet efter fotografen Gunnar Lundh (1898–1960). Hans omfattande personarkiv, innehållande omkring 300 000 bilder, skänktes till Nordiska museets arkiv efter hans död. En förkrossande majoritet av bilderna är helt eller delvis anonyma. Idag är det inte mycket som är känt om varför Gunnar Lundhs bildbyråarkiv infogades i museets arkiv eller hur detta gjordes, eller ens hur arkivet har använts. Detta gör Gunnar Lundhs arkiv i en mening tyst eller tigande. Detta är ett inte helt ovanligt öde för många personarkiv, särskilt de som innehåller få skriftliga källor och vars bakgrundshistoria är tämligen okänd.

Mitt syfte med den här artikeln är att undersöka hur detta fotografiska material kan ges en röst, i efterhand och med hjälp av andra typer av arkivaliska källor. Genom en biografisk metod följs Gunnar Lundhs liv och tillvaro. Metoden används för att lägga kontext till fotografierna i efterhand genom att jag rör mig i glappet som uppstår mellan den tillgängliga texten (arkivdokument) och kontexten (Gunnar Lundhs levnad). Vad händer med ett fotografi eller en uppsättning fotografier när mer kontext tillkommer?

Mannen bakom kameran

Gunnar Lundh föddes som fjärde barn till Sofia Elin Maria Andersson (1873–1939) och hennes make, den namnkunnige fotografen Peter Lundh (1865–1943) i Väsby, strax utanför Höganäs i Skåne.¹ Paret fick tillsammans fem barn. Äldsta sonen Arthur Benvard, som dog sju dagar gammal 1893, följdes av Astor Benvard (1894–1970) och Anny Berta

Linnea Evelina (1896–1944). Gunnar Herbert föddes 1898 och avled 1960, och sladdbarnet Carl Erik föddes 1909 men avled redan 1921 till följd av en olycka när han lekte i hamnen i Höganäs.²

Gunnar Lundhs uppväxt präglades av faderns fotografiska rörelse. Peter Lundh, eller Peter P Lundh som han kom att kalla sig, öppnade en fotografisk studio 1886 i Skättekärr och 1892 ytterligare en i Höganäs. Två år senare, 1894, öppnade han en gren av rörelsen i Mölle och 1907 en i Arild. De här orterna var populära turistorter som lockade många besökare varje år. Peter P Lundh är framför allt känd för sina bilder av badande människor och mest av allt av gemensamhetsbaden i Ransvik, där kvinnor och män badade tillsammans i havet. Detta var något av en sensation och ”synden i Mölle” fotograferades av hovfotografen, som hade tilldelats ensamrätt till fotograferingen på stranden. Fotografierna fanns att köpa i Lundhs turistmagasin i Mölle (Olsheden och Olson 1967). Hela familjen arbetade i rörelsen. På fotografier syns modern syssla med framkallning och systemen Berta förestår magasinet.

Sonen Gunnar lärde sig fotografyrket både hos sin far och utomlands i Danmark och Tyskland, länder som han kom att återvända till många gånger under sitt liv. Under 1920-talet arbetade han som porträttfotograf på den stora varuhuskedjan Wertheims, som hade flera varuhus i förkrigstidens Tyskland.

Företagets största och mest kända varuhus – och under 1920-talet faktiskt Europas största – återfanns på Leipziger Platz i Berlin, och det var här Gunnar Lundh arbetade med att ta porträtt (Rehnig 1999:23–27; Söderberg och Rittsel 1983). Emellertid var hans kamera i större utsträckning riktad mot den myllrande vardag som utspelade sig på Berlins gator.³ Det var under den här perioden i livet som han först kom i kontakt med den nya fotograferingstekniken: en liten och praktisk kamera som snabbt kom att bli hans kännetecken, *Leican* (Kross 1955:118). Gunnar Lundh återvände till Sverige, flyttade till Stockholm och startade sin fotografiska verksamhet och sin bildbyrå genom att arbeta som frilansfotograf. Många olika typer av tidningar och magasin utgjorde hans kundkrets, som *Folket i Bild*, *Signalen*, *Metallarbetaren*, *Morgonbris* och *Lantarbetaren*. Utöver detta publicerade han fyra fotobildböcker, där *Statarna i bild* från 1948 blev den mest kända. Denna bygger på ett mer än tioårigt samarbete mellan Gunnar Lundh och författaren Ivar Lo-Johansson, som var den som skrev texterna till bilderna i boken. Två år senare kom boken *Malmö* ut och den följdes av *Julotta* (1955) och *Midsommar* (1958). I dessa fotobildböcker kommer Gunnar Lundhs mer artistiska sida fram.

Perioden runt det sena 1930-talet och det tidiga 1940-talet var en turbulent tid för familjen Lundh. I maj 1939 avled hans mor och

1. Sofia Elin Maria Andersson, gift Lundh, i turistmagasinet. Foto: Gunnar Lundh, Nordiska museets arkiv, NMA.0082821.

lämnade efter sig dottern Berta och maken som fick sköta familjeföretaget på egen hand. Detta arrangemang var inte helt okomplicerat. Berta hade från tidig vuxen ålder uppvisat tecken på depressioner och psykisk sjukdom och hade vårdats i hemmet av modern, som hanterat dottern, hemmet och företaget. Moderns död triggade dock en psykos hos Berta, som tillbringade en tid på S:t Maria sjukhus i Helsingborg.⁴ Ytterligare ett bakslag för familjen var faderns, Peter P Lundhs, död 1943 och bara ett par månader senare begick Berta självmord, en handling som lämnade familjen förkrossad.⁵ Den starkt decimerade familjen Lundh, nu bestående av Astor och Gunnar, fick axla bördan av att förestå den komplicerade familjerörelsen i södra Sverige, men för Gunnars del även hans egen verksamhet i Stockholm.

Under tidigt 1940-tal hade Gunnar Lundh träffat Ester Götilda Boman (född Carlsson, 1894–1969), en barnlös änka. De gifte sig 1943 och Ester flyttade till Gunnar Lundhs lägenhet på Döbelnsgatan 35. Från lägenheten bedrev han sin verksamhet, vilket lämnade mycket liten fysisk plats över för ett vardagsliv.⁶ Ester Lundh blev med tiden allt mer involverad i makens företag, och även om hon behöll sitt arbete som kontorsassistent ägnade hon allt mer tid åt att utföra arbetsuppgifter åt företaget.

Hur och när Gunnar Lundh träffade sin framtida hustru är inte känt. Hon hade flyttat till Stockholm efter sin första makes död, och hade precis som Gunnar vuxit upp i södra Sverige. Det florerar många olika berättelser om Ester Lundh, alla mer eller mindre till hennes nackdel. Hon anklagades för att vara kontrollerande och svartsjuk, och hennes mellanhavanden med Nordiska museet efter donationen av makens bildbyrå var många och turerna är i efterhand inte helt lätta att reda ut.⁷

Gunnar Lundhs intresse för fotografering minskade märkbart under senare delen av 1950-talet. Istället tillbringade han allt mer tid med att sälja vykort och antikviteter. Vid den

2. Ester Lundh i makarnas sovrum i det gemensamma hemmet på Döbelnsgatan 35. Foto: Gunnar Lundh, Nordiska museets arkiv, NMA.0094379.

här tiden hade hans fotografiska verksamhet och den omfattande bildbyrån blivit berömd och den mängd fotografier som återfanns i den var anmärkningsvärd: ungefär 290 000 svartvita fotografier och omkring 11 000 färgfotografier. Det var den första bildbyrån av modernt snitt, där kunderna själva kunde välja mellan tusentals fotografier (Nilsson 1984:308; Mölleryd 1958).

Arkivskärvor

Att närma sig ett så omfattande fotografiskt material som återfinns i Gunnar Lundhs personarkiv är något av en utmaning. I arkiven opererar ständigt olika lager av makt; makten hos dem som skapar arkivet, makten hos de som hanterar, ordnar och strukturerar arkivet och beslutar om vad som ska sparas eller inte

och, förstås, makten hos forskare och allmänhet som studerar det arkiverade materialet, som tolkar och analyserar det (Berger 2013). Men dokumenten själva besitter också makt. De innehåller information om händelser, personer, transaktioner, avtal och överenskomelser och dokumentens format kan tvinga den här informationen att presenteras på ett speciellt sätt, som utesluter vissa typer av information eller undanhåller den, medan andra lyfts fram och synliggörs (Schwartz och Cook 2002). Detta blir tydligt i fallet med Gunnar Lundhs många bilder, där det framför allt varit bilderna som sådana som ansetts ha haft skyddsvärde, medan annan typ av information har ansetts ha mindre värde för framtiden och därmed ignorerats och försvunnit.⁸ Denna stora mängd mer eller mindre helt anonyma bilder i Gunnar Lundhs personarkiv är fascinerande och ställer krav på forskaren när det gäller källkritik och kontextualisering, en kunskap som behövs för att använda materialet.

Med hjälp av biografi som metod menar jag att det är möjligt att tillföra kontext i efterhand till, i det här fallet, ett personarkiv. Genom att följa individen genom hans eller hennes liv och genom att kombinera kunskap från flera olika källor kan de olika materialkategorierna samverka och på så sätt bryta den tystnad som omgärdar bilderna i Gunnar Lundhs personarkiv (se t.ex. Mason och Zanish-Belcher 2007; Farge 2013). I detta utgår jag från konsthistorikern Joan M. Schwartz tankar om funktionell kontext :

[...] photographs are documents, created by a will, for a purpose, to convey a message to an audience. To understand them as the product of actions and transactions, either bureaucratic or socio-cultural, we must return them to the action in which they participated. It is their functional context that transforms photographic images into archival documents (1995:42).

Schwartz (1995, 1996) beskriver hur hon med hjälp av diplomatiken, ett vetenskapligt sätt att närma sig historiska dokument, också kunde närma sig fotografiska samlingar. Kort

sagt pekar hon på hur hon, initialt, tvingades välja vägar som ledde henne bort från fotografiernas motiv för att istället fokusera på frågor som var essentiella inom diplomatiken, som till exempel material, komposition och formelväsen. Dessa har traditionellt använts för att studera och bestämma äktheten hos olika historiska urkunder men också för att öka förståelsen för hur dokument skapas, hur information förs vidare och relationen mellan innehåll och "verklighet" (Duranti 1989; Edling 2004; Bringéus 1990). Med detta som redskap menar Schwartz att hon kunde börja placera fotografier (eller snarare fotografiska samlingar) i olika kontexter, något som de annars saknat. På ett liknande sätt närmar jag mig Gunnar Lundhs fotografiska samlingar för att bearbeta den tystnad som omger de allra flesta av hans bilder. Precis som för Schwartz ledde den här metoden mig först bort från bilderna och sedan tillbaka igen och kom att handla om hur man inte bara läser en text utan också hur kontext kan läggas till ett personarkiv.

Genom att kombinera Schwartz tankar om funktionell kontext med en biografisk metod och anlägga ett livsloppstema vill jag visa hur tid, idéer, ideal, föremål och individer är i ständig rörelse, det vill säga att de villkor och det praktiska utrymme som en individ har till sitt förfogande inte är konstant under ett liv. Detta kan givetvis ses som ett typiskt mikrohistoriskt angreppssätt: både det individuella och det strukturella perspektivet kommer att belysa fotografens levnadsvillkor under den här perioden. Det mikrohistoriska tillvägagångssättet gör det dessutom möjligt att utmana den generella historien (Joyner 1999:1; se även Svensson 2006:25–26; Eriksson 1997). Gunnar Lundhs biografi blir därmed något mer än bara de grundläggande fakta som rör utbildning, arbete, relationer och död. Snarare handlar det om att skildra hans erfarenheter av dessa livshändelser – genom hans fotografier. Som individ levde han sitt liv som en del av samhället, i en specifik kultur och

omgavs av en värld tillsammans med andra individer. Individens liv kan spåras i samhället, likaväl som att samhället kan spåras i individen (Ambjörnsson, Ringby och Åkerman 1997:8–9). Detta dualistiska förhållningssätt är en väg in i ett material som annars är, och förblir, stumt (Kozloff 1993:57–60; Douglas och Mills 2018; Petersen 2007:24).

Att arbeta med historiska källor, att utföra fältarbete i det förflutna och att analysera dokument eller annat analogt material upplevs ofta som att man rör sig i en fragmenterad värld, där bitarna man hittar förhoppningsvis ska passa ihop och på så sätt generera en större – och tydligare – bild (Harris 2011; Steinrud 2008:33–34; Nilsson 2000:21; Lennartsson 2001:26). För forskaren är det essentiellt att skaffa sig uppgifter och kunskaper kring den kontext varifrån materialet han eller hon använt sig av kommer, men att också erhålla kunskap om tiden som står i fokus för undersökningen. Med andra ord, att hålla både det individuella och det strukturella perspektivet aktivt är det som konstituerar forskningsprocessen (Svensson 1993; Telste 1993:57; Lundgren 1990:45–47; Frykman 1977:16–24). I denna process är det inte möjligt att på förhand veta vilken typ av information varje pusselbit, eller arkivskärva, för med sig till forskningen, något som inte gör det möjligt att avfärda spår innan de så att säga är funna (Planck och Steinrud 2017). Denna breda och eklektiska forskningsprocess förde med sig att jag blev tvungen att använda mig av vägar in och runt källmaterialet som ibland ledde mig bort från min initiala forskningsfråga. Detta betydde i realiteten att jag var tvungen att vända mig bort från fotografierna och motiven och snarare fokusera på att lägga till andra typer av dokument, som uppgifter ur olika typer av offentliga arkiv, till exempel folkbokföring och folkräkningar, betyg och andra skoldokument samt information till skattemyndigheter. Uppgifter från tidningar, press och olika typer av artiklar Gunnar Lundh skrivit själv, framför allt i olika fack-

tidskrifter för fotografier har också de använts för att följa Gunnar Lundh genom hans liv. På samma sätt har jag följt personerna i Gunnar Lundhs närmaste omgivning: hans föräldrar, syskon, några av hans släktingar och hans vänner (Olsheden och Olsson 1967; Ranby 2013).

Att arbeta med visuell kultur, nära bilderna, lägger kontext till Gunnar Lundhs personarkiv som helhet men också till bilderna som sådana (Batchen 1999:9; Sandweiss 2007:193). Ett av nyckelbegreppen utgörs av visualitet, som fokuserar på vad som görs visuellt, vem som ser vad men även kopplingen mellan seende, kunskap och makt (Hooper-Greenhill 2000:14). Varje fotografi är en referens till en ”verklighet”, till något som är och har varit, en reflektion genom tid och rum. För att tolka ett fotografi från det förflutna är det nödvändigt att placera det i en relevant historisk och kulturell kontext (Arvidsson 2003:183–184; Rydén 2006; Burke 2001:30–32). Då Gunnar Lundh var verksam som fotograf under flera decennier under 1900-talets första hälft, en period då samhället förändrades i stor utsträckning, är denna kontext också föränderlig. Att bilder alltid varit en viktig del av mänsklig kommunikation är knappast något nytt, och än mer så när bildframställandet blev allt mer tillgängligt (Sparrman, Torell och Åhrén 2009:12–13; Söderberg och Rittsel 1983).

Gunnar Lundhs liv kontextualiseras också genom andra kända fotografier som var aktiva under samma period, och i vissa fall spårades och intervjuades individer som känt och mött Gunnar Lundh.⁹ Genom att så att säga följa Lundh, att operera mellan text och kontext, har flera av de tidigare anonyma individerna på fotografierna fått en identitet. Denna identitet har även medfört att olika röster har kunnat berätta sin historia genom fotografierna. Jag ska i det följande visa på ett exempel på detta.

Att finna röster:

Fallet med den försvunna flickan

Livet dokumenteras på olika sätt i Gunnar

Lundhs fotografier. Bland de många anonyma ansiktena finns det vissa som återkommer regelbundet. De åldras, somliga gifter sig och får barn. Ett av dessa återkommande ansikten är en blond flicka i en lockig pagefrisyr. Det finns inte några anteckningar på kontaktarken i anslutning till de fotografier som föreställer henne, vare sig var fotografierna är tagna eller någon ledtråd om vem hon är. Tystnaden kring henne är kompakt och den enda informationen som ges är årtalet när fotografierna togs. Med oregelbundna mellanrum dyker hon upp, ibland ensam, ibland med vad som ser ut att vara hennes familj, omgiven av kanske föräldrar och syskon. I kontaktarken är det möjligt att följa henne från ett litet barn med ostyriga lockar till tonåring under 1940-talet. Efter det blir fotografierna av henne markant färre och sedan försvinner hon helt. Från 1950-talet och framåt återfinns hon inte bland kontaktarken eller bland de övriga fotografierna i Gunnar Lundhs personarkiv.

Det fotografiska spår som motiven av flickan utgör gör det möjligt att säga att hon är en viktig person i fotografens liv. På något sätt står hon honom nära och betyder något för honom. Med hjälp av de kunskaper om fotografens tillvaro som den biografiska metoden har genererat vill jag visa hur denna tystnad i arkivet kan avhjälpas och visa att det finns ett sätt att närma sig fotografierna för att avslöja deras hemligheter. Och, kommer ytterligare information om flickan på fotografierna att ändra deras visuella upplevelse? Med andra ord, vad kan den här metoden tillföra i mervärde för fotografierna?

Genom att arbeta med fotografierna utifrån fyra olika ingångar kan jag närma mig de motiv som återfanns på bilderna. Att hitta flickan bland fotografierna kom att bli den första och självklara uppgiften. De omkring 10 000 kontaktarken arbetades igenom på jakt efter det allt mer bekanta ansiktet med det karaktäristiska blonda håret. Trots en initial noggrannhet missade jag henne flera gånger, något jag upptäckte först när jag gick igenom

bilderna en andra och en tredje gång. I likhet med all arkivforskning var den här metoden tidskrävande och tålamodsprövande, men den byggde samtidigt upp en solid kunskap om de foton som var tagna av flickan och en användbar insikt i fotografens tillvaro så som den kom till ytan i de bilder han tog genom sitt liv. Hans resor, individer som ingick i hans liv, återkommande motiv och olika uppdrag gjordes synliga när dokument från arkiven användes som en väg genom hans liv.

Kronologin i de funna fotografierna gjorde det sedan möjligt att se när Gunnar Lundh träffade flickan och antalet fotografier han tog av henne. När fotografierna var identifierade gick det också att se att det var under sommarhalvåret som de träffades. Inga vinterbilder finns med, och de var framför allt tagna utomhus. Mer eller mindre var den enda informationen som var tillgänglig i anslutning till fotografierna året då de togs. I andra fall kunde kontexten avslöja året.

Här ser vi ett typiskt exempel på ett kontaktark som anger årtal och att fotografierna är tagna i Skåne. Här dyker den blonda flickan upp igen och av motiven att döma är dessa tagna i Danmark. På de följande bilderna dyker Amagertorv i Köpenhamn upp med dess kända fontän *Storkespringvandet* från 1894. Här blir de omgivande bilderna, de som är tagna innan och efter de han tagit av flickan, nödvändiga för att utröna var någonstans, i alla fall på ett ungefär, han befinner sig. De blir ytterligare en viktig ledtråd i att kartlägga dels fotografens liv, dels de händelser som omger hans interaktioner med olika individer. De omgivande fotografierna visar att det är framför allt i södra Sverige och i Danmark som han träffar flickan och vid något tillfälle i Stockholm. Denna tystnad kring flickan och individer kring henne är intressant. Mängden av fotografier av henne ökar tystnaden och gör den mer markant än i andra fall bland de många anonyma individerna i kontaktarken.

En andra ingång in i materialet är att studera fotografierna utifrån frågan om centrum-

periferi för att därigenom se bortom det fotografen ville att betraktaren skulle se och lägga märke till, till de suddiga utkanterna av motivet (Bringéus 1990). Vilka motiv ansåg fotografen vara viktiga och vilka var mindre viktiga och bildade därför en sorts bakgrund till motivet eller motiven? Är det möjligt att avslöja den geografiska platsen för fotografi- et? Några av platserna är ganska okomplice- rade att identifiera, till exempel Köpenhamn där flera foton av flickan är tagna. Några av dem är tagna utanför Tivoli, där flickan, i lågstadieåldern, ler på bilderna och vänder ansiktet bort från fotografen. Hon håller en glass i handen, solen skiner och det ser ut som om de är på en utflykt. Kanske är det nöjes- parken som är målet för deras resa?

Ett par år längre fram i tiden är flickan äld- re, möjligen i tidiga tonåren. Hon och fotogra- fen har träffats regelbundet – åtminstone om man ska tro den berättelse som går att utläsa

ur kontaktarken. Hon är på de här bilderna klädd i en ljusblå blommig pyjamas och hen- nes hår är lite i oordning. Hon är i full färd med att äta en bit av ett kex och hon håller en kopp i sin högra hand. Hon verkar vara mer fokuserad på att tugga på kexet och rynkar ansiktet mot solen istället för att hålla ordning på sin kopp, som lutar farligt i handen. I foto- grafiernas bakgrund syns balkongräcket, men också husfasader i sten på rad, där både färg, fönster och dekorationer är synliga. Utsikten från balkongen visar delar av Rådmansgatan i Stockholm, en tvärgata till Döbelnsgatan. De här informationsskärvorna ger oss tillräckligt med upplysningar för att kunna avgöra att platsen utgörs av den balkong som hörde till den lägenhet på Döbelnsgatan 35 som famil- jen Lundh bodde i. Ljuset kommer från öster, kanske är det morgon och det är frukost som intas på balkongen i solens sken?

I det här fallet handlar det om att inte bara identifiera tystnader i arkivet utan också hur dessa kan utmanas. Bitarna i pusslet ger me- ningsfull information som tillsammans kan ge fotografierna flera djup och tolkningsmöjlig- heter. På ett av de många fotografierna sitter flickan vid ett vitt trädgårdsbord. Hon håller en penna i sin högra hand och skriver ett vy- kort. Hon lutar sig över bordet och kisar med ögonen mot solen. I bakgrunden syns en skylt med texten "Turistmagasin". Det är Gunnar Lundhs föräldrars affärsrörelse. I bilderna som följer stoppar flickan ned vykortet i en brevlåda. Flickan dyker även upp på bilder tillsammans med Gunnar Lundhs familj – både hans föräldrar och hans syster poserar med flickan. På somliga bilder agerar hon mo- dell med en scarf eller en fiskhåv lite märkligt placerad över huvudet och ansiktet. På andra bilder ler hon och leker med olika typer av rekvisita, på andra ser hon bort från kameran med ett allvarligt, nästan ledset ansikte. På ett av fotografierna ses en medelålders kvin- na med den ljuslockiga flickans hand i sin. Flickan har fiskhåven över ansiktet och ler och skrattar. Hon tittar i samma riktning som

3. Flickan med den blå pyjamasen på balkongen. Foto: Gunnar Lundh, Nordiska museets arkiv, NMA.0050505.

kvinnan. Kvinnan är helt uppenbart inte en främling, hon är ett av de återkommande ansiktena bland så många andra i kontaktarken. Hon dyker upp tidigt bland fotografierna och med en prydlig handstil står hennes och hennes makes namn textade under bilderna på kontaktarken. Senare syns även deras son Ola, även han namngiven. Kvinnan på bilden är skådespelerskan Kristina Lindstrand, som mellan 1929 och 1946 var gift med konstnären Viktor Emanuel, "Vicke", Lindstrand. På de många fotografierna är det tydligt att hon och hennes familj är väl bekant med flickan, som glatt poserar med dem. Vänskapen mellan Gunnar Lundh och familjen Lindstrand går även den att följa genom hans fotografier.

På bilden ses familjen Lindstrand på trappan till sitt hem i Hälleberga. I Hälleberga ligger även Orrefors glasbruk, där Vicke Lindstrand var formgivare. De personer som återfinns tillsammans med flickan på fotografierna kan också bidra till det informationspussel som läggs kring flickan, hennes identitet och hennes historia. Bilderna visar att hon är en del av både Gunnar Lundhs familj och bekantskapskrets.

Ytterligare ett sätt att närma sig fotografierna handlar snarare om att vända sig ifrån dem och söka information om Gunnar Lundhs liv på andra håll. Gunnar Lundh var under sin tid en välkänd fotograf och hans liv och verksamhet är väl dokumenterad i många fotografihistoriska verk och biografiska publikationer. Här finns inga ledtrådar till vem flickan kan vara. Det är i Gunnar Lundhs testamente, inlämnat till Stockholms rådhusrätt strax innan hans död, som informationen om hans dotter Jytte återfinns. Eftersom barn födda utom äktenskapet inte ärvde sina fäder vid den här tiden är hennes närvaro i testamentet ett av de få återstående spåren av henne och hennes relation med fadern i offentliga arkiv. Informationen i testamentet gör det möjligt att spåra dottern, som vid tiden för faderns död var gift och bosatt utanför Köpenhamn, och få kunskap om hennes bakgrund.¹⁰

4. Familjen Lindstrand i Hälleberga/Orrefors glasbruk tillsammans med Jytte. Foto: Gunnar Lundh, Nordiska museets arkiv NMA.0050577.

Jytte föddes 1929. Modern var Erna Theodora Emilie Rasmussen (född Berentsen) från Danmark.¹¹ Hon valde att föda barnet anonymt, något som var möjligt att göra i Danmark vid den här tiden. Hon återtog sedan sin anonymitet, och vi kan följa Jytte genom hennes barndom. Erna Theodora Emilie Rasmussen gifte sig med Robert Andreas Lorenzen när Jytte var ungefär ett år gammal.¹² Gunnar Lundh levde aldrig tillsammans med sin dotter och hennes mor och Jytte växte upp med sin mor, styvfar och syskon, både äldre (från moderns första äktenskap) och yngre.

Utifrån de skrivna dokumenten är det inte möjligt att dra några slutsatser om Jyttes och Gunnar Lundhs relation. Hon nämns knappt i de dokument som finns bevarade i arkivet och hade man inte vetat vem som avsågs hade namnet antagligen bara passerat förbi. Vid ett

5. Fotografierna på Jytte är enligt informationen på kontaktarket från 1935. Möjligen är de andra barnen på fotografierna hennes syskon. Foto: Gunnar Lundh, Nordiska museets arkiv, NMA. 0083298.

tillfälle dyker hennes namn upp, då hushållets organisering omskrivs.¹³

Inte heller de fotografier som tagits genom åren av hemmet på Döbelnsgatan 35 visar spår efter att någon annan än Ester och Gunnar Lundh bodde i lägenheten. Bouppteckningen efter Gunnar Lundh beskriver en trerums-lägenhet utan gästrum och i inventarieförteckningen, som ändå är relativt detaljerad, finns ingen extrasäng upptagen eller någon plats som skulle kunna fungera som plats för Jytte.¹⁴

Många av Gunnar Lundhs bilder avbildar Jytte. Dessa bilder utgör en fotografisk väg, där en dotters närvaro i sin fars liv kan spåras. Det fotografierna berättar för oss är att Gunnar Lundh regelbundet besökte Danmark och Jytte och hennes familj. De berättar också att de tillsammans tillbringa-

de tid hos hans föräldrar i Höganäs och hos honom i Stockholm. Bilderna visar även att hon umgicks med hans vänner och hon måste ha varit långt ifrån en hemlighet så som hon framstår i de få bevarade dokumenten i arkivet. Det finns dock försvinnande få bilder på Jytte och Ester tillsammans.

Att döma av frekvensen av bilder tycks kontakten mellan far och dotter ha minskat under senare delen av 1940-talet. Kanske lade kriget hinder i vägen, kanske växte hon upp och fick andra intressen för en relation som verkar till största delen bestått i att han besökt henne i Danmark under ett par dagar åt gången? Kanske gick han in i ett nytt skede i livet när han ingick äktenskap med Ester 1943?¹⁵

Under arbetet med fotografierna av den ljuslockiga flickan, där bit lades till bit, där skärva efter skärva samlades in, kom bilder-

nas motiv också att ändras. Nya saker i bilderna hamnade i centrum och andra i periferin. Att på detta sätt röra sig i utrymmet mellan text och kontext gav mig möjligheten att tillfoga ytterligare dimensioner till tolkningen av fotografierna. Att hitta Jytte, oavsett vem hon var, var också ett sätt att hitta fler röster i arkivet och upptäcka fler historier (Burke 2001:32–33).

Hittegods

Skildringen av bildbyråarkivet och personerna i och omkring det är förlorad. De skärvor av information som kan hittas och återskapas i olika arkivsamlingar och arkivinstitutioner kan tillsammans bidra till att skapa en kontext, ett sammanhang för att kunna analysera innehållet. Att skapa ett eget perspektiv, en egen ingång i ett material är en del av forsk-

ningsprocessen, men då den här informationen behövs för att förstå materialet och för att kunna arbeta med arkivets innehåll måste den finnas tillgänglig. När den inte gör det hamnar istället forskaren i en roll där varje bit information måste erövrats igen och igen. För varje ny skärva av information som (åter) hittas förändras arkivet och dess innehåll, utvidgas och förstoras. De röster som tidigare varit tysta görs hörbara och fler berättelser läggs till de redan kända (Ernst 2008:30–33, 65–69). Detta dialektiska förhållande visar en kumulativ process; ju mer kunskapen om Gunnar Lundh ökar, desto mer information kan utläsas av innehållet i hans efterlämnade arkiv. Dessutom, ju mer vi känner till om det bevarade arkivet och fotografierna i det, desto mer kan vi lära oss om fotografen, hans tillvaro och den period han var verksam. Detta kan

6. Fotografens dotter Jytte fotograferad 1941, troligen i Skåne. Foto: Gunnar Lundh, Nordiska museets arkiv, NMA.0050612.

sågas vara essensen i det sätt som Schwartz vill arbeta med fotografiska samlingar och funktionell kontext. Kombinationen av hennes tankar om funktionell kontext, diplomatik och biografi har i den här artikeln utgjort en metod för att närma mig det omfattande bildbyråarkivet efter Gunnar Lundh. Metoden har tagit mig bort från fotografierna, vars motiv erbjudit viss kunskap, till andra typer av källor som erbjudit andra kunskaper.

I samlandet av skärvor, fragment och delar och försöken att få dem att passa ihop för att svara på både gamla och nya frågor, kommer ständigt andra berättelser från källmaterialet till ytan. Dessa berättelser var inte i fokus för forskningen från början, men utgör och formar den röda tråden av sedan länge förlorade livshistorier. En av dessa berättelser handlar om Astor Lundh, Gunnars äldre bror och Jyttes farbror. Astor lämnade Höganäs för studier vid Lunds universitet höstterminen 1913. Han var mycket framgångsrik som student och på rekordfart – bara tre terminer – erövrade han en kandidatexamen i litteraturvetenskap och ekonomi. Han stannade ytterligare en termin och studerade statsvetenskap och erhöll utmärkta betyg.¹⁶ Astor Lundhs tillvaro utspelar sig precis i utkanten av det mer publika liv hans bror levde, trots att han liksom sin bror fotograferade och till och med vann priser i några mindre fotografiska tävlingar.¹⁷ Han flyttade senare till Stockholm, arbetade som bibliotekarie och var aktiv i olika politiska och konstnärliga föreningar. Någon gång under det tidiga 1920-talet träffade han Alva Jakobsson, som då arbetade som butiksbiträde. I slutet av augusti 1922 föddes deras dotter, Ulla-Britta.¹⁸ Astor Lundh erkände faderskapet men han och Alva gifte sig aldrig eller levde tillsammans. Spåren av deras förhållande visualiseras i fotografierna tagna av Gunnar Lundh, som vid några tillfällen fotograferade Astor och Alva och senare alla tre när Ulla-Britta var född. Han tog också porträttbilder av brorsdottern. När Astor Lundh avled i augusti 1970 hade barn födda

utom äktenskapet fortfarande inte arvsrätt efter sin far, även om mannen erkänt faderskapet. Han befann sig i samma situation som sin yngre bror hade gjort tidigare. Ett år innan Astor Lundh avled testamenterade han en summa pengar till dotterns mor, till dottern och till dotterdottern, som då hade hunnit födas.¹⁹ En iögonenfallande skillnad mellan de här två fallen av barn födda utom äktenskapet finns. Medan det praktiskt taget inte finns någon information på och i anslutning till fotografierna Gunnar Lundh tog av Jytte är namnen Alva Jakobsson och Ulla-Britta noggrant inskrivna i kontaktarken i direkt anslutning till varje kontaktkopia. Är tystnaden kring fotografierna på Jytte skapad med mening i den bemärkelsen att hon var något han ville dölja? Eller är hennes närvaro i sin fars liv så självklar att hennes namn inte behövde skrivas ut? Oavsett vilket blir resultatet av avsaknaden av information en tystnad som omgärdar Jyttes tillvaro. Informationen från testamenten, bouppteckningar och minnen utgör tillsammans med kontaktkopiorna och de anteckningar som finns där grunden till en berättelse om något som inte står att finna i de separata källmaterialen. Summan av delarna blir i det här fallet högre än vad delarna var för sig kan inbringa.

Allt detta utgör förlorade minnen i ett personarkiv som jag menar riskerar att bli tyst. En biografisk metod kan emellertid operera i området mellan text och kontext och sammanfoga dem för att låta materialet komma till tals och på så sätt motverka den makt som tystnaden kan utöva på ett arkivmaterial. Berättelserna blir en sorts hittegods, i synnerhet i det fall där ingen eller mycket liten skriftlig dokumentation finns att tillgå. Samtidigt är processen att lägga till kontext till ett arkiv också en förhandling om det förflutna, en förhandling som bidrar med nya dimensioner till vårt gemensamma minne, men också generera ytterligare och nya arkiv. Det finns med andra ord alternativ till tystnad och den ibland så oundvikliga glömskan och stumheten som

gäller för det personarkiv som står i centrum här.

Marie Steinrud, fil dr
Nordiska museet & ERG,
Stockholms universitet

Nyckelord: Arkiv, funktionell kontext, tystnader, biografi, metod, fotografi

Noter

- Informationen om Gunnar Lundhs liv är hämtade från en stor mängd arkivhandlingar, som uppgifter från kyrkböcker, folkbokföringar, skattelängder, folkräkningar, bouppteckningar, sjukjournaler och information från *Svenskt biografiskt lexikon* (band 24) samt tidningsartiklar.
- Brunnby CI:9, 11; Folkräkningen 1880, 1890, 1900, 1910; Höganäs AI:8-; FI: 3; *Höganäs tidning* 19210726; Sveriges dödbok.
- Bland de bevarade fotografierna i hans arkiv finns en stor samling porträtt men också gatuscener från det tidiga 1920-talets Berlin.
- S:ta Maria Hospital (Helsingborg), patientjournaler; Luggude häradsrätt FIIa: 20 (moderns bouppteckning); Sveriges dödbok.
- Sveriges dödbok (Bertas och faderns död), Luggude häradsrätt, FIIa: 206 (faderns bouppteckning), *Engelholms tidning* 19440309 (Bertas död).
- Gunnar Lundh tog inte många fotografier av sitt hem, men de som finns visar upp ett hem som dominerades av hans fotografiska utrustning. Köket var omvandlat till mörkrum, till exempel.
- Korrespondensen mellan Ester Lundh och tjänstemän vid museet visar att deras överenskommelse bestod i att museet gavs möjlighet att från paret Lundhs lägenhet på Döbelnsgatan 35 ta med sig det de ansåg vara värt att bevara i museets arkiv och sedan ombesörja bortforslandet av det som fanns kvar i lägenheten (Diariet, Ämbetsarkivet, NMA). Mycket av den fotografiska utrustningen blev också inkorporerad i museets samlingar, medan bildbyråns dokument införlivades i arkivets samlingar, allt enligt föreställningen och övertygelsen om att föremål och arkivhandlingar ska hållas separerade (Hedstrom och King 2004). Någon dokumentation som beskriver hur processen såg ut blev aldrig upprättad och hur museet resonerade när – och om – de valde ut dokument och föremål. Eller vad som hände med det de eventuellt valde bort.
- Detta understöds av det faktum att kontaktarken skannats och registrerats, medan det fortfarande inte finns en komplett arkivförteckning över hela arkivet.
- Fyra individer intervjuades. Värt att nämna här är att samtliga var barn eller unga vuxna när de träffade Gunnar Lundh.
- Bouppteckning efter Gunnar Lundh, Stockholms rådhusrätt, Bouppteckningsenheten 1961–1970, E1:11.
- København, Sokkelund, Rigshospitalet sogn, Kirkebøger, Kirkebog 1929–1930, fødte kvinder.
- Odense Kommune, Ægtenskabsbog 1930. Gunnar Lundhs testamenten och bouppteckning (Stockholms rådhusrätt, Bouppteckningsenheten E1:11, SSA). Ester Lundhs testamente och bouppteckning (Helsingborgs rådhusrätt, FIIa:302 och 304, HSA).
- Gunnar Lundhs arkiv, NMA.
- Bou efter Gunnar Lundh (Stockholms rådhusrätt, Bouppteckningsenheten E1:11, SSA).
- I dokumentären *Gunnar Lundh – statarfotografen* (SVT1 19871029) framträder Jytte, då omkring 60-årsåldern, och berättar kort om sina minnen av fadern. Hon antyder då att det var styvmodern som var ovillig till deras relation, men även att det var stora skillnader mellan livet i Danmark med modern, styvfadern och syskonen och i Sverige i en lägenhet som var helt dominerad av den fotografiska verksamheten fadern drev. Hennes hemlängtan var också mycket svår.
- Examensjournal, Filosofiska fakultetens arkiv 1666-1956, D 4:1, LU.
- Artiklar i *Svenska Dagbladet* och *Dagens Nyheter*. En del av hans fotografier finns även bevarade i olika samlingar vid arkiv och museer i Sverige.
- Kungsholm, CI: 43, SSA.
- Astor Lundhs testamente (Helsingborgs rådhusrätt, FIIa:30X, HSA).

Referenser

Arkivmaterial

Sverige

Nordiska museets arkiv (NMA):

Gunnar Lundhs personarkiv

Stockholms stadsarkiv (SSA):

Stockholms rådhusrätt

Kungsholms församling

Lunds universitet (LU):

Filosofiska fakultetens arkiv

Landsarkivet i Lunds universitet (LLA):

Lugude häradsrätt

Helsingborgs stadsarkiv (HAS):

Brunnby församling

Helsingborgs stads församling

Helsingborgs rådhusrätt

Höganäs församling

Väsby församling

Regionarkivet, Region Skåne:

S:ta Maria Hospital

Danmark

Rigsarkivet

Födelseböcker

Digitala resurser och databaser

Folkräkningen 1900, 1910, 1920, 1930, 1940, 1950, 1960

Sveriges befolkning 1860–1940

Sveriges dödbok 1860–2017

Rotemannen, Stockholms rotemansarkiv, 1878–1926

Litteratur

Ambjörnsson, Ronny, Per Ringby and Sune Åkerman 1997: "Inledning". I: Ronny Ambjörnsson, Per Ringby och Sune Åkerman (red.): *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*. Stockholm: Carlsson Bokförlag. s. 7–16.

Arvidsson, Maria 2003: "Fotografi som empiri. Att använda fotografier som historisk källa". I: Anna Sparrman, Ulrika Torell och Eva Åhrén (red.): *Visuella spår. Bilder i kultur- och samhällsanalys*. Lund: Studentlitteratur.

Aspers, Patrik, Paul Fuehrer och Árni Sverrisson 2004: "Introduktion. I: Patrik Aspers, Paul Fuehrer och Árni Sverrisson (red.): *Bild och samhälle. Visuell analys som vetenskaplig metod*. Lund: Studentlitteratur.

Batchen, Geoffrey 1999: *Burning with Desire. The Conception of Photography*. Cambridge, Mass.: MIT.

Berger, Stefan 2013: "The role of national archives in constructing national master narratives in Europe". *Archival Science* 13, no. 1, s. 1–22.

Bringéus, Nils-Arvid 1990: "Bilderna som etnologisk kunskapskälla". I: Allan Ellenius (red.): *Bilderna som källa till vetenskaplig information*. s. 125–150. Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien.

Burke, Peter 2001: *Eyewitnessing. The Use of Images as Historical Evidence*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

Carter, Rodney G.S 2006: "Of Things Said and Unsaid. Power, Archival Silences, and Power in Silence". *Archivaria*, no. 61 (Spring), s. 215–233.

Derrida, Jacques 1996: *Archive Fever: A Freudian Impression*. Chicago: University of Chicago Press.

Douglas, Jennifer and Allison Mills 2018: "From the sidelines to the center. Reconsidering the potential of the personal in archives". *Archival science*, no. 18, s. 157–177.

Duranti, Luciana 1989: "Diplomatics. New uses for an Old Science". *Archivaria*, no. 28, s. 7–27.

Edling, Christofer 2004: "Visualisering i samhällsvetenskapen". I: Patrik Aspers, Paul Fuehrer och Árni Sverrisson (red.): *Bild och samhälle. Visuell analys som vetenskaplig metod*. Lund: Studentlitteratur.

Engelholms tidning 19440309.

Eriksson, Gunnar 1997: "Att inte skilja på sak och person. Ett utkast till en biografisk metod". I: Ronny Ambjörnsson, Per Ringby och Sune Åkerman (red.): *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*. Stockholm: Carlsson Bokförlag, s. 103–120.

Ernst, Wolfgang 2008: *Sorlet från arkiven. Ordning ur oordning*. Göteborg: Glänta.

Farge, Arlette 1989/2013: *The allure of the archives*. New Haven, CT: Yale University Press.

Frykman, Jonas 1977: *Horan i bondesamhället*. Lund: Liber Läromedel.

- Harris, Verne 2011: "Archons, aliens and angels. Power and politics in the archive". I: Jennie Hill (ed.): *The future of archives and recordkeeping. A reader*. s. 103–122. London: Facet.
- Hedstrom, Margret and John Leslie King 2004: *On the LAM. Library, Archive, and Museum Collections in the Creation and Maintenance of Knowledge Communities*. OECD-rapport.
- Hobbs, Catherine 2001: "Personal Archives. The Character of Personal Archives. Reflections on the Value of Records of Individuals". *Archivaria*, no. 52 (Fall), s. 126–135.
- Hooper-Greenhill, Eileen 2000: *Museums and the Interpretation of Visual Culture*. London: Routledge.
- Joyner, C. W. 1999: *Shared Traditions. Southern History and Folk Culture*. Urbana: University of Illinois.
- Kozloff, Max 1993: "Det Privilegierade ögat". I: Jan-Erik Lundström (red.): *Tankar om fotografi*. Stockholm: Alfabeta.
- Kross, Walter 1955: *Ebendige Leica. Das Bild-Lehrbuch der Leica-Fotografie. 120 beispielhafte Aufnahmen von Leica-Fotografen in aller Welt mit belehrendem Text*. Frankfurt am Main: Umschau Verlag.
- Lennartsson, Rebecka 2001: *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900*. Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Lundgren, Britta 1990: *Allmänhetens tjänare. Kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Mason, Kären och Tanya Zanish-Belcher 2007: "Raising the Archival Consciousness. How Women's Archives Challenge Traditional Approaches to Collecting and Use, Or, What's in a Name?", *Library trends*, no. 2 (Fall), s. 344–359.
- Mölleryd, A. W. 1958: "Gunnar Lundh. Höganäspojken som blev internationell elitfotograf". *Nordvästra Skånes Tidningar, Höganäs Tidning* (19581007).
- Nilsson, Bo 1984: "Gunnar Herbert Lundh". I: *Svenskt biografiskt lexikon*, b. 24, s. 308. Stockholm.
- Nilsson, Fredrik 2000: *Irörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft*. Lund: Nordic Academic Press.
- Olsheden, Jan och Stellan Olson 1967: *Vad gjorde farfar i Mölle?* Stockholm: Norstedts.
- Olson, Rolf: *Gunnar Lundh – statarfotografen* [dokumentär]. SVT1 19871029.
- Petersen, Anja 2007: *På visit i verkligheten. Fotografi och kön i slutet av 1800-talet*. Eslöv: Brutus Östlings förlag Symposion.
- Planck, Brita och Marie Steinrud 2017: "Eliters privata brev som mikrohistorisk källa". *Historisk tidskrift*, nr 3, s. 463–474.
- Ranby, Caroline 2013: *Kongl. hoffotograf Peter P. Lundh. Det bästa ljus och nutidens bästa instrumenter*. Höganäs: Höganäs museum.
- Rehnig, Jeanne E. 1999: Das "Photographische Atelier" im Warenhaus. Fotografie bei A. Wertheim (1898–1933) und Wolf Wertheim (1909–1914). Würzburg: *Bayerische Blätter für Volkskunde*.
- Rydén, Reine 2006: "Hur skall vi använda bilder? Ett bidrag till diskussionen om bilder som historiskt källmaterial". *Historisk tidskrift*, nr 3, s. 491–500.
- Sandweiss, Martha A. 2007: "Image and Artifact. The Photograph as Evidence in the Digital Age". *Journal of American History*, vol. 94, no. 1, s. 193–202.
- Schwartz, Joan M. 1995: "'We make our tools and our tools make us'. Lessons from Photographs for the Practice, Politics, and Poetics of Diplomats". *Archivaria*, no. 40, s. 40–74.
- Schwartz, Joan M. 1996: "Visual Literacy. Returning Image Content to its Functional Context.". In the session "Are Archivists Literate?" Annual Meeting of the Society of American Archivists, San Diego, California, 31 August 1996.
- Schwartz, Joan M. and Terry Cook 2002: "Archives, Records, and Power. The Making of Modern Memory" *Archival Science*, no. 1-2, s. 1–19.
- Sparrman, Anna, Ulrika Torell och Eva Åhrén 2009: "Vild och kunskapssökande". I: Anna Sparrman, Ulrika Torell och Eva Åhrén (red.): *Visuella spår. Bilder i kultur- och samhällsanalys*. Lund: Studentlitteratur.
- Steinrud, Marie 2008: *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högre ståndskultur*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Svensson, Birgitta 1993: *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Svensson, Birgitta 2006: "Utan stora berättelser finns inga små". I: *Axess*, nr 5, s. 25–26.

Söderberg, Rolf & Pär Rittsel 1983: *Den svenska fotografins historia: 1840–1940*. Stockholm: Bonnier fakta.

Telste, Kari 1993: *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652–*

1710. Oslo: Avdeling for historie IKS, Oslo universitet.

Thomas, David, Simon Fowler and Valerie Johnson 2017: *The Silence of the Archive*. London: Facet Publishing.

SUMMARY

Follow Lundh!

Between Text and Context in a Photographer's Archive

This article presents a case study where the photographs taken by the photographer Gunnar Lundh (1898–1960) are in focus. The archive contains next to no written sources, and information about the motifs is scarce. This is in fact the fate of many personal archives, especially those containing few written sources. The contact sheets Gunnar Lundh used in his business as a photographer provide some mostly routine and brief information, usually the year and sometimes where the photo is taken, in “Denmark” or “Skåne”. A majority of them depict anonymous individuals. The lack of information makes the archive of Lundh, in a sense, silent or mute.

The purpose of my research is to investigate what happens to a photograph or a set of photographs when more contexts are added. By add-

ing biographical knowledge it is possible to read the photographs. In this, I am using the art historian Joan M. Schwartz' ideas about functional context.

The process of adding context to an archive is a negotiation of the past that will contribute new dimensions in our collective memory, and also generate new, additional archives. There are options other than silence, and the inevitable reversion and degradation into oblivion for those silent, or mute, personal archives in focus here. A biographical method can however operate in the area between text and context, joining them together and thus letting the material speak.

Keywords: functional context, archival silence, biography, method, photography

Ett bildarkiv i rörelse

Gunnar Lundh och statarfotografierna

Maria Bäckman

Gunnar Lundhs bilder av statare och lantarbetare utgör ca 2 000 foton¹ av de sammanlagt ca 300 000 bilder tagna av honom, som efter en donation från Lundhs änka förvaras i Nordiska museets arkiv. Det är dessa statarbilder, de flesta tagna under perioden 1937–1945, som han i efterhand har blivit mest omtalad för. Det är heller inte oviktigt att han tog de flesta av dessa fotografier tillsammans med författaren och opinionsbildaren Ivar Lo-Johansson. De publicerade, fotografen och författaren, bland annat den på sin tid mycket uppmärksammade fotoboken *Statarna i bild* (1948). I likhet med övriga artiklar i detta temanummer av *Rig* är avsikten att visa hur kontext och sammanhang kan tillföras vad som i flera avseenden utgör ett påfallande ”stunt” fotografiskt arkivmaterial.

Texten diskuterar Lundhs så kallade ”statarbilder” med fokus på hur denna corpus av bilder har cirkulerat och remedierats i skilda sammanhang, av olika aktörer och med varierande syften. Resonemanget knyter an till den mediehistoriska forskning där man på senare tid argumenterat för behovet av ett bredare kulturhistoriskt influerat mediebegrepp (Ekström 2004:16ff; Jülich, Lundell & Snickars 2008:12ff; Cronqvist, Lundell & Snickars 2014:13ff). I flera av de konkreta undersökningar som gjorts på området har mediernas *materialitet* och *spridningsvägar* dessutom getts stort utrymme (se t.ex. Andén-Papadopoulos 2008; Gustavsson 2013, Nyblom 2014, Jülich 2015). Det är detta, på en och samma gång expansiva och mer materiellt orienterade mediebegrepp som ut-

gör den teoretiska bakgrunden till följande undersökning av statarbildernas tillkomst, användning, attraktion och cirkulation.

Vilka var statarna?

Statarna var helårsanställda manliga lantarbetare i framförallt södra Sverige samt Mälarlandskapen från mitten av 1700-talet fram till systemets avskaffande 1944/45.² Ända fram till 1926 lydde statarna under den så kallade tjänstehjonstadgan. Mellan de årsvisa anställningsperioderna hade de en vecka ledigt, den så kallade slankveckan som inföll i slutet av oktober, med möjlighet att byta arbete eller arbetsgivare. De var anställda med stat, det vill säga att den största delen av lönen betalades in natura i form av bostad, mat som mjölk, potatis, råg, vete, örter samt en mindre summa pengar. Stataren var, till skillnad från drängar och pigor, gift och hade därför en familj. Ofta ingick hustruns arbete med att mjölka kor i kontraktet. Under 1800-talet ökade befolkningen kraftigt i Sverige. Framförallt gällde det gruppen av egendomslösa – vilket innebar att klyftan vidgades mellan egendomslösa och jordägande samtidigt som det fanns en statlig vilja att rationalisera jordbruket. Sammantaget blev resultatet att statargruppen växte under 1800-talet. Som störst var denna omkring 1900 då den bestod av 41 900 personer. 1943, ett par år innan systemet upphörde räknades statarna till 16 700 personer.³ Det har funnits liknande organisationsformer i andra länder, men genom kombinationen av årsanställning, omfattande naturallön (som inkluderade bo-

stad, samt förutsatte giftermål) var systemet något som gav statarna en speciell karaktär i ett internationellt perspektiv. Vad som slutligen utmärker det svenska statarsystemet är dess institutionaliserade form och att systemet fortlevde i jordbrukets stordrift ända fram till andra världskrigets slut (*Statarliv* 2008:14ff).

Vid förra sekelskiftet började statarna och statarsystemet alltmer att betraktas som en rest av något ålderdomligt. De organiserades sent fackligt, kom ännu senare, i och med att systemet upplöstes, att omfattas av en penningekonomi och levde i en strikt patriarkal miljö. Jämfört med nästan alla andra arbetsföra grupper i samhället hade de begränsad frihet och undermåliga villkor. I och med de så kallade *statarförfattarna* – framförallt Ivar Lo-Johansson, Moa Martinson och Jan Fridegård – kom de under första halvan av 1900-talet att bli ett skönlitterärt motiv med starkt symbolvärde.

Ungefär så ser den mest spridda bilden av statarna ut. Sammanfattningsvis liknas de ofta vid ett jordbruksproletariat på gränsen till trädgård eller livegenskap. Vanligen anställda vid gods och större gårdar arbetade de under hårda, och ibland omänskliga, förhållanden för endast mat och husrum. De erbjudna bostäderna var dessutom kalla, trånga och mestadels fulla med ohyra.

Gunnar Lundh: statarfotografen

Under 1900-talets första årtionden uppstod en omfattande debatt kring statarnas utsatta situation. Inte minst var Ivar Lo-Johansson en drivande part i det förändringsarbete som under 1930- och 1940-talen slutligen innebar att systemet avskaffades 1945. Han skrev böcker, både romaner och novellsamlingar, som trycktes i stora billighetsupplagor och spreds till en bred läsekrets, debattskrifter och även artiklar i olika tidningar. Han medverkade bland annat flitigt i tidningen *Lantarbetaren*, som var lantarbetarförbundets fackliga organ. Men även fotografen Gunnar Lundh var en central person i detta arbete genom att han

bildsätte och skapade en visuell och ”dokumentär” form åt de socialreportage som bland annat Lo-Johansson skrev.

Flera av dessa bilder har dessutom i efterhand visat sig ha en sådan social lyskraft att de kan beskrivas som fotografiska ikoner, det vill säga att de ingår i den starkt begränsade uppsättning bilder som återkommande används för att illustrera till exempel statare, lantarbetare, svenska semesterreformer eller helt enkelt lantliv (jfr Hariman & Lucaites 2007; Strandroth 2007:77ff).

I den tidigare nämnda donationen till Nordiska museet ingick även materialet från den bildbyrå Gunnar Lundh drev i sitt hem i Stockholm från mitten av 1930-talet. Genom bildbyråmaterialet får man en inblick i hur Lundh själv kategoriserade och ordnade sina foton. Ett av de generella problemen med Lundhs bilder är den nästan totala bristen på förklarande kontext. De enda tillgängliga upplysningarna består ofta av enbart året då fotografiet är taget, ibland även *platsen* och, ytterst sällan, en notering om *vem* eller *vilka*, alternativt vilken *aktivitet*, som fotografiet avbildar. Detta gör att vi sällan vet syftet med Lundhs bilder: tog han fotografiet för att han ville porträttera just statare eller för att han råkade cykla förbi och såg ett bra motiv – alltid redo med den behändiga småbildskameran?

Även om Lundhs många statarbilder är välkända och spridda, är de alltså också märkligt anonyma. Hur undersöker man ett sådant kontextlöst och i den meningen ”stumt” fotomaterial? Kan vi ens säga vad fotografierna avbildar? Är det *statarliv*, det vill säga statarnas liv och vardag? Eller är fotona snarare uttryck för en konstnärlig vision, och i så fall vems: Gunnar Lundhs eller Ivar Lo-Johanssons? Är de ett uttryck för politisk ambition – eller kanske till och med agitation? Eller är det vi ser ett exempel på hur enskilda individer, när möjligheten ges, kan använda eller dra nytta av det fotografiska mediet för att utforma sin egen bild av historien? Och vem är i så fall bildens handlande subjekt: är det fotografen som

tar bilden, författaren som uppmanar honom att knäppa just där och då eller de personer som agerar framför kameran?

Det finns med andra ord många frågor förknippade med den aktuella samlingen av statarbilder. Faktum är att det till och med är svårt att överhuvudtaget kategorisera eller ringa in vad som i egentlig mening är Gunnar Lundhs "statarbilder". De första togs under tidigt 30-tal och de sista efter att statarsystemet upphört 1945. Vissa tidiga bilder verkar han ha tagit på eget initiativ, kanske när han cyklade runt i trakterna av de skånska orterna Arild och Mölle, där han tillsammans med sin far och sina syskon drev fotoateljéer och arbetade sommartid. Andra har helt uppenbart sitt upphov i de gemensamma reportageresor han företog tillsammans med Ivar Lo-Johansson. Ytterligare andra har publicerats i samband med till exempel ett temanummer om statare i tidningen *Vi* (1937) och även *Folket i Bild* (1975:3).⁴ Åtminstone en del av materialet verkar med andra ord ha tillkommit som direkta uppdragsbilder.

Cirkulation och remediering

Ännu långt in i det pågående forskningsprojektet verkade det också som att "statarfotografen" Gunnar Lundh själv inte betraktade gruppen av statare som särskilt relevant för det egna bildskapandet. I bildbyråmaterialet – som är noggrant kategoriserat och ordnat i mappar och ofta försett med över- och underkategorier – förekom överhuvudtaget inte ens *statare* som egen kategori. Till slut fann dock jag och en kollega enstaka bilder som vi kände igen från fotoboken *Statarna i bild* under rubriken *agrarskt*. Där kunde de dyka upp under underrubriker och kategorier som *plöjning*, *oxar*, *kvinnor* och så vidare. Ytterligare något senare påträffades också en arkivkartong där Lundh hade samlat sina statarbilder under kategorin "Agrarskt: lantarbetare: statare". Här hade han valt att placera bilderna insprängda mellan kategorierna: "Agrarskt: ladugårdar", "Agrarskt: liemän" och "Agrarskt: mjölkcentralen".

Givet alla de oklarheter som det egna arkivarbetet kunnat konstatera i relation till statarbildernas komplicerade och utdragna tillkomstprocess landade jag i slutsatsen att den enda framkomliga möjligheten att för mig som etnolog och kulturhistoriker närma mig samlingen låg i att ta ett steg tillbaka. Istället för att betrakta fotografierna som dokumentära ögonblicksbilder framstod det som betydligt mer givande att undersöka vilka kontexter som har tillförts dem i efterhand. Detta liknar hur idéhistorikern Solveig Jülich (2015) har intresserat sig för en annan svensk fotograf, med betydligt större internationell lyskraft än Lundh, Lennart Nilsson. Utifrån en noggrann dokumentation av bildmaterial, fototillfällen, anställningar, publiceringar och befintliga ekonomiska och publicistiska nätverk har hon bland annat följt hur Nilssons uppmärksammade fotobok *Ett barn blir till* har cirkulerat och remedierats i olika såväl nationella som internationella sammanhang.⁵

En ytterligare analytisk ingång till statarbildernas platstagande i offentligheten är forskning om de *urvalsprocesser* som föregår publicering eller andra typer av remediering. Här vill jag särskilt framhålla Leila Koivunens (2009) diskussion av illustrationernas centrala betydelse för 1800-talets brittiska reseberättelser. Gunnar Lundhs statarbilder kan på vissa sätt liknas vid en dokumentär inbrytning i ett för sin samtid tämligen okänt och föga utforskat territorium. Som vi kommer att se gäller det i hög grad hur bildmaterialet i *Statarna i bild* fogades samman med Ivar Lo-Johanssons text, men också längre fram i tiden är frågan om bildernas urval och bortval oupphörligt aktuell.

Utifrån ett sammanhållet fokus på statarbildernas urval, användning och spridning har jag identifierat tre områden som jag menar lämpar sig för ett riktat studium av deras bruk och återbruk: det sociala reportaget, ett biografiskt tema, samt hur de äldre bilderna fortsätter att vara relevanta genom att ingå i

ett samtida materiellt kulturarvsskapande. Lundhs statarbilder fungerar i det senare sammanhanget som visuella förlagor i försöken att genom byggnader och interiörer gestalta statarnas historiska verklighet. Det bör dock framhållas att det inte finns några vattentäta skott mellan dessa skilda empiriska fält, utan att innehåll och teman många gånger rör sig mellan kategorierna.

Statarbilderna och det sociala reportaget

Det första nedslaget är välkänt och handlar om hur statarna genom *det sociala reportaget* blir en del av den svenska arbetarrörelsens ansträngningar för att skapa ett socialt hållbart folkhem.⁶ Mot denna bakgrund utgjorde statarna ett besvärande, men också tacksamt, exempel på en grupp människor som ännu inte inkluderats i 1930- och 40-talens moderna och framåtsyftande välfärdsarbete. Bilderna av statarnas armod kunde med andra ord användas för att illustrera behovet av politiska reformer för att förbättra villkoren för en eftersatt grupp i det dåtida samhället (Hassner 1970, 1977; Nilsson 1996:158). Liksom tidigare dokumentationer av det viktorianska Londons slum och villkoren för 1930-talets hårt prövade amerikanska lantarbetare blev Gunnar Lundhs svenska statarbilder ett fotografiskt redskap för att synliggöra den vardagliga misär som många av folkhemmets invånare fortfarande levde i (jfr Strandroth 2009). Fotografierna inte bara beskrev eller avbildade, de manade också till politisk handling. Lundhs statarbilder kan därmed tveklöst inordnas i den dokumentära och kritiska fototradition som ett tiotal år tidigare fått ett genombrott i USA genom insatserna från de så kallade FSA-fotografierna.⁷ Det är därför ingen slump att Gunnar Lundhs statarbilder har jämförts med Dorothea Langes välkända "Migrant Mother" från 1936 (Thorbech 1994; Gullers 2003).

För att statarbilderna skulle bli riktigt effektiva måste de emellertid också förses med både text och kontext. Som Roland Barthes

(2007 [1970]) framhåller, gör bildens öppna karaktär dess mångtydighet, att den behöver förses med olika textuella markörer för att kunna förmedla ett avsett syfte. Reportaget från 1937, i tidningen *Vi*, kan ses som ett belysande exempel på hur text och bild samverkade för att bära fram ett tydligt budskap om statarnas utsatthet till läsekretsen. Bilderna får i dessa reportage antingen fungera som illustrationer till artiklar som handlar om statarna utsatthet, genom att exempelvis visa upp och diskutera de undermåliga bostäderna eller genom att sammanfogade på en gemensam bildsida tillsammans med mycket korta texter, få utgöra en inblick i statarnas vardag.

1-2. Bildreportage från tidningen *Vi* (1937).

Det är denna nära förbindelse mellan text och bild som ett drygt decennium senare utvecklas ytterligare när Lundhs dokumentära fotografier och Ivar Lo-Johanssons social-realistiska beskrivningar av statarnas tillvaro tillsammans bygger upp det gemensamma fotoverket *Statarna i bild*. Utan att på något sätt dominera över det fotografiska materialet tillåts texten i fotoboken breda ut sig över ett större utrymme än i bilduppslagen i tidningen *Vi*. Lo-Johansson har själv kommenterat att hans föredragna arbetsmetod som författare var att verka genom vad han kallade för den sociala diktningen: "Litteraturen hör samhället till. Den är inte någon överbyggnad på samhället. Tendens är diktningens moral" (citerat ur Reberg 2001:51).⁸ Och det är just denna sociala tendens – alltså det strategiska och mot ett visst mål syftande urvalet av beskrivningar, narrativa motiv och berörande illustrationer – som utgör grunden för hur *Statarna i bild* har fått sin visuella utformning (jfr Dahlman 1993).

För den som har tillgång till Nordiska museets stora samling av Lundhs fotografier framstår det som uppenbart att de i boken publicerade statarbilderna representerar ett medvetet urval, avsett att visa upp somligt och avstå från annat. Här finns begränsad plats för den glädje, avkoppling, nojs och lek som det samlade bildmaterialet i arkivet också vittnar om (jfr Hellspång 2004:286f). Det är inte utan att man i utsnittet anar närvaron av både två personer och två personligheter: å ena sidan småbildsfotografen Gunnar Lundh med sin omvittnade förmåga att fånga det spontana ögonblicket i flykten och med ett intresse för det vardagliga, och å den andra författaren Ivar Lo-Johanssons med lika tydlig övertygelse om vad det tunga ämnet behövde i fråga om otvetydiga bevis på statarnas umbäranden.

I Sverige var *Statarna i bild* en av de allra första gångerna som en renodlat social skildring uppträdde i form av en fotobok och mottagandet vittnar om att delar av publiken in-

3. Två flickor med var sin katt i famnen. Fotografier av den här typen fick sällan vara med i de reportage och fotoböcker som var tänka att understryka statarnas hårda villkor.

såg att de stod inför ett nytt fenomen, vilket inte hindrar att upphovsmännen ändå kunde beskyllas för att vara sent ute.⁹ I *Svenska Dagbladet* skrev recensenten att det är märkligt att den i statarfrågan så engagerade Ivar Lo-Johansson inte tidigare använt sig av fotomediet och menar att "kamerans oförfalskade realism skulle ha varit en ovärderlig tillgång i kampen för statarnas rätt". Nu, 1948, när statarsystemet redan är borta, tycker dock anmälaren att boken snarast blivit ett minnesalbum över en avslutad epok. Några av fotografierna lyfts dock fram som särskilt berörande: det är de otaliga flugorna på ladugårdsdörren och de fullständigt belamrade flyttlassen (*SvD* 1948-09-23).

Med facit i hand kan man också konstatera att *Statarna i bild* har haft en oerhörd genom-

slagskraft när det gäller vilka bilder ur Lundhs statarproduktion som har fortsatt att cirkulera och remedieras. Bland dessa bilder kan särskilt nämnas de fotografier som föreställer de

torftiga hemmen: en bokhylla med några fåtaliga böcker (det så kallade "kulturaltaret"), mjölkerskor, en gammal kvinnas åderbråcksbemängda ben, samt de flugor och dignande

4–7. Omslaget till *Statarna i bild* (1948), samt tre fotografier hämtade från bokens innehåll.

flyttlass som redan den samtida recensenten pekade ut.

Om statarbildernas koppling till det sociala reportaget alltså har att göra med det retoriska arbete som fotografierna kunde utföra i sin egen samtid, då de var relativt nytagna, handlar de båda ytterligare ingångarna om hur bilderna fortsatt att vara verksamma i skapandet av olika tillbakablickande projekt. Snart inser den som låser blicken på Lundhs statarbilder att en viktig kontext för deras fortsatta cirkulation utgörs av hur de används som historiskt vittnesbörd i skapandet av statarna som en del av det svenska kulturarvet. De blir med andra ord utnyttjade som en viktig pedagogisk resurs i ett ännu pågående *historiebruk* (Aronsson 2004) med materiella förtecken. Det finns också ett tydligt biografiskt spår där statarbilderna utgör en komponent i en historisk legering som förbinder författaren och opinionsbildaren Ivar Lo-Johansson med statarfotografen Gunnar Lundhs välbekanta statarbilder. Försättningsvis är det kring detta mångfaldiga minnesarbete som artikeln ska uppehålla sig. Men eftersom de tre empiriska fälten hänger samman med varandra innebär det att även "folkhemmet", moderniteten och samhällsbygget kommer att dras in i diskussionen.

Biografi och minnesyta

"Gunnar Lundh är ett begrepp – 'småbildsfotografen' och 'statarfotografen' som arbetade tillsammans med Ivar Lo-Johansson" är de ord som inleder en betraktelse över Gunnar Lundhs fotografiska gärning i Nordiska museets årsbok *Fataburen* (Thorbech 1994:124). Och det är med en mycket snarlik formulering som Lundh introduceras i översiktsverket *Den svenska fotografins historia*: "Gunnar Lundh (1898–1960) är framförallt känd som Ivar Lo-Johanssons fotograf. Tillsammans gjorde de reportage som bidrog till att statarsystemet avskaffades 1944" (Söderberg & Rittsel 1983:270). Det är heller ingen tvekan om att Lundh som fotograf framförallt förknippas

med de statarbilder som han publicerade ihop med Lo-Johansson. Men som antytts ovan är det omvända påståendet i viss utsträckning också giltigt.

Det brukar hävdas att Lo-Johansson var en av dem som allra mest kraftfullt påverkade den opinion som ledde till statarsystemets definitiva avskaffande 1945 (jfr Furuland 1976:190ff; Oldberg 1964:33ff). Det är i hög grad också hans litterära och socialrealistiska beskrivningar, de senare till väsentlig del en kombination av Ivar Lo-Johanssons kritiska texter och Gunnar Lundhs bilder, som har kommit att prägla eftervärldens uppfattning om de villkor som satte sin prägel på statarnas vardag. Även Lo-Johansson kan därmed ses som intimt förbunden med statarna, statarsystemet och, inte minst, med många av Lundhs fotografier från olika statarmiljöer – detta eftersom den senare skapade en visuell form åt Lo-Johanssons texter. Denna nära koppling märks i det sätt som statarna, Lo-Johansson och Lundh är en återkommande triad i biografiska eller redogörande sammanhang som tar sikte på antingen statarna eller statarsystemet, på fotografen Gunnar Lundh, eller på författaren och debattören Ivar Lo-Johansson.

Dessa fotografier återkommer i olika sammanhang och genrer, och ofta får bilderna utgöra en illustration till förhållanden som texterna beskriver eller teser som författarna driver. Det är också mer sällan som det aktuella bildmaterialet lyfts fram som ett exempel på ett självständigt fotografiskt/konstnärligt arbete, utan vanligen sker detta i relation till Lo-Johansson. Ett återkommande tema är till exempel beskrivningarna av hur Lundh var Lo-Johanssons kompanjon eller fotograf, och alldeles tydlig underordnad dennes politiska ambitioner och sociala förändringsvilja.

När det handlar om att i informativa eller populärvetenskapliga sammanhang beskriva statarna eller statarsystemet sker det vanligen med visuell uppbackning i form av Gunnar Lundhs statarbilder och med referenser till

Ivar Lo-Johanssons litterära reformarbete. På samma sätt omtalas Lundh gärna som "statarfotografen" och i hans levnadsteckning är Lo-Johanssons roll som statarnas röst i offentligheten en självklar del av fotografens biografi. Omvänt blir hågkomsterna av författaren och opinionsbildaren Lo-Johansson ofta knutna till dennes insatser för statarna, inte sällan illustrerade med någon bild tagen av Lundh. Oavsett i vilken ända man börjar är resultatet att de ingående komponenterna samtliga bringas i dagen. Statarna, Lundh och Lo-Johansson kan i den meningen betraktas som en *gemensam minnesyta*. Med detta ordval vill jag understryka att det rör sig om ett utsträckt minnesarbete som både inbegriper och förbinder flera olika parter.

I den text som presenterar Gunnar Lundh i *Svenskt biografiskt lexikon*, skriven av museimannen Bo Nilsson (u.å.), får dennes koppling till statarna och Lo-Johansson därför mycket riktigt en framträdande plats:

L var en socialt skarpögd fotograf. Hans bilder av sv landsbygd med män och kvinnor i jordbruksarbete är väl kända och i hans dokumentation av statarens livsvillkor finns bilder som blivit i det närmaste klassiska. Han har gjort fyra fotobildböcker. 1948 utkom boken *Statarna i bild* – den utan tvekan mest betydelsefulla. Den dokumentära bildsammanställningen är resultat av ett fruktbart samarbete med Ivar Lo-Johansson, som författat bokens text. Boken utkom till Sv lantarbetareförbundets 30-årsjubileum. Ivar Lo-Johansson och L hade sedan 1937 för olika tidningars räkning gjort reportageresor i statarprovinserna.

Detsamma gäller när Nordiska museet i samarbete med Sveriges Radio 1975 gav ut en gemensam publikation med anledning av att det nu var 30 år sedan statarinstitutionen upphörde. Också i denna rikt illustrerade "minnesskrift", rubricerad som *Statare. Statarklassens historia i ord och bild till 30-årsminnet av det sista statarlasset*, återkommer i förordet sammansättningen Gunnar Lundh, Ivar Lo-Johansson och statarna:

Bilderna är till största delen tagna av fotografen Gunnar Lundh under hans resor på 1930- och 1940-talen tillsammans med Ivar Lo-Johansson, som uppmärksammade honom på vikten av att dokumentera statarnas liv och miljö.

Gunnar Lundh är alltså inte enbart en väsentlig del av den gemensamma minnesytan och framställningen av statarna, utan han är även delaktig i framställandet av Ivar Lo-Johansson som "statarförfattare" (se även Reberg 2001:22, 50). De biografiska presentationer som betonar författarens närhet till statarna som ett både personligt, litterärt och politiskt projekt illustreras vanligen med hjälp av en bild tagen av Lundh, gärna föreställande den stridbare författaren framför ett flyttlass, vid en statarlänga eller grenslande en cykel på väg för att undersöka statarnas livsvillkor. Det är knappast någon överdrift att påstå att dessa återkommande bilder blir en del av Ivar Lo-Johanssons tidiga arbete med att skapa sig själv som varumärke (jfr Liljestrand 2018).

8. Ivar Lo-Johansson med cykel och ränsel.

Det är på detta och snarlika sätt som den gemensamma minnesytan fortsätter att både konstitueras, bekräftas och vidmakthållas med hjälp av olika tryckta medier och genrer. Men det aktiva minnesarbetet begränsar sig inte till endast ord och bild, utan går också att följa i olika byggda och iscensatta miljöer, där det ingår i ett aktivt kulturarvsskapande. Även här bekräftas gång efter annan den nära kopplingen mellan "statarfotografen" Gunnar Lundhs ikoniska bilder, "statarförfattaren" och debattören Ivar Lo-Johansson samt statarsystemet och statarna själva. I dessa materialiseringar går det att följa hur statarbilderna numera i hög grad även lever sitt eget liv bortom de arkivaliska och litterära förlagorna.

Materialiserade minnen:

Statarlängan från Berga

Det finns på Skansen en röd statarlänga med vita knutar bestående av två bostäder, om vardera ett rum, med gemensam förstuga och

9. Författaren och opinionsbildaren Ivar Lo-Johansson framför ett av de flyttlass som han ingående skildrat i böcker och reportage.

två förråd. Att den alls finns där beror på att Nordiska museet och Skansen i samband med statarsystemets avskaffande beslutade att det vore önskvärt med ett förvärv av en autentisk statarbostad (Berg 1975:5).¹⁰ Det blev Mats Rehnberg, då intendent på Nordiska museet och senare professor i folklivsforskning/etnologi, som tillsammans med Ivar Lo-Johansson kom att leda sökandet efter ett lämpligt objekt. 1949 hittade man en byggnad i Åkers socken i Södermanland, som kunde förvärvas mot löfte att den dåvarande hyresgästen skulle få bo kvar så länge han önskade innan huset flyttades. Med detta villkor kom det att dröja ända till 1966 innan huset flyttades till Skansen, då den sista hyresgästen avlidit.

Den vänstra av de två bostäderna är inredd som då familjen Carlsson bodde där, 1874–1924. I samband med förvärvet till Skansen genomfördes en dokumentation då paret Carlssons barnbarn intervjuades om allt från arbete och fritid till hur det enda rummet varit inrett. Familjen Carlsson hade bara två barn, familjen flyttade inte från bostaden utan levde där i femtio år, även efter pensioneringen och enligt barnbarnen trivdes de bra på gården. Detta är något som ofta lyfts fram av museipedagogerna som arbetar i huset som något avvikande och i behov av en förklaring. I de gängse skildringarna av statarsystemet, som bland annat förmedlats av Ivar Lo-Johansson, var det tvärtom så att statarna var barnrika och vanligen flyttade varje år i en fåfäng jakt på bättre boende och humanare arbetsvillkor. Rummet i denna statarbostad ger ett lugnt och tryggt intryck med en högt uppbäddad säng, en kökssoffa som inbjuder turister att slå sig ned, blommor i fönstren, trasmattor, ett tickande väggur och ett bord med en fotogenlampa.¹¹ Många besökare kommenterar att de tycker att det verkar trivsamt och mysigt, vilket är något som museipedagogerna tycker kan vara svårt att hantera. Det ska "egentligen" inte vara trevligt i statarlängan.

Som en tydlig motbild mot denna harmoniska bild av statarlivet, är den andra bostad-

en, som alltså saknar en motsvarande anknytning till en levande familj, inredd mer i enlighet med den statarbild som bland annat Lo-Johansson förmedlar – med sovplatser för många barn, påvrare inredning, odiskat porslin som lämnats framme och sängar som står med benen i burkar för att förhindra vägglossens framfart. Det är också den enda miljö på Skansen där det inte är undanplockat och rent för de besökande turisterna. Intressant nog är det alltså den mer autentiska miljö som verkar jämförelsevis trivsamt som, enligt museipedagogernas erfarenhet, utgör den skavande framställningen. Hemtrevnaden väcker förvåning när den ställs mot de förväntningar på tydlig social misär som många besökare har förberett sig på att möta när de stiger in i statarbostaden.

I en tämligen kritisk granskning av den statarbild som framträder i Ivar Lo-Johanssons samlade produktion av texter på statartemat

konstaterar etnologen Mats Hellspong att det är den förras utpräglad negativa karaktäristik av statartillvaron som vanligen ges materiell form på museerna (2004:305).¹² Med ett antal exempel från fotoboken *Statarna i bild* visar Hellspong hur de svartvita fotografierna i boken är valda för att på ett så slagkraftigt sätt som möjligt understryka de slitsamma sidorna av statarnas vardag.

Det strategiska påverkansarbete som bildar ramen för en stor del av Ivar Lo-Johanssons statarskrivier – accentuerat av Gunnar Lundhs starkt socialrealistiska bilder av statarkvinnor med åderbräck, barnrika familjer, bistert blickande statarmän och överlastade flyttlass – har därmed stora likheter med den ymnigt förekommande *svarta poesi* som Per-Markku Ristilammi (1994) identifierat i förståelsen och beskrivningarna av de svenska miljonprogramsområdena sedan 1970-talet. Även mot denna bakgrund, konstaterar

10. Ivar Los park. När statarlivet omvandlats till byggd lekplatsmiljö avdramatiseras samtidigt den politiska historien bakom statarsystemets upphävande. Foto: Vidar Ekström.

Ristilammi, blir de mer positivt hållna inifrånskildringarna till något av ett problem, något som skaver i den förväntade framställningen. Inte minst är detta fallet om de negativa beskrivningarna av bostadsområdet samtidigt är tänkta att bana väg för samhälleliga ingripanden och ökade resurser (ibid. 131f).

Ivar Los park

Men det finns sammanhang där det ljusa och det mörka till synes sömlöst tillåts finnas sida vid sida. Ivar Los park ligger vid Bastugatan på Södermalm i Stockholm, tvärs över gatan från huset med de två lägenheter där Lo-Johansson bodde och arbetade större delen av sitt vuxna liv.¹³ Parken gömmer sig bakom ett högt rött plank, som när man går in genom porten öppnar sig med en enorm vy över Riddarfjärden och centrala delar av Stockholm. Förutom planteringar, gräsmattor och bänkar finns där en byst föreställande Ivar Lo-Johansson samt en så kallad temalekplats.

Temalekplatsen är vad som primärt är intressant för denna artikel. Den består av ett antal hus, en ladugård, en ko med kalv som betar, en häst och vagn samt en traktor. Allt är gediget byggt i trä med verklighetstroga detaljer, som seldon i läder som hänger på en spik och mjölkkanor i mjölkningsskammaren. På Stockholms stads hemsida kan man läsa att temat för parken är landet, det vill säga landsbygden, och att där finns spännande hus, ladugård och interiörer att upptäcka. Det är en idyllisk bild av ett allmänt dåtida "landet" som skapats i parken i mycket skarp kontrast till den karga landsbygd som Lo-Johansson själv skrev om. Ändå känns de teman som fått materiell form i parkens träskulpturer och byggda interiörer lätt igen. Här finns ett flertal av de markörer för statartillvaron som Lo-Johansson, och *Statarna i bild*, hjälpt till att göra kända för en bred publik: djuren, mjölkningen och inte minst traktorn, symbolen för framtid, modernitet och en, för statarna, hägrande frihet.

När Ivar Los park invigdes 1990 leddes ceremonin av före detta socialdemokratiska finansministern Gunnar Sträng. I beskrivningarna av parken framhålls det att Sträng delade samma statarproletära bakgrund som Lo-Johansson, och att han i egenskap av Lantarbetarförbundets ordförande bidrog till att driva igenom att statarsystemet upphörde 1945 – med god hjälp av statarförfattarna som "vägröjare".¹⁴ Länken mellan Lo-Johansson och statarna var med andra ord explicit redan vid invigningen av parken och förstärks ytterligare med hjälp av den byggda tematiken i temalekparken – trots den idylliska framtoningen och det faktum att statarkopplingen aldrig uttalas.

Den tidigare finansministerns invigning av parken visar samtidigt på en av de ytterligare rottrådar som förbinder statarfrågan med den tidiga arbetarrörelsen. Strängs egen politiska karriär fram till positionen som en av det svenska 1900-talets mest framgångsrika socialdemokratiska politiker, är i själva verket en del av detta sammanhang. Han blev 1932 ombudsman på Lantarbetarförbundet med uppdraget att organisera både lantarbetare och statare fackligt. Under 1930-talet utförde han detta arbete genom att cykla runt på landsbygden i de mest statartäta delarna av Sverige. De lyckosamma värvningarna av ett stort antal nya medlemmar, men framförallt det faktum att han löste den då för handen ekonomiska oredan inom förbundet, bidrog till att Sträng 1939 blev vald till ordförande för Lantarbetarförbundet. Det beskrevs allmänt som en framgångsrik tid för förbundet: medlemsantalen fortsatte att växa och lantarbetarnas villkor förbättrades avsevärt. I den biografiska backspegeln verkar Strängs allra mest uppmärksammade insats på förbundet ha varit hans medverkan i beslutet att avskaffa statarlönesystemet. Sträng uppmärksammades under denna period av Socialdemokraterna och LO och 1945 utnämndes han till statsråd. Levnadsteckningen i *Svenskt biografiskt lexikon* (författad av historiken Anders L.

Johansson) framhåller särskilt att det var de framgångar Lantarbetarförbundet vann med Sträng som ordförande som gjorde att han uppfattades som en blivande framtidsman inom partiet.

Statarfotografiernas bruk och återbruk

Idag märks en ambition hos flera forskare att nyansera den äldre bilden av statarna, alltså den starkt negativa framställning som i hög grad bars upp av kombinationen Ivar Lo-Johanssons texter och Gunnar Lundhs bilder. Inarbetade begrepp som "den vita piskan" (om kvinnornas krävande arbete med den dagliga mjölkningen), "de liggande skyskrapporna" (om statarlängorna) och föreställningen om det eviga flyttandet tillhör det äldre gods som man idag försöker bryta upp och göra mer komplext (jfr Hirdman 2012:58). Så beskriver Karin Lindvall i inledningen till boken *Herrgårdsromantik och statarelände* (2004:17f) hur herrgårdsmiljön länge skildrats i "mörka färger" i tidningsartiklar och böcker med bäring på lantarbetarfrågan och statarna, där hon lyfter fram Jan Fridegårds och Ivar Lo-Johanssons romaner som kulmen på denna period. Enligt Lindvall har ett gemensamt och återkommande fokus på herrgårdsmiljön som ett strängt klassamhälle med underordning, förtryck, stora orättvisor och föråldrade normer skrivit in sig i historien som ett odiskutabelt faktum. Hon vill dock påminna om att dessa mångfaldiga beskrivningar var en del av en större politisk debatt, som förutom statarna och deras villkor även gällde framställningen av ett övergripande socialdemokratiskt samhällsideal om välfärd och modernitet. Andra pekar på att tekniska nymodigheter och samarbete med industrin kunde få stor lokal och regional betydelse för hur statarsystemet kom att utformas på plats (Lundh & Olsson 2008:20ff).

Lindvalls poäng har att göra med hur vi förstår vårt förflutna. Hon framhåller att de bilder och berättelser som Ivar Lo-Johansson och "hans fotografiske kompanjon" Gunnar

Lundh skapade av statarna har skrivit in sig i historien som "mer sanna än verkligheten och verkliga minnen" (ibid.:18). Invändningarna mot vad som utmålas som ensidigt negativa skildringar av det heterogena kollektiv som statarna också kan sägas ha utgjort betyder att den gemensamma minnesytan här och var börjar knaka i fogarna. Den fråga som infinner sig för den som arbetar med statarbildernas bruk och återbruk är därför vad som kommer att hända med Gunnar Lundhs välkända bilder i framtiden. Kommer de att bli möjliga att införliva även med denna kritiska nyorientering?

Mycket tyder på att så blir fallet, och det är heller inte så konstigt. Nordiska museets omfattande samling av Lundhs fotografier innehåller en mängd material som sällan eller aldrig har använts i publika sammanhang av det enkla skälet att de inte passat lika bra in i den överordnade ram som syftat till att understryka statarnas umbäranden och hårda tillvaro. Men som påpekats tidigare kan man med de bevarade bilderna som utgångspunkt berätta andra historier än de gängse om statarna och statarsystemet. I ett av de senare verk som samlar samtida forskning om statare, antologin *Statarna – i myt och verklighet* (Lundh & Olsson (red.) 2008), är avsikten att problematisera några av huvuddragen i den rådande uppfattningen om Sveriges statarperiod. Också här används åtskilliga av Gunnar Lundhs fotografier. Det skulle alltså inte förvåna om det även i andra framställningar blir Lundhs bildmaterial som återbrukas i försöken att korrigera, nyansera eller bredda de "eländesskildringar" som i så hög grad utgått från hans egen bildproduktion. Och möjligen blir detta fallet också med flera av de redan ikoniska statarbilderna, kanske kommer även dessa att fortsätta sin framgångsrika cirkulation? Trots allt ligger ju inte budskapet fixt och färdigt i fotografiet, utan uppstår i det kommunikativa flödet mellan bild, kontext och betraktare.

Statarbilderna och moderniseringen av Sverige
Gunnar Lundhs statarbilder är som synes svåra att fixera i tid och rum. Inte bara är det tveksamt vilka bilder ur den större samlingen som rätteligen ska räknas hit, utan fotografierna har också visat sig cirkulera och användas i såväl olika typer av publikationer som för vitt skilda syften. Vid flera fall har de även bidragit till utformandet av materiella iscensättningar och byggda miljöer. Försöken att i artikeln tillföra bilderna en del av den kontext som de saknar i den museala samlingen har gått via utforskandet av en del av deras samtida användning och senare återbruk. Tre områden har då uppfattats som särskilt relevanta och i behov av ytterligare fördjupning: bildernas användning i det sociala reportaget och deras koppling till det framväxande välfärdsamhället, ett biografiskt spår och statarbildernas betydelse för konstruerandet av statarna som en del av det svenska kulturarvet.

De tre ingångarna kan betraktas som distinkta teman, men det betyder inte att de är helt igenom separata storheter. Snarare sker hela tiden ett visst utbyte mellan de tre kategorierna. Dessutom är det fullt möjligt att se dem som delar av samma större flöde, nämligen ambitionen att visa upp och dokumentera moderniseringen av Sverige. Lundhs statarbilder skildrar ett gammalt Sverige, ett lortigt, hierarkiskt, fattigt och omodernt Sverige. Härigenom blir de till en effektiv motbild av det samhälle man är på väg emot, vill skapa eller tycker sig ha skapat. Det är en bild som erbjuder ett tydligt avstamp när man vill berätta om ett gammalt och ovärdigt Sverige, ett Sverige som antingen bör eller redan har förpassats till historien.

Denna framåtriktade tendens är märkbar redan i bildreportaget i *Vi* (1937) och än mer i *Statarna i bild*. Här finns en gemensam riktning mot det moderna, mot folkhemmet och den teknikoptimism som var ett bärande inslag i tidens reformtankar. Stataren ersätts av den kollektivt organiserade och självmedvetne lantarbetaren. Oxen, som också kan

utläsas som en symbol för det tunga manuell arbetet, efterträds i lantarbetet av den moderna traktorn. Den tidigare litterära nöden i statarhemmet, manifesterad av Lundhs bild på det torftiga "kulturaltaret", ersätts av läsecirklar för de intresserade i regi av ABF och fackförbunden. Här, i framställningen av det moderna svenska välfärdsamhället, löper de tre spåren gällande bildernas cirkulation samman i den överbyggande framställningen av dåtid, nutid och framtid. Redaktörerna till den ovan nämnda *Statarna – i myt och verklighet* tycks dra en liknande slutsats då de avslutar sitt introduktionskapitel med konstaterandet att: "I det moderna projektet fanns inte plats för statarna, följaktligen avskaffades statarsystemet samtidigt som socialdemokratin formulerade sitt efterkrigsprogram" (Lundh & Olsson 2008:36).

Ingenting garanterar dock att den temporala legeringen mellan dåtid, nutid och framtid kommer att fortleva för alltid eller överallt. För den som vandrar runt i Ivar Los park, ytterligare en sentida remediering av det visuella bildmaterialet, är det inte lätt att uppfatta den politiska och agitatoriska bakgrund som den byggda miljön också är ett uttryck för. När parken invigdes återkallades i talen på ett tydligt sätt länken till det förflutnas politiska dimension. Frågan är hur mycket, om något, av detta innehåll som idag går att läsa ut av parkens fysiska interiörer. Kanske håller även den "statarbilden" på att blekna och förlora sin aktualitet – kanske blir bara korna, husen och traktorn kvar – en inbjudande landsbygdsidyll, utan sitt tidigare kritiska och historiska meningssammanhang.

Maria Bäckman, universitetslektor

Institutionen för ERG, Stockholms universitet

Nyckelord: fotografi, arkiv, mediehistoria, gemensam minnesyta, statare, Gunnar Lundh, Ivar Lo-Johansson

Noter

1. Det är svårt att ange ett exakt antal bland annat för att Lundh själv sällan kategoriserade sina bilder så tydligt.
2. Beslutet fattades i oktober 1944 genom ett avtal mellan Lantarbetarförbundet och Skogs- och lantarbetsgivarna och trädde i kraft i månadsskiftet oktober-november 1945.
3. Uppgiften om statarnas antal är hämtad från *Statarliv – i myt och verklighet* (Lundh & Olsson (red.) 2008:14). Flerbandsverket *Sveriges Historia* uppger något annorlunda siffror. Historiken Yvonne Hirdman skriver här, att som mest, i slutet av 1800-talet, uppgick statargruppen till 34 000 hushåll. När systemet avskaffades 1945 hade den siffran sjunkit till 7 000 hushåll (Hirdman 2012:57).
4. Ivar Lo-Johansson samarbetade också med andra fotografer när det gällde statarna, så publicerade han t.ex. ett reportage i *Se till-sammans* med Karl Werner Gullers under rubriken: Statarna – Sveriges ”Vredens druvor” (*Se* 1940, nr 78, s. 20–24). Lo-Johansson har i ett annat sammanhang kommenterat att Gullers hade en tendens att försköna sina motiv, vilket vad gällde skildrandet av statarnas levnadsmiljöer kunde framstå som olyckligt, se Lo-Johansson 1985:270.
5. I en diskussion av cirkulationsbegreppets användning inom kunskapshistorisk forskning framhåller historikerna Johan Östling och David Larsson Heidenblad på ett liknande sätt vad de kallar en samhällelig kunskaps-cirkulation (2017:279f). I det sammanhanget betonar de också behovet av dels ett brett och inkluderande kunskapsbegrepp, dels konkreta undersökningar av hur kunskap ”används, rör sig och omgestaltas” (ibid.:279).
6. Folkhemmet är en politisk term som vann spridning sedan den använts av den socialdemokratiska ledaren Per Albin Hansson i en riksdagsdebatt i januari 1928 för att beskriva det av socialdemokratin eftersträfvade samhället. Källa: NE.
7. Farm Security Administrations (FSA) var en amerikansk myndighet som skapades i samband med presidenten Franklin D. Roosevelts s.k. New Deal, vilket innebar en omfattande utbyggnad av statsapparaten. FSA arbetade särskilt med att förbättra villkoren för landsbygdens egendomslösa befolkning och det dokumentära fotografiet kom att spela en viktig roll i myndighetens kampanjer och opinionsbildning. Konstvetaren Cecilia Strandroth (2007) framhåller dock att den fotografiska verksamheten samtidigt ingick i en tydlig ambition att marknadsföra och legitimera den nya politiken.
8. Likartade formuleringar återfinns även hos Lo-Johansson själv, se t.ex. *Företal. Till den sociala fotobildboken* (1977); *Till en författare*, 1988:44; samt ett längre avsnitt i *Frihet*, 1985:265.
9. Bland föregångare inom det sociala reportaget som litterär genre kan som svenska exempel nämnas Ester Blenda Nordströms *En piga bland pigor* (1914) och Lubbe Nordströms *Lortsverige* (1938, sänt som radioprogram tidigare samma år). Ingen av dessa publikationer var dock bildsatta. För en mer internationell utblick hänvisas till etnologen Bo G. Nilssons avhandling *Folkhemmets arbetarminnen. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar* (1996:157f).
10. Ivar Lo-Johansson författar också ett långt kapitel om statarna i Skansens informations-skrift *Statarlängan från Berga*, 1975.
11. Ovanför sängen hänger två foton som föreställer en äldre man och en äldre kvinna. Besökarna tar ofta för givet att de föreställer paret Carlsson, men det gör de inte. Istället är det Ivar Lo-Johanssons föräldrar som på detta vis har letat sig in i den uppbyggda museimiljön.
12. Att så inte alltid behöver vara fallet visas förutom av familjens Carlssons lägenhet i Skansens flyttade statarlänga även av en uppbyggd interiör föreställande ett statarhushåll i Utö Gruvmuseum, beläget i Stockholms norra skärgård. Här förhåller man sig uttalat till den bild av statarna som skapades i ”proletärlitteraturen”.
13. Ivar Lo-Johansson hyrde två små ettor på samma våningsplan på Bastugatan 21 i Stockholm, i den ena bodde han och i den andra arbetade han.
14. I levnadsteckningen från *Svenskt biografiskt lexikon* framhålls det att Ivar Lo-Johansson var den förste som Sträng ringde efter att

han varit med om att fatta beslutet om systemets upphörande. Samma berättelse återkommer i "Den vita piskan", en dokumentär från 1995, tillgänglig i SVT Öppet arkiv, se även Furuland 1976:192f.

Referenser

Litteratur

- Andén-Papadopoulos, Kari 2008: "Medievetenskapens döda vinkel. Från pantextualism till visuell mediekultur". I: Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.): *Mediernas kulturhistoria*. Stockholm: Statens ljud och bildarkiv, 293–317.
- Aronsson, Peter 2004: *Historiebruk. Att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur.
- Barthes, Roland 2007 [1970]: *Mytologier*. Lund: Arkiv.
- Berg, Gösta 1975: "Förord till första upplagan". I: Ivar Lo-Johansson, Mats Janson & Ingemar Liman (red.): *Statarlängan från Berga*. Stockholm: Skrifter från Skansen 5, 4–5.
- Cronqvist, Marie, Patrik Lundell & Pelle Snickars 2014: "Inledning". I: Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.): *Återkopplingar*. Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 9–30.
- Dahlman, Eva 1993: "Kort om kort – om museernas insamling och urval av fotografier". *Adomus-nytt*, nr 15 1993.
- Ekström, Anders 2004: "Vetenskaperna, medierna och publikerna". I: Anders Ekström (red.): *Den mediala vetenskapen*. Nora: Nya Doxa, 9–31.
- Furuland, Lars 1975: *Statare. Statarklassens historia i ord och bild till 30-årsminnet av sista statarlasset*. Stockholm: Nordiska museet.
- Furuland, Lars 1976: *Statarnas ombudsman i dikten. En bok om Ivar Lo-Johansson av Lars Furuland*. Stockholm: LT/Svenska lantarbetarförbundet.
- Gullers, Peter 2003: "Om det dokumentära. Fotografi som fakta och föreställning". *Nätverket*, 2003:12, 4–16.
- Gustavsson, Lotten Reinius 2013: Kongobussen kommer! Den etnografiska vandringsutställningen som ett etnografiskt medium. I: Lotten Gustafsson Reinius, Ylva Habel & Solveig Jülich (red.): *Bussen är budskapet. Perspektiv på mobilitet, materialitet och modernitet*. Stockholm: Kungliga biblioteket, 29–53.
- Hariman, Robert & Lucaites, John Louis 2007: *No Caption Needed. Iconic Photographs, Public Culture, and Liberal Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hassner, Rune 1970: *Jacob A. Riis. Reporter med kamera i New Yorks slum*. Stockholm: Norstedts.
- Hassner, Rune 1977: *Bilder för miljoner. Bildtryck och massframställda bilder från de första blockböckerna, oljetrycken och fotografierna till den moderna pressens nyhetsbilder och foto-reportage*. Stockholm: Sveriges Radio.
- Hellspång, Mats 2004: "Statareländet. Ivar Lo-Johansson och bilden av statarna". I: Mats Hellspång, Karin Lindvall, Nicole Pergament & Angela Rundquist (red.): *Herrgårdsromantik och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historieanvändning*. Stockholm: Carlsson, 267–316.
- Hirdman, Yvonne 2012: "Porträtt av ett land". I: Yvonne Hirdman, Jenny Björkman & Urban Lundberg (red.): *Sveriges Historia 1920–1965*. Stockholm: Norstedt, 54–82.
- Jülich, Solveig, Patrik Lundell & Pelle Snickars 2008: "Mediernas kulturhistoria: en inledning". I: Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.): *Mediernas Kulturhistoria*. Stockholm: Statens ljud och bildarkiv, 9–29.
- Jülich, Solveig 2015: "Lennart Nilsson's 'A Child is born'. The Many Lives of a Pregnancy Advice Book". *Culture Unbound*, 2015:4, 627–648.
- Koivunen, Leila 2009: *Visualizing Africa in Nineteenth-Century British Travel Accounts*. New York: Routledge.
- Liljestrand, Jens 2018: *Mannen i skogen. En biografi över Vilhelm Moberg*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Lindvall, Karin 2004: "Introduktion. En tidlös symbol? Det svenska samhället och herrgårdens skiftande skepnader". I: Mats Hellspång, Karin Lindvall, Nicole Pergament & Angela Rundquist (red.): *Herrgårdsromantik och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historieanvändning*. Stockholm: Carlsson Bokförlag, 11–22.
- Lo-Johansson, Ivar 1975: "Om statarna". I: Ivar Lo-Johansson, Mats Janson & Ingemar Liman (red.): *Statarlängan från Berga*. Skrifter från Skansen 5, Stockholm, 7–94.

- Lo-Johansson, Ivar 1977: *Den sociala fotobild-boken*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Lo-Johansson, Ivar 1985: *Frihet*. Stockholm: Bonniers.
- Lo-Johansson, Ivar 1988: *Till en författare*. Stockholm: Bonniers.
- Lundh, Christer & Mats Olsson (red.) 2008: *Statarna – i myt och verklighet*. Hedemora: Möklinta: Gidlunds.
- Nilsson, Bo 1975: "Fotografen Gunnar Lundhs bildsamling". I: Göran Bergengren, Heidi Henriksson & Mátyás Szabó (red.): *Sista las-set in. Studier tillägnade Albert Eskeröd 9 maj 1974*. Stockholm: Nordiska museet, 93–106.
- Nilsson, Bo G. 1996: *Folkhemmets arbetarminnen. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar*. Stockholm: Nordiska museet. Diss.
- Nordström, Ester Blenda 1914: *En piga bland pigor*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Nordström, Ludvig 1938: *Lortsverige*. Stockholm: KF Bokförlag.
- Nyblom, Andreas 2014: "Ritualer vid skriftkulturens altare. Skrivbordets och arbetsrummets mediehistoria". I: Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.): *Återkopplingar*. Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 109–134.
- Oldberg, Ragnar 1964: *Ivar Lo-Johansson. En bildbiografi av Ragnar Oldberg*. Stockholm: Bonniers.
- Reberg, Arne 2001: *Ivar Lo. De utsattas reporter*. Stockholm: Bilda.
- Ristilampi, Per-Markku 1994: *Rosengård och den svarta poesin. En studie av modern annorlundahet*. Stockholm/Stehag: B. Östlings bok-förlag, Symposion. Diss.
- Statarna i bild* 1948: Ivar Lo-Johansson & Gunnar Lundh. Stockholm: KF Bokförlag.
- Strandroth, Cecilia 2007: *In Search of the Pure Photograph. A Historiographic Study of the Farm Security Administration, Walker Evans and the Survey Histories of Photography*. Uppsala: Uppsala University. Diss.
- Strandroth, Cecilia 2009: "På forskningsresa i det digitala bildarkivet – ett brukarperspektiv". Anna Dahlgren & Pelle Snickars (eds.): *I bildarkivet. Om fotografi och digitaliseringens effekter*. Stockholm: Kungliga Biblioteket, 91–120.
- Söderberg, Rolf & Rittsel, Pär 1983: *Den svenska fotografins historia 1840–1940*. Stockholm: Bonnier fakta.
- Thorbeck, Åsa 1994: "Vardagsnära bilder. Om fotografen Gunnar Lundh". *Tack vare våra vänner!* Fataburen 1994. Nordiska museets och Skansens årsbok 1994. Stockholm: Nordiska museet, 124–141.
- Östling, Johan & David Larsson Heidenblad 2017: "Cirkulation – ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp." *Historisk tidskrift*, 2017: 2, 269–284.
- Tidningar och tidskrifter*
Vi, nr 47 1937.
Se, nr 78 1940.
Folket i Bild, nr 3 1975.
Svenska Dagbladet 23.09.1948.
- Internet*
 Gunnar Lundh: *Svenskt biografiskt lexikon*
<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=9848> (visited 07.12.2018)
 Gunnar Sträng: *Svenskt biografiskt lexikon*
<https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=34558> (visited 07.12.2018)
<https://sv.wikipedia.org/wiki/Semester> (visited 24.08.2019)

SUMMARY

Gunnar Lundh and the *statare* photographs

The focus of this article is the work of photographer Gunnar Lundh, specifically the works collectively known as the *statare* photographs, images of rural contract labourers (or *statare*) that form part of a collection donated to the Nordic Museum in 1961. An overview of how these photographs have circulated in the Swedish public sphere indicates that three areas are particularly suitable for a targeted study of their use and re-use: i) social reportage, aimed at the miserable conditions facing these agricultural labourers in the emerging welfare state; ii) a biographical theme, in which the contract-labour photographs are part of a historical layer that repeatedly connects the author and opinion former Ivar Lo-Johansson with the ‘contract-labour

photographer’ Lundh; and iii) how the older images remain a relevant element of a contemporary material cultural-heritage creation. In all of these examples, Lundh’s contract-labour photographs function as visual models through which it becomes possible to represent the contract labourers’ historical reality in books, buildings and interiors. However, they also constitute important components in the creation and perpetuation of what this article highlights as a distinctive set of intra-referential memory.

Keywords: Photography, Archive, Media history, Intra-referential memory, Contract-labour, Gunnar Lundh, Ivar Lo-Johansson

Friluftsfotografen Gunnar Lundh

Spår av trettioalets friluftsliv i fotografiska serier och biografiska berättelser

Marianne Larsson

Fritid och friluftsliv var centrala begrepp i mellankrigstidens svenska välfärdspolitik. Inom ramen för projektet *Vardagens bilder och berättelser* framhölls primärt två materialkategorier i Nordiska museets samlingar som underlag för bearbetning och analys. Den ena var fotografen Gunnar Lundhs fotosamling, donerad till museet på 1960-talet, den andra var svaren på museets närmare femhundra frågelistor, utsända till fasta grupper meddelare sedan 1928. Syftet med den här artikeln är att visa om dessa två materialkategorier, enskilt eller i kombination, kan förstärka bilden av 1930-talets engagemang för hälsa och friluftsliv. Är det möjligt att finna visuella spår av friluftsliv bland Gunnar Lundhs tusen och åter tusen fotografier? Finns det biografiska berättelser om semester, fritid och friluftsliv i svaren på Nordiska museets frågelistor? Hur samspelar ett eventuellt resultat med andra typer av källor? Begreppet *friluftsliv* står i fokus för studien följt av *fritid* och *semester*. Studien begränsas i huvudsak till 1930-talet, ett årtionde som sammanfaller med den svenska välfärdspolitikens första tid inklusive ett brett samhälleligt engagemang för ett aktivt friluftsliv.

Fritid och semester för nya löntagargrupper

Den moderna fritids- och friluftslivspolitikerna växte fram under 1930-talet samtidigt som grunden lades till det svenska välfärdssamhället. Jordbruket var ännu betydelsefullt men det började förlora mark samtidigt som antalet arbetare sysselsatta inom industrin ökade.

När den permanenta lagen om åttatimmarsdag fastslogs 1930 delades arbetarnas dygn in i tre delar: åtta timmar arbete, åtta timmar vila och åtta timmar ledighet. Den nyvunna åttatimmarsdagen och regelbunden söndagsvila betraktades som viktiga framsteg, men den lediga tiden ansågs inte tillräcklig. Den 1 juli 1938 trädde Sveriges första semesterlag i kraft, framför allt avsedd för arbetare och deras familjer. Fullständig vila under en längre period ansågs nödvändig ”för arbetstagarnas hälsa, både i kroppsligt och andligt avseende” enligt den offentliga utredning som låg till grund för semesterlagen (SOU 1937:49). En viktig målsättning var att motverka olycksfall under arbetet. Enligt den nya semesterlagstiftningen fick så gott som alla lönearbetare rätt till tolv dagars betald semester. Utvilade arbetare med större arbetsglädje var givetvis till stor nytta för arbetsgivarna. Enligt överenskommelsen skulle semesterdagarna tjänas in under arbetstiden så att de anställda kunde behålla sin lön under semestern. Denna förutsättning var så självklar att ordet *semester* rent språkligt kom att betyda ledighet med bibehållen lön, påpekade utredningens sakkunniga (SOU 1937:49:105).

Med den nya lagen i ryggen fick arbetarfamiljer för första gången möjlighet att tillbringa två veckors ledighet tillsammans, något som innebar en betydande social och kulturell förändring för en hårt ansträngd samhällsgrupp. Samtidigt var en ledig arbetarklass ett i hög grad nytt fenomen. Vad skulle familjen göra under semestern? Enligt utredningen skul-

le samhället verka för att ledigheten togs till vara på ett klokt och nyttigt sätt, och dit räknades friluftsliv. Ledigheten var inte bara avsedd för vila (SOU 1937:49:104ff). Med syftet att fostra ett friskt, sunt och starkt folk blev friluftsliv en viktig del av moderniteten (se vidare Eskilsson 1995, 2008, Frykman 1992, Löfgren 1999, Pihl Atmer 1998, Sandell & Sörlin 2008).

Men det var långt ifrån alla människor i arbetsför ålder som fick glädje av semesterlagen. Två stora och viktiga samhällsgrupper hamnade vid sidan om. Lagstadgad semester gällde inte "självständiga företagare". Hit hörde bland annat landets många jordbrukare (SOU 1937:49:116). En annan exkluderad grupp var landets omkring en miljon husmödrar som helt saknade koppling till lönearbete (Eskilsson 1995:26). Hushållsarbetet kunde snarare bli mer krävande när semestern firades på campingplatsen, i sportstugan eller i båten.

Fritid som socialt problem

Fritiden blev en utmaning för det moderna samhället. När det gällde välfärdsprojektets ambitioner att fostra goda medborgare kom fritiden att ses som ett socialt problem. Den lediga tiden fick inte slarvas bort på onyttigheter. Lättja och oföretagsamhet, dans och omoraliska biofilmer betraktades som förkastliga fritidssysslor, medan frisk luft, fysisk rörelse och ett aktivt friluftsliv uppmuntrades. Natur, kultur och bildning stod högt på listan.

I Sverige betraktades naturen fortfarande som en viktig resurs eftersom de svenska råvarorna – järnet och skogen – sedan långt tillbaka hade bidragit till stora exportintäkter. Närheten till naturen och dess betydelse för landets nationella identitet bidrog till att friluftsliv blev en viktig gren i samhällets försök att öka arbetarklassens produktivitet och livskvalitet, skriver "friluftshistorikerna" Klas Sandell och Sverker Sörlin (2008:64f).

Den nya semesterlagstiftningen innebar

inte att semester var ett helt nytt fenomen. Många arbetsgivare hade redan erbjudit lokala semesteravtal och det så kallade fritidsproblemet var redan ett faktum. I juni 1936 öppnade friluftsutställningen *Fritiden* i Ystad. Arrangerad av Ystad stad i samarbete med Svenska slöjdföreningen (idag Svensk Form) skulle den enligt utställningskatalogen illustrera själva idén med fritid. I ett samhälle präglad av välfärd och demokrati skulle rätt och väl använd fritid göra människor lyckliga och friska i linje med idealen för den moderna människan (Eskilsson 1995). En tunn utställningskatalog på engelska klargör att fritiden var en lika viktig samhällsfråga som arbetstiden – det var samhällets skyldighet att bistå med råd och aktiviteter som vägledde människor till en fritid som bidrog till god hälsa och ett glädjefyllt och rikare liv (*Modern Leisure* 1936:20). I en summerande årsredovisning beskrevs *Fritiden* som "ett försök att i modern utställningsform belysa ett aktuellt socialt problem" (*Svenska Dagbladets Årsbok* 1936). Utställningen var således ett tidigt inspel i välfärdsprojektets ambitioner att lära människor att använda den lediga tiden på bästa sätt. Det kan tilläggas att fenomenet inte var unikt för Sverige. I Norge introducerades åttatimmarsdagen 1919 och en semesterlag trädde i kraft 1937. Vid samma tidpunkt, och med samma retorik som i Sverige, var rädslan för att människor skulle använda sin fritid på olämpligt sätt, en av landets stora sociala frågor (Lyngø 1993:22ff).

Idéhistorikern Lena Eskilsson (1995) framhåller att utställningen främst var riktad till en manlig publik, eftersom män hörde ihop med lönearbete medan kvinnor var knutna till hemmet. Detta hindrade inte att kvinnor användes i utställningens bildspråk, bland annat för att illustrera ett hälsosamt friluftsliv. I flera arrangemang syns kvinnor vandra i den vilda naturen eller koppla av på stranden. Dessutom användes en ung kvinna, klädd i soldräkt och med armarna sträckta upp i luften, som symbol på affischer och utställ-

1. Innanför entrén möts besökarna av moderna fotomontage som förmedlar utställningens budskap. Till vänster en stor skärm med ett fotomontage som visar ett ungt par med uppsträckta armar monterade "ovanpå" en stor människoskara. *Fritiden*, 17 juli 1936 (GL.113348).

ningskataloger. Organiserade husmödrar reagerade starkt på att de inte hade bjudits in till att medverka i utställningen. Utan tillgång till betald semester, eller möjligheten att alls vara lediga, hade de uppenbarligen utelämnats eller glömts bort. Efter viss agitation, väl uppmärksammas i samtida press, bjöds kvinnornas organisationer in till utställningen i sista stund (Eskilsson 1995:25ff, *Modern Leisure* 1936, *Svenska Dagbladets Årsbok* 1936:76f).

Under sommaren 1936 lockade utställningen *Fritiden* cirka 350 000 besökare. En av dessa var fotografen Gunnar Lundh. Via tidigare möten med Lundhs bildvärld vill jag påstå att han var en entusiastisk friluftsmänniska (jfr Larsson 2011, 2012). Eftersom han ofta tillbringade sina somrar på födelseorten i Skåne, låg det nära till hands att han hade besökt *Fritiden* i Ystad. Detta antagande visade sig vara riktigt. I en serie om drygt hundra bilder bidrar han med en inblick i utställningens gestaltning och innehåll, om än begränsad (GL.113331 – GL.113487).

2. En ung kvinna i växelkassan möter fotografens blick. På bänken syns utställningens katalog. *Fritiden*, 17 juli 1936 (GL.113484).

Närstudier av fotografierna visar att besökarna omedelbart innanför entrén möttes av sju höga utställningsskärmar med framträdande rubriker. Den första skärmens budskap är kraftfullt: "Det moderna fritidsproblemet föddes med industrialismen." En annan hävdar att: "Fritiden stärker muskler och sinne i idrott och friluftsliv" (GL.113347, GL.113348). På skärmarna samsas förslag till friluftsfaktiviteter med tips på föreningsengagemang och hobbyer. Andra gestaltningar på utställningsområdet berättar om resande med bil, buss, tåg, båt och flyg. I linje med utredningen om semesterlagen gav utställningen förslag till hur arbetare och andra löntagare, och alla andra besökare, borde använda sin lediga tid. Tonen var informativ och undervisande. Det är märkligt snålt med människor på Lundhs fotografier och trots att det är mitt i sommaren är många klädda i rock eller kappa. Det ser kallt och blåsig ut. Bildserien ger snarare en känsla av snabb dokumentation utan vidare finess, än av en snygg bildsvit. Vissa fotografier är suddiga, andra lite sneda. I den här kontexten har jag använt Gunnar Lundhs fotografier som svar på en fråga: Hur såg det ut på utställningsområdet och vilket var det huvudsakliga budskapet på *Fritiden* i Ystad 1936? I det följande ska jag visa hur jag använder fotografiska serier som analysmetod.

"The documentary impulse" och analys av fotografiska serier

Med målsättningen att identifiera fotografier på temat friluftsliv i Gunnar Lundhs fotosamling har jag skummat igenom cirka 2 000 digitaliserade kontaktark i kronologisk ordning. Med 30–36 foton på varje kontaktark har jag snabbt tittat igenom omkring 70 000 bilder. En viktig del av projektet *Vardagens bilder och berättelser* var att digitalisera Lundhs många pärmar med kontaktark innehållande svartvita kontaktkopior i småbilsformat. Att "läsa" kontaktarken har varit tidsödande men inspirerande. Det har inte varit svårt att hitta

bilder av (unga) människor som vandrar, åker skidor, badar, solar, cyklar, seglar, campar och njuter av fri tid och frisk luft. Trots Lundhs omsorgsfulla ordning, med kontaktkopior inklistrade på specialdesignade albumsidor, är det sparsamt med noteringar om vad bilderna föreställer. På kontaktarken finns det alltid ett tryckt årtal, men för övrigt varierar noteringarna över tid. På arken från 1930-talet framgår det ofta var bilderna är tagna och det finns i allmänhet en handskriven notering om händelse och datum. Däremot är avbildade personer ytterst sällan namngivna.

Bilderna visar att Gunnar Lundh, samtida med utställningen *Fritiden* och samhällets agerande för ett aktivt friluftsliv, deltog i en mängd friluftsinriktade aktiviteter. Bland tusentals foton har jag valt ut ett par fotografiska serier på temat friluftsliv. Avsikten är att bygga analysen på en serie fotografier möjliga att följa via Lundhs kontaktark. Tillgången till fotografiska serier gör det möjligt att vidga analysen bortom det enskilda fotografiet. Endast ett begränsat antal bilder i de utvalda fotoserierna (bland många tänkbara serier) kan publiceras i denna artikel, men tanken är att detta fåtal ska ge en inblick i vad hela serien berättar.

Kameran betraktas inte längre som ett sanningsvittne. Numera är det givet att såväl motiv som fotograf och betraktare har betydelse i tolkningen av ett fotografi. I denna artikel åtföljs analysen av viss kännedom om fotografen samt om fotografiernas biografi eller deras "funktionella kontext" (jfr Dahlgren 2009, Steinrud 2020 [i denna volym]). Det är uppenbart att Gunnar Lundh utforskade sin omgivning med hjälp av kameran. Att skumma igenom bilderna på kontaktarken ruta för ruta var nästan som att uppleva 1930-talet på film, i Lundhs regi. Det är mitt intryck att han ständigt reste omkring och det framgår tydligt att de människor han mötte tillhörde favoritmotiven, såväl i porträtt som utomhus i rörelse. I vilken mån de avporträtterade har varit medskapare i iscensättningen fram-

för kameran är dock okänt. Lundh fotograferade mängder av människor, vackra landskap, glittrande hav och oväntade händelser. I likhet med många andra fotografer tycks han se omgivningen genom kameralinsen. Dokumentärfotografen Stuart Franklin använder begreppet "the documentary impulse" när han talar om fotografers ständiga beredskap med kameran. Med det begreppet ringar han in många fotografers passionerade vilja att fånga situationer och företeelser, människor, platser och föremål de upplever som speciella. Det inkluderar ingivelser som nyfikenhet, upprördhet, förändringsvilja, självhävdande eller uttryck för makt, skriver Franklin: "These factors encompass the search for evidence, for beauty, even for therapy – and always the search to make memorials immortal" (Franklin 2016:5). Men dokumentärfotografi kan också handla om mer prosaiska impulser, tillägger Franklin, som till exempel att tjäna pengar. Då Lundh var en av de första svenska fotografer som organiserade en kommersiell bildbyrå, var inkomster givetvis viktiga (jfr Söderberg & Rittsel 1983:271).

Med all sannolikhet arbetade Gunnar Lundh både impulsivt och välplanerat. Hans blick sökte både det traditionella och det moderna samhället. Han fotograferade lika gärna den framväxande stenstaden som jordbruksbygdernas traditionella skördearbete. Med tanke på det visuella uttrycket i Lundhs stora bildsamling är det rimligt att betrakta honom som både dokumentärfotograf och reportagefotograf. "Motiven är valda med en blick och förmåga som skulle kunna kallas *etnologisk*", skriver Nordiska museets intendent Bo Nilsson (1975). Med Peter Gullers begrepp skulle han också kunna kallas "bildjournalist" (Gullers 2003).

Gunnar Lundh föddes i Skåne 1898 och flyttade till Stockholm 1930. I sin nya hemstad fångades han uppenbarligen av stadens och det moderna samhällets levnadsstil, byggnationer och tekniska innovationer. Även det aktiva friluftslivet var ett uttryck för det moderna samhället. Lundhs fotografier ger i hög

grad uttryck för 1930-talets hälsovurm och friluftsliv. Kontaktarken visar att han ofta deltog i friluftaktiviteter i större grupper. Med Stockholm som bas deltog han i vandringar, skidutflykter, cykelturer, båtturer och svamputflykter, alltid med kameran i beredskap. Sommartid gjorde han utflykter i vida kretsar kring barndomshemmet, ibland på cykel, senare med bil. Lokalbefolkning, turister, landskap, bönder i arbete, badstränder och Svenska Turistföreningens vandrarhem återkommer bland bilderna. Kanske kan Lundhs förkärlek för bad och stränder spåras till hans uppväxt på 1910-talet då fadern, hovfotografen Peter P. Lundh, tjänade extra på att fotografera grupper av frigjorda män och kvinnor som ägnade sig åt gemensamhetsbad på stranden i Ransvik (jfr Larsson 1988, 2011, Ranby 2013). Inspirerad och sporrade av fadern påbörjade Lundh sin utbildning till fotograf i unga år.

Det var den supermoderna småbildskameran *Leica* som gjorde Gunnar Lundhs impulsiva fotografi möjligt, även om han ofta hade hela kameraväskan med sig. Den tysktillverkade Leican introducerades 1925. Lundh köpte sitt exemplar 1927 när han arbetade i Tyskland. Vid denna tid var han den enda svenska fotograf som använde småbildskamera. Leica var avsedd för rullfilm och så liten och praktisk att den lätt kunde bäras i fickan, skriver fotohistorikerna Rolf Söderberg och Pär Rittsel (1983). Först kring 1930 bröt Leica igenom som reportagekamera i internationella sammanhang. Till skillnad från de dominerande bälgkamerorna för glasplåtar, kunde småbildskameran användas ganska diskret samtidigt som fotografen hade möjlighet att vara mer rörlig (Ranby 2013, Söderberg & Rittsel 1983:261, 270). Som kontrast till sonens möjlighet till impulsivitet var Lundhs far hänvisad till en enorm bälgkamera balanserad på höga ben på klapperstensstranden, när han fotograferade badgäster i Ransvik. För friluftsfotografen Gunnar Lundh passade den smidiga Leican väl.

För att återvända till kontaktarken var motivrikedom omtumlande, även om noteringarna är sparsamma. Kanske inspirerades Lundh av sin samtids "dokumentärfotografi i den klassiska traditionen" där identifierade personer fick stå tillbaka till förmån för allmänna uttryck för tidsanda och levnadsvillkor (Gullers 2003:11; jfr Strandroth 2007). Vi känner inte till om de avporträtterade var på semester eller på en kort helgutflykt, vi vet inte heller om Lundh deltog i utflykterna till gagn för sitt eget välbefinnande eller främst med tanke på sin kommersiella bildbyrå. Förhoppningsvis var det en fruktbar kombination. Eftersom Lundh drev sin egen rörelse hade han ingen glädje av 1938 års semesterlag – han hade inga betalda semesterdagar.

Digitala sökvägar och närstudier av original

Syftet med denna studie är också att undersöka om Nordiska museets frågelistor kan bidra med intressant kunskap på temat friluftsliv

samt om de tillför något i relation till Gunnar Lundhs fotografier? Under nära hundra år, sedan 1928, har Nordiska museet låtit en fast grupp meddelare svara på utsända frågelistor på oräkneliga teman. I syfte att skydda originaluppteckningarna från onödigt slitage och med ambitionen att göra materialet mer tillgängligt för forskning, skrevs frågelistsvaren av på skrivmaskin på 1980-talet (Österman 1991). Drygt 20 år senare skannades avskrifterna in med OCR-teknik, vilket gjorde det möjligt att fritextsöka i hela materialet, eller att välja ut en enskild frågelist och bläddra igenom svaren sida för sida. Efter att ha testat ett flertal sökord och bläddrat i utvalda frågelistor fann jag det ändå märkligt sparsamt med uppgifter om friluftsliv på 1930-talet. Varför blev resultatet så magert?

För det första blev 1930-talet något osynligt när Nordiska museet ändrade inriktning på frågelistorna 1961. Istället för att meddelarna skulle söka upp äldre sagesmän

3. Självporträtt av Gunnar Lundh på stranden i Ransvik. Mölle, Skåne, 1934 (GL.81347a).

som kunde berätta om lokala traditioner från tider så långt tillbaka som möjligt, ville museet att de skulle utgå från sina egna erfarenheter i sin egen samtid. Museet ville följa med i samhällets snabba strukturförändringar, inte minst jordbrukssamhällets omvandling till industrisamhälle, vilket ledde till att människor lämnade landsbygden till förmån för städerna (Nylén 1961, 1964). Denna förändring ledde till ett tidsglapp i svarsmaterialet. De frågelistor som skickades ut före 1961 ställde frågor om äldre tider och traditioner, medan de som skickades ut därefter var inriktade mot meddelarnas egna erfarenheter i deras egen samtid. Jag hade således satsat på fel frågelistor när jag valde *Midsommar* från 1939, *Bad* från 1952 och *Cykeln* från 1966, listor som var utsända i anslutning till Gunnar Lundhs tid som verksam fotograf (Sp 70, Nm 159, Sp 212). Berättelser om 1930-talet hamnade i glappet mellan dåtid och samtid.

För det andra stötte jag aldrig på det mest fruktbara materialet. I jakten på alternativa ingångar gick jag till arkivets analoga förteckningar. Via frågeformuläret till *Fritiden* 1973 (Nm 198) gick jag vidare till *Semestern* (Nm 203), utsänd så sent som 1978. Av introduktionen till den senare framgick det att båda frågelistorna ingick i en satsning på temat fritiden. Med referens till 1938 års semesterlag bad museet meddelarna ”att så utförligt som möjligt berätta om olika semestrar under sitt liv” (Frågeformulär, Nm 203). Det skulle dock visa sig att de volymer som innehöll svaren på dessa två frågelistor aldrig hade skrivits av på maskin, därför var de inte heller digitaliserade. Volymererna hade uppenbarligen befunnit sig på fel plats när de skulle skickas till avskrift. Jag fick beställa fram originalen och kunde snart konstatera att det fanns 182 svar på *Fritiden* 1973 och 225 svar på *Semestern* från 1978. Vissa meddelare hade skickat in några enstaka sidor medan andra hade lämnat långa och utförliga reseberättelser, i vissa fall med fotografier och teckningar.

Det är givande men tidskrävande att läsa originalhandlingar, vissa handskrivna, andra skrivna på klassisk skrivmaskin. Samtidigt ger den långsamma läsningen en översikt man lätt missar vid fritextsökning på enskilda ord. Inför denna studie har jag läst igenom ett litet urval av de drygt 400 berättelserna i syfte att undersöka om frågelistsvaren kunde befrukta Gunnar Lundhs fotoserier på temat semester och friluftsliv? Frågelistsvaren visade att åtskilliga av meddelarna tillhörde en äldre generation jordbrukare. Många var födda i slutet av 1800-talet och hade på 1970-talet hunnit uppnå pensionsåldern. De tittade tillbaka och konstaterade att de över huvud taget inte hade haft någon möjlighet att vara lediga eller resa på semester eftersom de inte kunde lämna gården och djuren. Jordbrukaren Harry Olsson i Alingsås (född 1910) beskrev sin situation så här:

För en småbrukare är semester ett okänt begrepp vi är tre i familjen, min hustru, hennes syster och jag. (alla över 60 år) Vi har en liten gård ca.13 tunnland åker, och 10 tunnland skog, vi har 5 kor och ca 30 höns (Nm 198, KU 5161).

Kommentarer om semester som ett okänt begrepp för en jordbrukare var återkommande. Det hör givetvis till saken att jordbrukare (personer med egna rörelser) inte omfattades av semesterlagen. Vissa tog lite avundsjukt avstånd från sådan lyx som ledig tid. Ännu på 1930-talet var cirka 40 procent av Sveriges befolkning jordbrukare, varav omkring 75 procent var småbrukare. Vid denna tid började det traditionella jordbruket decimeras i förhållande till det moderna samhällets ökande antal industriarbetare (Hirdman, Björkman & Lundberg 2012:54ff). Med en något ålderdomlig språkdräkt vittnade flera meddelare om hur omöjligt det var att lämna gården och djuren ens för några dagar. De berättade att de aldrig hade haft någon ledig tid, att de aldrig hade varit berörda av något som kallades semester.

Frågelistsvar och fotografiska serier befruktar varandra

Trots allt kunde ett stort antal meddelare berätta om semesterresor runt om i Sverige och Norden, främst i Norge, och till och med på kontinenten. Flera nämner Österrike. Men den allra vanligaste aktiviteten var att ägna semesterledigheten åt cykelturer och camping, inte sällan över långa sträckor med övernattnings i tält eller på vandrarhem. Semesterlagen och välfärdssamhällets främjande av friluftsliv kan ses som en viktig bakgrund till tidens stora cykelboom, vilken väckte brett engagemang bland människor med olika socioekonomiska bakgrunder. Industrimannen Gustaf Svensson från Småland (född 1893) minns en cykeltur snart efter krigsutbrottet:

Vi fick lagstadgad två veckors semester 1940, lagom tills kriget bröt ut och gränserna stängdes. Det var då som de vanliga cyklarna kom till heders. Man löste ett årskort hos Svenska turistföreningen och låg på vandrarhemmen för 75 öre natten... [...] Det var lätt att komma fram på landsvägarna för bilarna stod still i hela landet i brist på gummi och bensin (Nm 198, KU 5677).

Gunnar Lundhs kontaktark visar att han själv cyklade runt på landsbygden, givetvis med kameran i packningen. Sommaren 1937 besökte han Stocklycke vandrarhem på Omberg i Östergötland. Stocklycke öppnade 1933 som ett av Svenska turistföreningens första vandrarhem (det är ännu i bruk 2020). Vandrarhemmen skapades primärt för att ta emot mindre bemedlad ungdom, men i mån av plats var även äldre personer och utländska turister välkomna. Som en ”garanti” mot en invasion av gäster som hade råd med hotell och pensionat inreddes vandrarhemmen som enkla logement med ”halmstoppade sängkläder och sovpåsar av bomullsväv istället för lakan”. Sommaren 1933 fanns det 38 billiga inkvarteringsmöjligheter i landet. Svenska turistföreningen stod för 33 av dessa varav 29 var nya vandrarhem. Av årets 5 500 gäster var 40 procent studerande ungdom och 54 pro-

cent arbetstagare (*Svenska turistföreningens årsskrift* 1934:390f).

Den fotografiska serien från Stocklycke och omgivningarna på Omberg innehåller cirka 90 svartvita foton som visar flera sällskap med unga gäster, både män och kvinnor, som samtalar i grupper, sitter till bords i trädgården eller ordnar med packning och cyklar. Med kameran beredd följer Gunnar Lundh med på vandringar och båtturer i grannskapet. I serien ingår flera självporträtt som visar att Lundh hade kontakt med andra gäster. Om han reste i ett sällskap och därmed var bland vänner känner vi inte till, inte heller om han själv kom till Stocklycke på cykel.

4. Två unga kvinnor hjälps åt att packa sina campingutrustningar på cyklarna. Båda är klädda i praktiska friluftskläder: den ena bär rutig blus, byxkjol och schalett, den andra shorts och jumper, halsduk och en liten mössa. Båda bär långstrumpor och sandaler. Stocklycke, Omberg, 30 juli 1937 (GL.123271, GL.123278).

På gårdsplanen utanför vandrarhemmet fotograferar Gunnar Lundh två unga (ej namngivna) kvinnliga cyklister i en sekvens om cirka 20 bilder. Samma kvinnor syns på bilder från turer i trakten. Kvinnorna hjälps åt att packa sina campingutrustningar på cyklarna. I båda fallen består packningen av två cykelväskor och en resväska. Bakpå cyklarna sitter registreringsskyltar märkta S-M 148309 och S-M 148310. Siffrorna visar att cyklarna var registrerade i Stockholm mellan 1932 och 1939. Med tanke på andra berättelser från samma tid är det inte otänkbart att väninnorna hade cyklat den långa vägen från Stockholm till Omberg, en sträcka om cirka 28 mil. I Sverige ökade antalet cyklar från endast ett fåtal sålda exemplar i början av 1930-talet, till de en och en halv miljon cyklar som rörde sig på vägarna 1937 (Ekström 2001:72, 163).

Fotoserien från Stocklycke ger en inblick i berättelsen om 1930-talets friluftsliv, med dess

långa cykelturer och den moderna företeelsen camping. Såväl aktiviteten i sig som ordet camping tillhörde moderniteten (jfr SAOB 1935: Kamping). Fotoserien stödjer svaren på frågelistorna samtidigt som den visualiserar tidens cykelboom och historien om Svenska turistföreningens nyinrättade vandrarhem. Men människorna på bilderna förblir okända. Trots det fungerar denna fotoserie som utgångspunkt för en diskussion om hur välfärdssamhället organiserade förutsättningarna för en fritidssyssla som ansågs lämplig. Den ger också en fin bild av hur tidens kvinnor klädde sig för friluftsliv (jfr Larsson 1988, 2012, 2014). Med cykelcamping som exempel går Lundhs fotografier hand i hand med svaren på frågelistorna.

Efter ett par dagars försjunkenhets i Nordiska museets arkiv visade det sig att svaren på frågelistan *Semestern*, med berättelser om semesterupplevelser från olika tider, torde

5. En kvinna pumpar sin cykel innan avfärd. På 1930-talet var "shorts" ett nytt modeplagg och även ett nytt ord i svenska språket. Bilden visar att kvinnan bär långa strumpor under shortsens. Stocklycke, Omberg, 30 juli 1937 (GL.123280).

inhålla det mest relevanta underlaget för fördjupade studier på temat friluftsliv. Det omfattande frågeformuläret avslöjar museets förhoppningar om synnerligen fyllda svar. Böndernas vittnesbörd om semester som ett okänt begrepp och deras ironiska förhållningssätt till fritid återkom. Därutöver berättar meddelare i olika åldrar om semesteräventyr av alla de slag. Går man med sökande och kritisk blick igenom de totalt nio volymerna i arkivet, innehållande 225 brevsvår skrivna för hand eller på skrivmaskin, kan bilden bli än rikare.

Den fotografiska serien, text och kontext

Bland många inspirerande fotografiska serier har jag valt att titta närmare på ytterligare en. Motiven skildrar en svamputflykt till Adelsö i Mälaren den 25 september 1938. Fotografierna är betagande och informativa, och det faktum att ett så stort sällskap reste i grupp för att plocka svamp gjorde mig nyfiken. Kontaktarken är stämplade 1938, datumet 25.9 är noterat för hand liksom texten "Svamputflykt till Adelsö med S/S Viking". Utflykten omfattar 119 fotografier monterade på fyra kontaktark. Utöver datum, två personnamn och en notering under några bilder av en "Färja vid Adelsö" finns det ingen

annan information än bilderna själva. Ändå bidrar serien med värdefull information om 1930-talets friluftsliv.

Kontaktarkens fotografiska serie visar att fartyget S/S Viking avgick från Stadshuskajen på Klara Mälarstrand intill Stockholms stadshus, med ett stort sällskap män och kvinnor ombord. Vid ankomsten till Adelsö vandrar hela skaran längs grusvägar ut i naturen – det går åtminstone att räkna till ett femtiotal huvuden. Människorna är rustade med svampkorgar, ryggsäckar och i några fall med kniv i bältet. Så småningom viker de av in i skogen, de klättrar över staket och passerar öppna fält. De fyller sina korgar och visar varandra sina fynd, de pratar och skrattar. Det tycks inte vara ont om svamp. Under en paus i solen, sannolikt en lunchpaus, bläddrar några i en bok, troligen en svamphandbok. En del kvinnor bär kjolar, yllejackor och hattar samt promenadskor eller pjäxor med sockskaften moderiktigt nedvikta över skorna. Andra (unga) kvinnor är klädda i korta sportjackor och stövlar till kjol eller golfbyxor. Några herrar bär sportig kostym, andra är klädda i sportjackor och golfbyxor. Vissa bär mer fritidsbetonade kläder än andra, flera bär den uppenbarligen populära lilla stickade mössan uppe på skulten. En äldre man sticker ut, han är elegant klädd

6. Mykologen Hugo Stelin (klädd i tredelad kostym) går i täten när svampplockarna lämnar S/S Viking vid ankomsten till Adelsö, 25 september 1938 (GL.131061).

i hatt och kostym med väst och slips. Mannen förekommer på flera fotografier, hans position i gruppen och myndiga uppträdande indikerar att han är experten och kanske ledaren för gruppen. Under ett fotografi står det skrivet för hand "Hugo Stelin (sic!)".

En snabb sökning på internet visar att Hugo Stelin var en berömd mykolog och författare till flera svamphandböcker med "svampkartor", det vill säga planscher med svampar avbildade i färg (se t.ex. Stelin 1936, 1950). En av handböckerna, *Aftonbladets svampkarta – svampbok*

(Stelin 1950), innehåller en plansch med "alla giftiga svampar" och tre planscher med ätliga svampar (jfr NM.0322229/DigitaltMuseum). Enligt en tidskriftsartikel brukade Stelin ge lektioner samt ansvara för utflykter och utställningar i Stockholm i syfte att lära människor att använda svamp som föda. Bland många aktiviteter nämns utflykter med S/S Viking. De populära svamputflykterna kunde samla upp till 500 personer (Strid 1999).

Berättelsen om Hugo Stelins arbete och uppdrag är ett intressant bidrag till bilden

7. En grupp svampplockare samlas i en skogsglänta runt svampexperten Hugo Stelin. Adelsö, 25 september 1938 (GL.131095).

8. Klädda för friluftsliv och med svampkorgar i händerna klättrar några av svampplockarna genom ett staket i skogen. Adelsö, 25 september 1938 (GL.131127).

av 1930-talets friluftsliv, men möjligen var det inte friluftslivet som var det huvudsakliga syftet med svamputflykterna. Kanske var det möjligheten att hålla igen på matkontot. I äldre tider, särskilt bland landsbygdsbefolkningen, betraktade man inte svamp som föda, inte ens under perioder av hungersnöd och fattigdom. Genom olika former av utbildning och marknadsföring började svamp accepteras som mat i allt bredare kretsar under 1930-talet (Svanberg & Lindh 2019). Här torde Stelin ha gjort en insats. Det förefaller som om han introducerades i större sammanhang när han i september 1931 anlätades som kontrollant av saluförd färsksvamp (DN. Arkivet 1/9 1931). Därefter blir han *svamp-experten* Hugo Stelin med stockholmarna. I hans namn och under hans expertis ordnades utställningar på NK och PUB, han föreläste i radio, ordnade utflykter och stod sannolikt bakom föreningen *Stockholms svampvänner* (DN.Arkivet 1/1 1930–31/12 1939). I juni 1938 annonserades en ångbåtsutflykt som liknar den Gunnar Lundh deltog i: avgång 9.20, hemkomst 18.30, medtag matsäck. Under färden skulle man hålla föreningsmöte och dela ut diplom till dem som ”genomgått S.S.V:s svampkurs å Stockholms högskola” (DN.Arkivet 18/6 1938). Att plocka svamp var i ropet. Utflykten till Adelsö avslutades med att svampplockarna återvände till båten med fyllda korgar. Några slog sig till ro ombord och rensade svampen under hemresan. Kanske var det *Stockholms svampvänner* som reste till Adelsö med S/S Viking?

I detta sammanhang är det intressant att referera till *Fritidsutredningen* (SOU 1940:12) som behandlar ännu en utmaning på temat friluftsliv – frågan om hur marker och naturområden skulle användas ”för friluftslivets främjande”. Enligt utredningen hade hela idén med semester och friluftsliv vuxit fram ur välfärdsprojektets önskan att locka ut ”den icke jordägande befolkningen” i friska luften för att motverka ”det jäktade arbetslivets påfrestningar” (SOU 1940:12:16). Det rörde sig

9-10. Mykologen Hugo Stelin undersöker och utvärderar svampfynden. Andra bilder i fotoserien visar att kvinnan har plockat giftiga flugsvampar (*Amanita muscaria*). Adelsö, 25 september 1938 (GL.131088, GL.131092).

i första hand om löneanställda arbetare som ofta var inflyttade från landsbygden och mer eller mindre frivilligt hade hamnat på instängda arbetsplatser i städerna. Men det växande friluftslivet hade utvecklats till en massrörelse som slet hårt på markerna, dels för att så många människor rörde sig i skog och mark, dels för att somliga förstörde och skräpade ner. Det faktum att människor invaderade och slet på privata ägor, skog och jordbruksmarker orsakade konflikter mellan markägare och friluftsfolk. Syftet med *Fritidsutredningen* var att underlätta och trygga möjligheterna för befolkningen att ägna sig åt friluftsliv samtidigt som böndernas och landsbygdsbefolkningens intressen togs tillvara. Utredningen om semesterlagen publicerades några år innan *Fritidsutredningen* men de pågick samtidigt; det finns korsvisa referenser och båda verkade för friluftslivets främjande.

För att få en uppfattning om frågelistornas potentiella innehåll om att plocka svamp och använda den som föda övergav jag originalhandlingarna och fritextsökte i det digitaliserade frågelistmaterialet. Sökorden ”plocka svamp” gav många träffar men det handlade i allmänhet om senare tidsperioder än 1930-talet. Sökte jag istället på ”äta svamp” gav det fyra träffar. Följande erfarenhetsbaserade berättelse nedtecknad av stenografen och assistenten Elsa Hagman från Helsingborg (född 1914) ger en bild av både en äldre syn på svamp och därpå följande brytningstider:

En annan sak jag minns från morföräldrarnas omgivning var att min mormor plockade champignoner [sic!], som hon stekte i smör och bjöd på till kvällsmat – så det doftade! Men hon måste gå ut tidigt på morgonen eller sent på kvällen, för det ansågs förfärligt att äta svamp och dessutom gå ut och plocka den! Grannarna hade blivit chockerade, om de fått veta det! Så fattig fick man bara inte vara, att man gick ut och plockade ”sådant ogräs” och dessutom åt upp det! (Nm 212, KU 9866).

Fotografiska serier och biografiska berättelser
Gunnar Lundhs arkiv innehåller omkring

300 000 fotografier och frågelistmaterialet består av cirka 400 000 sidor text. Det handlar således om enorma mängder källmaterial som i hög grad är obeforskat. Syftet med denna studie har varit att i begränsad skala undersöka i vilken mån två specifika (digitaliserade) museimaterial kan fungera som källa till forskning i kombination med andra materialkategorier. Kan detta stora museimaterial, det ena aktivt insamlat av museets tjänstemän, det andra en frikostig gåva utifrån, bidra till intressant och viktigt kulturhistoria?

Jag har valt att använda *den fotografiska serien* som källa framför analys av enskilda fotografier. Denna analysmetod har varit möjligt tack vare tillgången till Gunnar Lundhs kontaktark där de printade filmremsorna visualiserar kronologiska händelseförlopp. I artikeln har jag publicerat ett urval bilder ur fotoserien samtidigt som hela serien har bildat underlag för berättelsen. Syftet med att publicera ett antal enskilda foton ur serier om cirka hundra foton har varit att ge läsaren en inblick i vad serien som helhet kan berätta.

Idag finns kontaktarken tillgängliga via Nordiska museets externa databas, Digitalt-Museum. Det går att fritextsöka, men fotoserierna uppträder inte givet i kronologisk ordning annat än inom varje kontaktark. I viss mån är den fotografiska serien tillgänglig och det är utmärkt, men om möjligt är det så gott som alltid fruktbart att gå till originalkällorna.

Frågan var också om Nordiska museets frågelistor kunde komplettera den kunskap som utvinns ur fotoserierna. Ganska snabbt framgick det att åtskilliga av de meddelare som svarade på frågelistorna tillhörde en äldre generation jordbrukare, vilket kanske inte är en tillfällighet när det gäller Nordiska museets tidiga undersökningar. Många var födda i slutet av 1800-talet och hade hunnit uppnå pensionsålder. Flera svar vittnade om jordbrukare som omöjligt kunde lämna gård och djur. I motsats till de äldre jordbrukarna i frågelistsvaren framstår många av de yngre

människor som figurerar på Gunnar Lundhs "friluftsmotiv" som synnerligen fria och lediga när de ger sig hän åt solsken och frisk luft.

Mitt första intryck pekade mot att frågelistsvaren var så gott som oanvändbara när det gällde att få syn på 1930-talets berättelser om semester och friluftsliv eftersom den dominerande gruppen meddelare inte hade någon fritid alls. För att få en samtida uppfattning om samhällets syn på fritiden och fritidsproblemet gick jag till Statens offentliga utredningar. Läsningen visade att utredningen om semesterlagen (SOU 1937:49) och *Fritidsutredningen* (SOU 1940:12) bidrog till att skapa samband mellan de distanserade jordbrukarna och det unga friluftsfolket. När horder av människor drog ut i skog och mark orsakade det slitage på markerna och i värsta fall förstörda grödor för jordbrukarna. Utredningarna klargör att båda grupperna var barn av sin tid. Semesterlagen publicerades några år innan *Fritidsutredningen*, men båda hade som uppdrag att främja friluftslivet. Syftet med *Fritidsutredningen* var att underlätta för friluftsliv samtidigt som jordbrukarnas och landsbygdsbefolkningens intressen beaktades. Det kompletterande källmaterialet visar således att såväl de markägande bönderna i frågelistsvaren som det friluftsfolk som framträder på Gunnar Lundhs fotografier, var betydelsefulla samhällsgrupper i frågan om 1930-talets främjande av ett aktivt friluftsliv.

I kombination med många olika typer av källmaterial ser jag fotografier och frågelistsvar som intressant forskningsmaterial i den här kontexten. Även om materialen har tillkommit i andra kontexter bär de spår av 1930-talets välfärdssamhälle. Trots stora digitala fördelar i det källmaterial jag har haft tillgång till, vill jag slå ett slag för att även gå i närkamp med de fysiska originaldokumenten för att fördjupa kontexten, om det är möjligt.

Marianne Larsson, intendent/forskare
Nordiska museet, Stockholm

Referenser

Otryckta källor

Nordiska museet

Gunnar Lundhs arkiv och fotosamling (1961/063).

NM.0322229 / Digitalt museum. Aftonbladets svampkarta (jfr Stelin 1950).

Nylén, Anna-Maja 1961: "Traditionsuppteckningar och nutid", *Meddelanden från Etnologiska undersökningen*, 86.

Nylén, Anna-Maja 1964: "Om 'man' och strukturförändringen", *Meddelanden från Etnologiska undersökningen*, 89.

Frågelistor

Nm 159, *Bad* (1952).

Nm 198, *Fritiden 1973* (1973).

Nm 203, *Semestern* (1978).

Nm 212, *Vi och naturen* (1986).

Sp 70, *Midsommar* (1939).

Sp 212, *Cykeln* (1966).

Övriga otryckta källor

DN.arkivet: <https://arkivet.dn.se/>

SAOB, 1935: Kamping: https://svenska.se/sa-ob/?id=K_0233-0113.ZYNm&pz=7, hämtad 2018-08-16.

Litteratur

Dahlgren, Anna 2009: Tankar om tillgänglighet och fotografier i arkiv. I: Dahlgren, Anna & Pelle Snickars (red.): *I bildarkivet: om fotografi och digitaliseringens effekter*. Stockholm: Kungliga biblioteket.

Ekström, Gert 2001: *Älskade cykel. År 1800–2000*. Stockholm: Prisma.

Eskilsson, Lena 1995: Fritiden. Om fritidens idé och en utställning i Ystad 1936. *Tvärnsnitt* nr 4.

Eskilsson, Lena 2008: Friluftsliv. I: Christensson, Jakob (red.): *Signums svenska kulturhistoria. Det moderna genombrottet*. Stockholm: Signum.

Franklin, Stuart 2016: *Documentary Impulse*. Phaidon Press Ltd.

Frykman, Jonas 1992: I rörelse. Kropp och modernitet i mellankrigstidens Sverige. *Kulturella perspektiv* nr 1.

Gullers, Peter 2003: Om det dokumentära. Fotografi som fakta och föreställning. *Nätverket* nr 12.

- Hirdman, Yvonne, Jenny Björkman & Urban Lundberg 2012: *Sveriges historia 1920–1965*. Stockholm: Norstedts.
- Larsson, Marianne 1988: Från badkostym till bikini. I: Bergman, Ingrid (red.): *Kläder. Fataburen*. Stockholm: Nordiska museet.
- Larsson, Marianne 2011: *Män i baddräkt. En kroppslig kulturhistoria*. Stockholm: Nordiska museet.
- Larsson, Marianne 2012: Huru skidåkerskan fick ta steget fullt ut. Skidkläder, kroppsrörelse och kvinnlig frigörelse. I: Qvarsell, Roger & Birgitta Svensson (red.): *Markeringar och maskeringar. Att visa och dölja sin kropp*. Stockholm: Nordiska museet.
- Larsson, Marianne 2014: Class and Gender in a Museum Collection. Female Skiwear. I: Riegels Melchior, Marie & Birgitta Svensson (red.): *Fashion and Museums. Theory and Practice*. London/New York: Bloomsbury.
- Lyngø, Inger Johanne (red.) 1993: På vandring. En tur i friluftslivets historie. *Den Norske Turistforening 125 år*. Oslo: Norsk Folkemuseum.
- Löfgren, Orvar 1999: *On holiday. A history of vacationing*. Berkeley, Calif.: Univ. of California Press.
- Modern Leisure. A Swedish Exhibition. June 19–Aug. 23, 1936*. Ystad exhibition in cooperation with The Swedish Traffic Association.
- Nilsson, Bo 1975: Fotografen Gunnar Lundhs bildsamling. I: Bergengren, Göran et al. (red.): *Sista lasset in. Studier tillägnade Albert Eskeröd 9 maj 1974*. Stockholm: Nordiska museet.
- Nilsson, Bo G., Dan Waldetoft & Christina Westergren (red.) 2003: *Frågelist- och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Stockholm: Nordiska museet.
- Pihl Atmer, Ann Katrin 1998: *Livet som leves där måste smaka vildmark. Sportstugor och friluftsliv 1900–1945*. Stockholm: Stockholmia.
- Ranby, Caroline 2013: *Kongl. hoffotograf Peter P. Lundh. Det bästa ljus och nutidens bästa instrumenter*. Höganäs: Höganäs museum & Höganäs bokhandel & förlag.
- Sandell, Klas & Sverker Sörlin (red.) 2008: *Friluftshistoria. Från "hårdande friluftslif" till ekoturism och miljöpedagogik. Teman i det svenska friluftslivets historia*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- SOU 1937:49: 1936 års semestersakkunniga: *Betänkande med förslag till lag om semester*.
- SOU 1940:12: *Fritidsutredningen: Betänkande med utredning och förslag angående inrättande av fritidsreservat för städernas och de tätbebyggda samhällenas befolkning*.
- Steinrud, Marie 2020: Följa Lundh! Mellan text och kontext i en fotografs arkiv. *Rig* nr 3-4.
- Stelin, Hugo 1936: *Aftonbladets och Nordiska kompaniets svampbok*. Stockholm: Nordiska kompaniet.
- Stelin, Hugo 1950: *Aftonbladets svampkarta – svampbok*. Stockholm: Aftonbladet.
- Strandroth, Cecilia 2007: *In Search of the Pure Photograph. A Historiographic Study of the Farm Security Administration, Walker Evans, and the Survey Histories of Photography*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Strid, Åke 1999: Hugo Stelin – en av stockholmsmykologerna. 2. Utåtriktad verksamhet och samarbetet med Aftonbladet. *Jordstjärnan. Medlemsskrift för Sveriges Mykologiska förening* nr 1.
- Svanberg, Ingvar & Hanna Lindh 2019: Mushroom hunting and consumption in twenty-first century post-industrial Sweden. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* nr 42.
- Svenska Dagbladets Årsbok 1936*. Stockholm: Svenska Dagbladet.
- Svenska turistföreningens årsskrift 1934*. Stockholm: Svenska turistföreningen.
- Söderberg, Rolf & Pär Rittsel 1983: *Den svenska fotografins historia. 1840–1940*. Stockholm: Bonnier fakta.
- Österman, Annika 1991: *Människors egen historia. Om Nordiska museets frågelistverksamhet*. Stockholm: Nordiska museet.

SUMMARY

Outdoor photographer Gunnar Lundh

Traces of 1930s outdoor activities in biographical stories and photographic series

In Sweden, leisure time and outdoor activities were important parts of the 1930s welfare society. The aim of the study is to examine the usefulness of some different source categories in the Nordic Museum's collections, as well as in other historical sources, to complement representations of the 1930s ideals about health, leisure time and outdoor activities.

The article focuses on two categories of source material in the museum collections: firstly, the photographer Gunnar Lundh's photo archive, secondly, the responses to the museum's questionnaires. A selected number of questionnaires are analysed, and regarding the photos, series of photos on Gunnar Lundh's chronologically arranged contact sheets, are essential, as they add knowledge beyond the individual photo. As the many retired farmers, who answered the questionnaires, could not benefit from leisure time, it seemed that they had nothing to do with the young leisure people on Lundh's photos. Although there is quite a large difference between the two social categories, the analyse

shows that both were relevant members of the welfare society's promotion of outdoor activities. These results are reflected in the museum's source material as well as in the studied official government reports, one about preparing for the 1938 Holiday Act, the other about establishing open-air recreation reserves, and in other historical sources.

The combination of sources supports that holidays and outdoor activities were part of urban people's lives, while for rural people it was not easy to combine with living conditions in agriculture. Still, the different categories were part of the care from the welfare society. The ambition was to promote a rich outdoor life while at the same time contributing to reduced wear and tear on farmers' land. The bricolage research method indicates that combinations of sources enlarge the image of different groups' relationships to outdoor activities.

Keywords: outdoor activities, leisure time, holidays, photographic series, questionnaires

ANTECKNINGAR

Konferensrapport

FOMU 23-24 januari 2020 på Kulturen i Lund

Enligt den nya museilagen (SFS 2017:563) ska museer ”bidra till forskning och annan kunskapsuppbyggnad, bland annat genom att ha hög kompetens inom sitt ämnesområde”. Förutsättningarna för detta diskuterades när nätverket FOMU (forskning vid museer) samlades för en tvådagarskonferens i Lund under temat ”Forskningens villkor vid museer”.

Bakgrunden till den nya lagen samt de möjligheter – och svårigheter – museerna står inför sammanfattades av Klas Grinell i en inledande panel om forskningens villkor på museer. Sedan 1960-talet har det funnits en politisk ambition att forskning skulle skötas av universitet medan museer skulle ägna sig åt kulturvård och folkbildning. En naturlig följd av detta blev givetvis att forskare på museer sågs som något slags b-lag medan de riktiga forskarna fanns på universiteten. Den politisering av kulturarvet som skett under 2000-talet och som ledde fram till kulturarvspropositionen 2016 gav plötsligt museerna en ny ställning som kunskapsproducerande institutioner, vilket resulterade i den nya museilagen.

Forskning har förvisso alltid funnits på museer, men det i lagen definierade uppdraget att forskning ska bedrivas på museer leder förhoppningsvis till att museer i större utsträckning ses som alternativa karriärvägar för forskare och att museers samlingar samt publika verksamhet i högre grad kommer att beforskas. För akademien innebär det nya

ytor för samarbeten inom såväl forskning som praktisk och verksamhetsbaserad kunskap. För museerna innebär detta en kompetenshöjning samt nya utvecklingsmöjligheter som forsknings- och kunskapsinstitutioner.

Två goda exempel på hur forskning kan bidra till att höja kvaliteten på museer, inte minst för den publika verksamheten, illustrerades också i den inledande panelen. Solfrid Söderlind (Lunds universitet) visade i en exposé över sitt tidigare arbete som överintendent på Nationalmuseum hur forskning inte bara berikat utställningar utan ofta varit själva upphovet till många uppskattade utställningar. Lotten Gustafsson Reinius (Stockholms universitet och Nordiska museet) lyfte fram det fruktbara tvär- och mångvetenskapliga arbetet med Arktisutställningen på Nordiska museet.

För att museerna ska fungera som forskningsinstitutioner behövs emellertid forskningsprogram och hur dessa kan arbetas fram var fokus för nätverksträffen. De flesta museer har långt kvar innan forskningsprogram blir realitet, men på några museer har man hunnit längre. Gunilla Gardelin (Kulturen i Lund), Torun Zachrisson (Upplandsmuseet) och Christina Fredengren (Statens historiska museer) presenterade hur man arbetat och hur man tänkt på respektive museum kring forskningsprogram. En gemensam nämnare i presentationerna var hur viktigt, men också svårt, det är att alla på museet förstår värdet av forskning. För att lyckas måste forskningsprogrammet förankras hos såväl huvudmän som personal på museet. En annan utmaning

som lyftes fram var hur man uppmärksammar universiteten på möjligheterna till forskningssamarbeten.

Kontentan av presentationerna och de avslutande diskussionerna var att det är en lång väg att gå innan museerna blivit etablerade forskningsinstitut, det finns många utmaningar såväl internt som externt, men det finns också enorma möjligheter. Värt att poängtera är att forskning kan vara kvalitetshöjande för hela museets verksamhet, inte minst den publika verksamheten, samt att detta erbjuder nya karriärvägar och en breddad arbetsmarknad för forskare inom humaniora.

Brita Planck, fil.dr i historia
Västergötlands museum, Skara

Med Elin Wägner i Småland. En kulturhistorisk "roadtrip"

Elin Wägner var verksam som journalist, författare, feminist, fredsaktivist, miljökampe och civilisationskritiker. Inom dessa områden var hon under hela sitt liv en framträdande opinionsbildare, debattör och aktivist, såväl nationellt som internationellt. Hon har därtill författat ett tjugotal romaner och invaldes i Svenska Akademien 1944 på stol nr 15. Elin Wägner avled 1949. Wägner har uppmärksamats i en rad biografier, vetenskapliga artiklar och avhandlingar. Den senaste biografien, av journalisten och författaren Ulrika Knutsson, *Den besvärliga Elin Wägner*, är den direkta anledningen till denna essä. Knutsson berättar om Wägners intresse för folklig läkekonst, magi och trolldom och hur hon reste omkring på den småländska landsbygden och samlade material till boken *Tusen år i Småland*, som utkom 1939 (Knutsson 2020:251f).

Tusen år i Småland tillkom på initiativ av bokförlaget Wahlström & Widstrand, som under 1930-talet startade en stort upplagd serie med litterära hembygdsböcker. Förlagets uppdrag att skriva en Smålandsbok gick "na-

turligt" till Elin Wägner efter hennes framgångar med romanerna *Åsa-Hanna*, 1918, och *Gammalrödja*, 1931, båda med stark Smålandsprägel. Boken väckte min etnologiska nyfikenhet på vilka kulturyttringar Wägner ansåg skulle representera den småländska "hembygden". Inspirerad av historikern Peter Aronssons studie *Elin Wägner och historiekulturen. Tusen år i Småland som historia*, 1999, om hur Wägner använder historia – hennes historiebruk och historiesyn – undersöker jag här Wägners bruk av och syn på kultur.

Tusen år i Småland – en "labyrint"

Flera forskare, biografer och recensenter brottas med frågan om vad *Tusen år i Småland* egentligen är för slags bok. För mig, som vill diskutera boken med etnologiska glasögon, är det nödvändigt att ha någon form av produktbeskrivning att relatera till för att kunna navigera rätt i analysen. Redan när boken kom ut klagade författaren Gabriel Jönsson i en recension över att den inte dög som "reseledare av den turistmässiga sorten" och att den var "labyrintisk", ett begrepp som Wägner själv använder. En annan recensent betecknar boken som "en hybrid av hembygdsforskning, skönlitteratur och sociologi" (cit. efter Forsås-Scott 1999:25 not 3). Journalisten Margareta Ingelstam menar i sin inledning till 1980 års upplaga, som är den jag använder och refererar till, att *Tusen år i Småland* är "en historisk romantisk beskrivning av ödemarker och fornminnen, stenåkrar och forna tiders smålänningars slitsamma liv i fattigdom och umbäranden". Boken ska, enligt henne, inte uppfattas som bruksanvisning till gamla sedvänjor, inte heller som någon vanlig hembygdsbok eller turisthandbok (Ingelstam 1980:7f). Författarna Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder som samma år, 1980, utkom med en nu klassisk biografi över Elin Wägner, gör följande iakttagelse: "I den oöverskådliga raden av svenska hembygdsböcker är Wägners bok unik såtillvida att den är logiskt inlemmad i hennes övriga författarskap, ett led i en

idédiskussion.” Hennes budskap överstiger vida det topografiska och historiskt anekdotiska (Isaksson & Linder, del 2, 1980:222). Även Peter Aronsson gör ett försök att bena upp genreproblematiken och finner att boken rymmer flera genrer – och tanketraditioner. De genrer han kan identifiera är resereportaget, den kartläggande regionalhistoriska litteraturen samt den akademiska historieskrivningen (Aronsson 1999:30f).

Tusen år i Småland skiljer sig från rent skönlitterära, regionala skildringar som exempelvis Selma Lagerlöfs ”Värmland” och Karl-Erik Forsslunds ”Dalarna” (Aronsson 1995:154). Wagner är författare men *hennes bok* är inte skönlitterär, men väl essäistisk. Den skiljer sig härvidlag från samtida reseskildringar som tenderar att fikionaliseras – dokumentär och diktning glider in i varandra (jfr Forsås-Scott 1999:14).

Tusen år i Småland låter sig således inte enkelt fångas in i *en* genre. Den är vare sig det ena eller det andra, utan flera genrer samtidigt. Wagner kan sägas (medvetet?) laborera med vad som långt senare kommit att kallas ”blurred genres”, det vill säga texter där gränserna mellan olika genrer är upplösta, överlappande, och genrer blandas och kombineras. I antropologisk forskning har blurred genres diskuterats i termer av att i etnografiska texter har gränsen mellan fiktion och icke-fiction blivit mindre distinkt och att det kan vara svårt att urskilja var den etnografiska beskrivningen slutar och fiktionen börjar. Syftet med att framställa etnografiska skildringar med fiktionens språkliga verktyg är att de påverkar vår föreställningsförmåga, i jämförelse med en dokumentärt etnografisk text som i bästa fall är bara informativ (Behar 2007:153). *Tusen år i Småland* är förvisso ”essäistisk”, men det som skildras är inte fiktion utan etnografi med en litterär form och ett litterärt språk som förhöjer kommunikationen med läsaren. Jag ska senare ge exempel på detta.

Wagner besöker olika orter och platser – titlar, frågor, lyssnar, fotograferar, beskriver och

tolkar vad hon sett med hjälp av egna erfarenheter och varjehanda litteratur – forskning inom skilda ämnesområden: folklivsskildringar, statistik, muntligt berättande och intervjuer. Därutöver använder Wagner texten till att framföra sina politiska och ideologiska budskap, som i kapitlet om regleringen av Bolmens vatten (260–275). Wagners sätt att arbeta och problematisera är radikalt och har sannolikt bidragit till att *boken* konsekvent blivit utesluten ur litteraturhistoriska handböcker, menar Helena Forsås-Scott (1999:7f, 25 not 3).

Med hjälp av begreppet blurred genres har det varit möjligt att navigera i bokens ”labyrinter” och finna ett mönster i såväl bokens innehåll som upplägg, utan att tappa färdriktningen. Jag läser *Tusen år i Småland* ”på tvären” genom att helt enkelt följa de två kulturella temen som på ett övergripande plan strukturerar boken: att lyfta fram kvinnors historia samt samhällsförändringar under industrisamhällets framväxt. I ljuset av var den etnologiska forskningen i dessa frågor befann sig under 1930-talet – vare sig kvinno/genusforskning eller industrisamhällsforskning fanns ens som vetenskapliga begrepp – framstår dessa frågeställningar som spännande och nyskapande.

”Hembygden” som forskningsobjekt

Vid slutet av 1800-talet och under 1900-talets första årtionden växte intresset för regioner, regionmuseer och hembygdsrörelser i snabb fart. Detta intresse gick hand i hand med framväxten av den moderna nationalstaten, summerar etnologen Karin Gustavsson i sin avhandling *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början* (2014:48). Antalet kulturhistoriska föreningar ökade starkt under 1910- och 1920-talen. Verksamheten vid de insamlade traditionsarkiven hörde tätt samman med etableringen av ”hembygden som idé, föreställning och begrepp” vid denna tid. Studenter i etnologi uppmanades att studera den egna hembygden, ”börja vid stugknuten”, skriver dåvaran-

de studenten och senare folklivsforskarprofessorn Sigfrid Svensson 1923 (Arcadius 2001:43; Gustavsson 2014:48). ”Gräv-där-du-står” kallar vi det idag och det gjorde Elin Wägner både bokstavligt och bildligt.

Småland var dock inte ursprungligen Elin Wägners ”hembygd”, hon var född i Lund 1882. 1923 lät hon bygga sitt hus Lilla Björka i Bergs socken, där hade hon från och med 1930-talet sin permanenta bostad och fasta punkt. Valet av plats i utkanten av byn Berg, tre mil norr om Växjö, förklaras av att Elin Wägner i sin barndom och även senare vistats kortare och längre perioder på Bergs prästgård hos morbrodern prosten Alfred Ekedal, samt på den näraliggande prästgården i Tolg, där hennes morföräldrar bodde – morfadern var också präst. Enligt litteraturforskaren Bibi Jonsson var *Tusen år i Småland* ett kärleksarbete: uppdraget tvingade henne att lära känna landskapet på djupet. Wägner konstaterar i efterhand att ”förut har jag älskat Småland av instinkt, nu vet jag bättre varför” (Jonsson [sic] 1999:2). Wägner skriver själv att arbetet med boken för henne personligen resulterat i två förälskelser: Njudung och Finnveden, med Sunnerbo, Östbo och Västbo (260).

Wägner var medlem i Norra Allbo hembygdsförening och 1943 var hon med och startade Bergs hembygdsförening (Aronsson 1999:29). Hennes inställning till hembygdsrörelsen verkar dock ha varit dubbel. I sista kapitlet i *Tusen år i Småland*, ”Skåne vill kolonisera Småland”, framför hon stark kritik mot hembygdsföreningarnas intresse för att ”köpa en ryggåsstuga med torvtak”, flytta den till en hembygdspark och tigga ihop gamla möbler och husgeråd till den. Hon drar fram Värnamo hembygdsförening som ett gott exempel på vad hon menar är föreningarnas uppgift – ”landskapsvårdande arbete i stort”. Hembygdsföreningarna måste sluta att inventera vårdar och gravar, och istället visa ”det levande nuet och dess uppgifter” (264f).

Wägners syn på hembygdsrörelsens uppgift avviker här starkt från den som framfördes

av Sigfrid Svensson: att hembygdskunskap skulle vara en ”medborgerlig utbildning”. Han argumenterade för att skola och hembygdstudier skulle knytas samman; en tanke som Svensson förde fram så sent som 1949 i en kommentar till den nya enhetsskolan. Med hembygdskunskap avsågs ortens ”historiska minnen” och ”hembygdens arv” såsom just ”ryggåsstugor med torvtak” för att travestera Wägner (Arcadius 2001, passim).

Wägner skriver inte om sin hembygd i betydelsen hemort, inte heller om hela landskapet Småland, bokens titel till trots, utan rör sig i vad som innefattas i begreppet region. En dominerande uppfattning i början av 1900-talet var att regioner och provinser hade olika kulturarv avhängiga deras specifika historia. Denna uppfattning kom att bli en stark drivkraft i dokumentationen av allmogekulturen, som inleddes vid början av 1900-talet från bland andra Nordiska museet (Gustavsson 2014:48). Wägner drevs av en motsvarande uppfattning om Småland som ett alldeles speciellt kulturområde, med en egen ålderdomlig kultur och ett folkkyne (läs envishet och sparsamhet) präglad av det karga landskapet och dess knappa resurser.

Det Småland Wägner skriver om är inte hela landskapet. Wägners Småland är det område som av Selma Lagerlöf i *Nils Holgerssons underbara resa* kallas för Sankte Pers Småland (kap. XV), för det sägs vara så magert och fattigt att det knappast kan vara Guds skapelse (22ff). Hennes intresse är således koncentrerat till Tiohärads lagsaga, som bestod av ”landen” *Finnveden*, med Västbo, Östbo och Sunnerbo härad, *Värend*, med Allbo, Kinnevalds, Norrvidinge, Uppvidinge och Konga härad samt *Njudung*, med Västra härad och Östra härad. Idag – och under Wägners samtid – omfattar detta Kronobergs län samt angränsande delar av Jönköpings län.

Fältarbetet – ”roadtrip” i Sankte Pers Småland
Under ett år, 1938, reser Elin Wägner med den goda vännen Flory Gate vid ratten runt

till olika resmål i främst Kronobergs län, men även i de västra delarna av Jönköpings län. Flory Gate var etsyare på Orrefors glasbruk och kom från en av Göteborgs rikaste familjer. Hon var född 1904 och 22 år yngre än Wägner, men delade de flesta av hennes intressen. Gate var tidigare gift med Simon Gate, som ritat Wagners skrifvarstuga som finns på tomten i Lilla Björka. Flory Gate hade 1938 köpt en gård i Wagners grannsocken Rösås, där hon bedrev biologisk odling (Knutsson 2020:245ff). Bokens ”vi” avser för det mesta författaren och Flory Gate, men det framkommer här och var att även andra personer någon gång var resesällskap (Forsås-Scott 1999:21). Det kan ha varit Barbro Alving, Bang, som tagit flera av de bilder som illustrerar *boken*. Alving var nära vän med Wägner och besökte Lilla Björka under 1930-talet.

Tusen år i Småland är komponerad som en ”road trip” såtillvida att den, åtminstone till synes, inte följer en klar och systematisk plan för resorna. Det planlösa är nog en sanning med modifikation, men kartan med beskrivna färdvägar i 1980 års utgåva, som visar fyra separata omgångar med prickade linjer inklusive ett nystan kring Helgasjön och norr därom, kan lätt tolkas som planlös (Forsås-Scott 1999:8). Wägner skriver själv att resorna företagits utan någon från början utstakad plan, ”allteftersom olika ämnen eller personer blivit aktuella för mig under arbetets gång”. Vad som för tillfället varit aktuellt har bestämts av hennes egen intressesfär och det innebär att hon bland annat ”lagt stor vikt vid kvinnornas insatser och historia”. Då kvinnorna är så gott som överhoppade i historien följer att boken rör sig i tider och tilldragelser i vilka kvinnorna spelar en roll (35–36). Vi vet inte hur Wagners arbetsprocess såg ut, men Isaksson och Linder framhåller att hon förberedde sig minutiöst genom inläsning av litteratur. Denna litteratur, som rikligt refereras i boken, måste självfallet ha styrt planeringen av resorna och tjänat som en slagruta till de platser som besöktes och vilka kulturyttringar

som besöktes. En annan ”vägvisare” har varit de småländska sjöarna som spelar en stor roll i boken, både som naturupplevelser och som bärare av kunskap om historia och kultur – resvägarna läggs ”omkring sjöarna, ty det är där vi finner historia...”, skriver Wägner (37f). Hur många mil hon och hennes resesällskap färdades har jag inte sett någon uppskattning av, men det bör ha varit relativt många. Utfärderna har utgått från hemmet i Lilla Björka och sannolikt varit dagsturer, men flera av resorna måste ha krävt övernattningar. Bara vid ett tillfälle omnämner Wägner en sådan övernattning, men då är hon i den så kallade Gnosjöbygden, långt hemifrån.

Wagners roadtrip kan sättas in i en lång tradition av vetenskapliga resor, alltsedan Linnés tid, och här är det på sin plats att anknyta till de etnologiska fältarbeten som pågick runt om i Sverige sedan början av 1900-talet. För de tidiga etnologerna handlade fältarbetet om att allmogekulturen skulle räddas genom insamling och dokumentation; men det var kunskapen om allmogekulturen som skulle leva vidare, sorterad och etiketterad i museernas utställningsmontrar (Gustavsson 2014:36). Till skillnad från etnologernas fältarbetsresor var Wagners resor inga inventeringar eller kartläggningar. Wägner dokumenterar allmogekulturen för att den ska leva kvar ”därute”, om än anpassad och modifierad. Hon följer varken hembygdsrörelsens uppmaning att ta vara på ”hembygdens arv” eller etnologins sökande efter ”kulturarv” för dess egen skull. Hennes sökarljus är riktat både bakåt och framåt.

En annan spännande jämförelse mellan de etnologiska fältarbetena och fältarbetarna är Wagners metod att närma sig fältet. Etnologerna var inte intresserade av annat än det som de redan definierat som ålderdomligt. Från fåget spanade de efter ålderdomliga företeelser – bebyggelse, seder och bruk – allt annat föll utanför ramen (Gustavsson 2014: 59). Wägner och hennes resesällskap färdades på de krokiga småländska vägarna i låg fart för att vara uppmärksamma på vad landskapet hade

att ge. De kunde stanna och hoppa ur bilen, gå av vägen för att titta närmare på ett träd, en å, en bro, ett gravkummel, en kyrka, en by, en gammal hytta eller stoppa en förbipasserande och ställa frågor om platsen. De söker upp äldre kvinnor och män som enligt hörsägen ska veta mycket om forna tider, eller så travar de in på kontoret i en modern skofabrik och ställer frågor till ägaren om produktionen, arbetsförhållandena och skornas kvalitet.

Etnologiska expeditioner till landsbygden bestod i att titta, anteckna, rita av, mäta upp fotografera och fältarbetarna cyklade tidigast omkring i landskapet, senare användes bil, med en omfattande utrustning (Gustavsson 2014:107ff, 139ff). Hur Wägner arbetade vet vi inte, men sannolikt gjorde hon anteckningar på plats, som senare renskrevs och fogades in i berättelsen. Flory Gate och Barbro Alving fotograferade, den förra utförde också avritningar på föremål och annat. I 1980 års utgåva av *Tusen år i Småland* återges originalfotona, som för mig tycks ganska traditionella och konventionella: uppställda sagesmän, ruiner, broar, fornlämningar, byggnader... men också många stämningsfulla naturbilder.

Likhetera med de tidiga etnologiska fältarbetena eller expeditionerna och Wagners roadtrip är således inte påfallande stora, även om de är delar av samma tradition av resande som en form av kunskapssökande (jfr Gustavsson 2014:36). Det kanske mest iögonfallande är att det är två kvinnor som reser ensamma i bil och gör det som tidigare manliga utforskare gjort. De tidiga etnologerna var alla män, långt fram i tiden (Gustavsson 2014:59f).

Elin Wägner som etnolog

Tusen år i Småland är ingen "vanlig" hembygdsbok, utan en bok om småländsk kultur och historia. Med boken i hand kan vi även idag besöka de platser som boken leder oss till, njuta av naturupplevelserna och få en inblick i (delar av) det småländska kulturarvet, men också i det nya industrialiserade Småland som växte fram under 1900-talets förra hälft. Att i

denna essä beskriva de platser Wägner reser till och artefakter som hon ser som viktiga kulturarv, låter sig inte göras – det handlar om allt från jordkulor, kloster, medeltida kyrkor, fruktodlingar, vallfartsorter, sägenomspunna träd... Vad jag däremot ska ta upp här är de företeelser som representerar de kulturella teman, eller "ärenden" med författarens terminologi, som resorna syftade till: att belysa kvinnors liv och historia och motsättningen mellan ett förr och ett nu i termer av industrialiseringens konsekvenser för allmogekulturen. I beskrivningen av detta ser vi Elin Wagners blick för etnologiska problematiseringar, som i flera avseenden är långt före sin tid. Nedan kommer jag att ge exempel på hur dessa kulturella teman gestaltas av Wägner och jämföra med den samtida etnologiska forskningen.

Kvinnohistoria och kvinnoperspektiv

Elin Wägner deklarerar att hon kommer att lägga stor vikt vid "kvinnornas insatser och historia". Hon förutspår att när "en gång forskningsintresset vänder sin håg till kvinnornas andel av vår kulturhistoria", kommer Småland att vara en rik fyndort, därför att vår kultur här är så gammal och långt fram i tiden behållit så många drag från sitt gamla ursprung (65). Tack vare att Småland har så många intresserade och flitiga forskare och upptecknare "så kommer det en gång att bli fullt möjligt att plocka ihop kvinnans kulturhistoria ur de fack vilkas påskrifter heter: folkmål, folksed, folketro, folkmedicin". En ny metodik behövs, konstaterar Wägner vidare, för att ta fram och plocka ihop skärvorna och få ihop en ny bild av den småländska kulturen "med de särdrag som uppstått genom att kvinnorna så länge hållit sin ställning i arbete och kult" (65). Hon tror dock att detta kommer att ta tid, och "tillåter hon sig" att "göra en historia" av det material hon plockat ihop under sina "strövtåg i bygden och i litteraturen" (66).

Ack så rätt Elin Wägner fick! Kvinnors liv och villkor i samhället (inte enbart i Småland) blev forskningsbart i etnologin fyrtio år se-

nare, i slutet av 1980-talet. Etnologen Britta Lundgren pläderar i en artikel 1990 för etnologisk forskning om genus, "Etnologi och kvinnoforskning". Hon påpekar att specifika delvetenskaper har utbildats inom en rad vetenskapliga discipliner såsom exempelvis kvinnohistoria, kvinnopsykologi, kvinnorrätt och feministisk geografi; men denna utveckling har inte hänt i etnologin. Här har funnits en svårforcerad uppfattning att kvinnoforskning "automatiskt" ingår i ämnet och att kvinnors kultur redan studerats i form av forskning kring kosthåll, textilt arbete och boende; att etnologin skulle ha haft ett "förspår" i jämförelse med andra ämnen. Men, fortsätter Lundgren, vad gäller exempelvis den föremålsinriktade etnologin föreligger ingen synlig skillnad mellan hur man analyserat element från den manliga världen såsom husbyggande eller jakt, och maträtter och textiltekniker från element från den kvinnliga sfären. Kulturelementen har behandlats som objekt fristående från brukarna. Människan som kulturvarelse i etnologin handlar oftare om mannen än om kvinnan (Lundgren 1990:77f, 78).

Samma år, 1990, publicerar Inger Lövkrona sin studie "Nyckelknippans semiotik. Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet?" Lövkrona kan här på motsvarande sätt konstatera att kvinnor i allmogekulturen är osynliggjorda i begrepp och manliga kategorier såsom hushåll, familj, folk, bönder, fiskare etcetera. Vidare har kvinnor och kvinnors traditioner studerats som tro och sed, folkmedicin och magi, kosthåll och mat, textileredning, heminredning, utan koppling till utövares kön (Lövkrona 1990:190). Kvinnors skiftande uppgifter och sociala roller såsom fästmö, maka, svärdotter, barnaföderska, mor, styvmor, svärmor, farmor, mormor, folkmedicinskt expert (klok gumma), häxa, trollkunnig, hora, gumma och änka, syns följaktligen inte heller i etnologisk forskning – med undantag för häxa och hora, två negativa och oönskade roller. Men, inte heller mäns roller i allmogekulturen är beforskade – de represen-

teras alla av kategorierna bonde, fiskare etcetera (Lövkrona 1990:195).

Kvinnor, kvinnokultur och kvinnokunskap

Wägner synliggör redan år 1939 i *Tusen år i Småland* inte enbart de flesta kvinnoroller i allmogekulturen – för övrigt nyanserar hon även mansrollerna. Vidare riktar hon sitt intresse mot kvinnor i andra klasskulturer såsom i prästgårds- och herrgårdskulturerna samt i den "nya" arbetarklasskulturen. Hon gör det inte med nutida vetenskaplig systematik och metodik men hon iakttar och reflekterar kring olika aspekter av kvinnors – och även barns – situation i samhället. Hon synliggör kvinnors liv och livsvillkor i ett "förr" och ett "nu". Hennes principiella inställning är att samhällsförändringarna, omvandlingen av "det gamla bondesamhället" till ett industrisamhälle har haft negativa konsekvenser för alla, inte enbart för kvinnor, och inte alltid. Wägner är uppseendeväckande nyanserad och ser inte enbart svart eller vitt. Flera av förändringarna har haft positiva effekter för kvinnor.

Hur yttrar sig Wägners kvinnoperspektiv i *Tusen år i Småland*? Jag börjar med hennes analys av den starka småländska kvinnan, som avhandlas i två kapitel med sägnen om Blenda och Värendskvinnornas (påstådda) unika lika arvsrätt som männen.

Kvinnor i Värend och den lika arvsrätten

Wägner argumenterar för en matriarkal historieskrivning med utgångspunkt i den (i Småland) kända Blendasägnen, som hon analyserar i ett kritiskt kvinnoperspektiv. Wägner går systematiskt igenom vad som skrivits om Blendasägnen av de uteslutande manliga författarna och konfronterar uppgifterna med samtida muntliga utsagor från kvinnor, som är de som bevarat den ursprungliga traditionen längst. Blendasägnen är "hopskarvad" av prosten Petter Rudebeck på 1600-talet, särskilt vad gäller uppgifterna om hur Värendskvinnornas lika arvsrätt erövrades, slår Wägner fast.

Enligt Rudebecks version skulle den lika arvsrätten en gång ha givits till Varendkvinnorna som tack för att de besekrat "dansen" genom att anordna ett gästabud på Bråvalla hed och supa danskarna fulla för att sedan skära halsen av dem. Enligt Rudebeck var det kvinnornas från kriget återvändande män som på grund av detta gav dem lika arvsrätt.

Men, detta är en politiskt styrd och tillrättalagd version, finner Wägner. Med hjälp av rättshistoriken Åke Holmbäcks bok *Ätten och arvet*, 1919, kan hon bevisa att Varendkvinnorna inte alls var ensamma om denna lika arvsrätt, den hade bara levt kvar längre här. Även kvinnor i andra landskap hade tidigast och fram till 1200-talet, före Birger Jarls tid, lika arvsrätt som männen. Vi har fått lära oss att betrakta Birger Jarl som kvinnornas välgörare, men det var han inte i den utsträckning vi trott, konstaterar hon. Anledningen till att denna sed behölls så länge i Småland, fram till 1600-talet, beror enligt Wägner på smålänningarnas ovilja, envishet, att förändra sina vanor efter befallningar från rikets styresmän (84). Wägner summerar srylligt att det "är på ett sätt så rart att männen inte kan ge upp tanken att de oavbrutet förbättrat vår tillvaro, gett oss arvsrätt, gett oss rörrätt, gett oss vatten och avlopp och lärt oss allt vad vi kan, men borde de kanske någon gång minnas vad de lärt av oss" (85).

Wägners resonemang är med dagens vetenskapliga måttstockar halsbrytande. Den metod hon använder påminner dock om kulturvetenskapens bricolage-metod: olika källtyper används som titthål in i historien (Jönsson & Nilsson 2017:8f). Det halsbrytande ligger i att bevisen hämtas från källor från förhistorisk tid såväl i Norden som antiken och paras med samtida muntliga utsagor som Wägner betraktar som "kvarlevor", i enlighet med evolutionistisk teori. Metoden att fastställa ett samband mellan exempelvis primitiv tro och samtida folktro var länge levande i etnologin, och inte enbart i etnologin. Evolutionismen var under hela första halvan

av 1900-talet en masterteori också inom arkeologi och filologi. Handboken *Introduktion till Folklivsforskningen*, som gavs ut så sent som 1966 av Sigfrid Svensson, inleds med två kapitel, Folkkultur och fornkultur respektive Folkkultur och primitiv kultur, där den evolutionistiska teorin i tysken Wilhelm Mannhardts tappning presenteras, om än med ett visst förbehåll.

Wägner använder sig av teorin om ett ursprungligt matriarkat utvecklat under andra hälften av 1800-talet av rättshistoriken J. J. Bachofen i *Das Mutterrecht*. Matriarkatsforskningen fördes vidare av en rad andra forskare under 1900-talet, men var redan då ifrågasatt, även om tanken på kvinnornas "guldålder" sedan dess har dykt upp lite då och då. Min ovan nämnda studie "Nyckelknippans semiotik. Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet?", 1990, är en kritik mot denna teori. Frågan om matriarkatets eventuella existens och status som en historisk företeelse var emellertid underordnad för Wägner, menar Bibi Jonsson. Hon använder snarare begreppet som ett psykologiskt fenomen än som ett historiskt. Det avgörande för Wägner är att matriarkatstanken ifrågasätter den förhärskande historiesynen som historieskrivningen, som fastställts på patriarkatets premisser (Jonsson 2001:299). Wägner nämner inte Bachofen i *Tusen år i Småland*, sannolikt därför att hon var kritisk till honom. Hon kan framför allt inte anamma hans misogyna tolkningar: att patriarkatet var en högre kulturfas som utvecklats ur den lägre moderrättsliga ordningen (Jonsson 2001:321f).

Allmogekulturens kvinnor

Kvinnors viktiga roller i allmogekulturen är ett återkommande inslag i *Tusen år i Småland*. I kapitlet Den gamla byn (195ff) besöker Wägner en by som genomgår ett sent laga skifte och gör en kritisk granskning av byordningarna. Hon pekar på det faktum att kvinnornas arbete är helt osynligt både i byordningarna och i den då tillgängliga forskningen. Wägner hänvi-

sar till en studie av Sigurd Erixon från 1937, som hon kritiserar för att bara i förbigående ge uppgifter om kvinnornas bidrag till arbetet. "...ynglingarna kom dit där bonddöttrarna och pigorna hade sin sysselsättning, såsom när det röktes i bastun, då det hölls byk eller spånstuga, vid gåsslakt, vid gödselkörning, slåtter och skörd." Den bild av kvinnoarbete som Erixon ger är ändå lite mer upplysande än vad som går att finna i den första etnologiska handboken *Svensk bondekultur*, författad av Gösta Berg och Sigfrid Svensson 1934. I kapitlet Heminredning, för att ta ett exempel, tillåts kvinnornas arbete att skymta fram i beskrivningen av införandet av bakugnen: "i densamma uppgöres eld en tre timmar före dagen så att detta rum hela dagen är så varmt, att hustrun, barnen och tjänstefolket, som inte har utegöra hela vintern gå i bara linnet...". Därefter beskrivs sammanslagningen av spis och ugn och införandet av skorsten, den senare ett lån från "herremansbostaden" (Berg & Svensson 1934:115f). En senare uppmärksam student som konfronterats med detta har kommenterat med blyerts i marginalen "så kvinnan var bara utomhus på sommaren medan hon på vintern gick lyxigt inomhus. Vem mjölkade då?"

I Sigfrid Svenssons *Introduktion till Folklivsforskningen*, 1966, som är tematiserad efter problemområden i etnologin såsom Sak och ord, Traditionsspridning och kulturkontakt, Verklighet och dikt och så vidare, är människornas kulturyttringarna till synes helt frikopplade från mänsklig agens. Boken talar inte om kvinnor och män som sociala kategorier; däremot finns kategorierna ungdomar och rackaren med i kapiteltemat Mönstrets betydelse (Svensson 1966/1969:143ff).

Refererande till äldre bygdeskildringar beskriver Wägner kvinnors arbete i allmogekulturen. Kvinnorna grävde och bröt sten, körde virke och ved till staden, hov ut gödsel, skar säden, skötte linet från sädden till lärften. De vävde, förädlade mejeriprodukter, hade hand om boskapsskötseln, hjälpte till vid tröskningen, körde till kvarnen, bryggde dricka,

sydde kläder, hade hand om socialvård och förlösningsvård, för att nämna några av de arbetsuppgifter som Wägner beskriver (202ff). Det är arbetsuppgifter som etnologiska forskare under Wägners tid och långt in i vår nutid inte "såg", omtalade i passivum eller kopplade bort ifrån mänsklig aktivitet.

Wägner noterar också arbetsdelningen mellan kvinnor och män men kommenterar inte asymmetrin i värderingarna av arbetet. Hon vill med sina exempel bara visa att kvinnor arbetade lika mycket som män, ibland mer och hade en bredare kompetens (205). "Så snart det var brist på folk fick de göra både karlarbete och fruntimmersgöra." Arbetsdelningen mellan kvinnor och män uppmärksammades inom etnologin redan på 1970-talet och i Sverige skrev Orvar Löfgren artikeln "Kvinnfolksgöra – om arbetsdelning i bondesamhället", där han kan konstatera att kvinnors arbete värderades lägre än mäns (Löfgren 1975/1982). Jag utvecklar detta tema i "Nyckelknippans semiotik", 1990, inom ramen för radikalfeministisk patriarkatsteori.

Prästfruns villkor

Kyrkohistorikern Hilding Pleijel kritiserar i *Hustavlan* 1970, folklivsforskare för att ha försummat den prästerliga kulturen – med rätta konstaterar Birgitta Meurling i sin avhandling *Sarons Liljor. En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*, 1996; det finns inte många studier om prästgårdskultur. I Folklivsarkiven finns upplysningar om prästfolk i samband med livets högtider och föreställningar knutna till prästen, bland annat rörande hans påstådda kvinnotycke och svartkonst. De svenska prästgårdarna har tilldragit sig ett desto större intresse. Prästfruarnas liv och gärning har inte heller avsatt spår i etnologins källmaterial (Meurling 1996:24ff).

Elin Wägner var som tidigare nämnts djupt rotad i den småländska prästgårdskulturen genom sin släkt. När hon fick uppdraget att skriva *Tusen år i Småland* fick hon rådet att ägna den åt prästgårdarna. Det avgörande

skälet för att inte följa rådet var att alltför mycket kommer utanför blickfältet ”om man betraktar Småland från ett prästgårdsfönster” (169). Kapitlet *De gamla prästgårdarna* lutar sig istället tungt mot auktoriteter, i första hand G. Virdestams *Växjö stifts Herdaminne*. Hon gör ändå många intressanta reflektioner om prästgårdslivet och -kulturen utifrån vad hon läser men också från egna erfarenheter.

Wagner omtalar sina intryck från småländskt prästgårdsliv från 1890-talet, som starkt präglades av striden mellan gammal och ny, kyrklig och frikyrklig pietism. I denna strid behöll dock prästerna sin auktoritet och sina åhörare. I den livsstil som skapades av den lutherska tolkningen förstärkte den patriarkala, prästerliga och den lärda auktoriteten varandra till ett maktkomplex, finner hon. Valet var att lyda eller trotsa och hon ger exempel från sin morfars hus, hur alla fick samlas på morgonen till läsning och sång, knäfall och bön. Till och med gröten fick vänta med att komma i kokning tills det var över. I nedanstående minnesskildring från *Tusen år i Småland* har Wagner klätt sin etnografiska beskrivning av prästgårdens kosthåll i en näst intill skönlitterär form.

Hemmet var anspråkslöst, men där fanns inte en ful sak, allt var gediget, nedärvt, hemgjort och alldeles av sig självt estetiskt otadligt. Kosten var på samma sätt: precis vad den skulle vara utan spekulation, utan vitaminer eller kalorier. Mjölgröt, välling på korngryn, malda på handkvarn, sill, fläsk, potatis, bondbönor, syror, spenat som torkades till vintern, massor av bär, mycken hemmavuxen och hemmatorkad frukt, krösnamos, honung, som uppblandad med persilja tärdes för förkylning, färskost, hemmagjort tunnbröd av den typ vi nu kallar norrländsk, grovt svart bröd, bullar och skorpor på guldgult hemmavete, rågkaffe, enebärdricka, uppblandat med sockerdricka som gjordes på vatten, socker och jäst. Viter gröt vid högtidliga tillfällen och smörbakelser eller ostkaka när det vankades förning eller lysningar, bröllop eller begravningar.

Den som var hungrig mellan målen fick en stor klyfta surt bröd av det som bakades till fåren.

’Får det vara tummagås eller klick?’ var en stående kvickhet. Man svarade då: klick och tummade ut smöret själv. Till mellanmålet hörde också en klyfta pannkaka samt sur mjölk uppblandad med vatten. ’De blekaste ungar och de uslaste magar kvicknade till på den dieten’ (186f).

Wagner ägnar stort utrymme åt änkekonservering, som hon menar uteslutande hade sitt ursprung i änkornas fattigdom och värnlöshet (185). Seden bidrog emellertid till att hålla samman det täta grenverket av prästerliga släkter och där prästfrun fungerade som traditionsförmedlare. Prästfruarna var ju så gott som alltid uppväxta i prästhem och visste hur det skulle vara, medan prästerna ofta kom från bondeståndet (180).

Herrgårdens kvinnoliv

Elin Wagner reser med sitt sällskap bokstavligen runt Helgasjön och besöker en rad herrgårdar som nu övergivits eller antagit nya former. Herrgårdssläktorna är förstörda och herrgårdslivet från förr existerar inte mer. Den småländska jorden har gjort sin rundvandring från bonden till herremannen och i stort sett tillbaka igen, summerar Wagner med hjälp av specialisten på svenska herrgårdar P. G. Vejde (152). Den förändring som herrgårdarna gått igenom med samhällsomvandlingen står i fokus och vad den betytt för herrgårdsfolket. Herrgårdsfamiljerna var förbundna med varandra genom gamla vänskaps- och släktförbindelser som har varit svåra att upprätthålla då herrgårdarna sålts till utomstående. Detta har haft konsekvenser för sällskapslivet, reflekterar Wagner. Det är inte ovanligt att man måste fara sju mil till en fest och ”en behärskad stämning hotar också vid kalasen med uteslutande långväga gäster som måste själva köra hem sina bilar” (159).

”Besökaren” får en glimt av den gamla herrgårdskulturen genom ett samtal Wagner har med en ”herrgårdsdam”. Denna berättar för henne om sin ungdomstid under tiden före sekelskiftet, ljusa minnen de flesta, men hon hade inte glömt det oerhörda slit som låg

bakom de glada festerna och mellan dem, inte bara för torpare och torparkäringar, drängar och pigor utan också för herrgårdsfolket själva. På ”den tiden då jag hade 42 rum att hålla i ordning med hjälp av två pigor, då visste jag vad det ville säga att arbeta”. Men, menar Wägner, herrgårdsfolket nu för tiden vet också vad det vill säga att arbeta. En herrgårdsfrus personliga insatser, inte bara som organisatör utan med egna kroppskrafter och ofta med rena grovgörat betyder mer än någonsin i en tid då det är ont om kvinnlig arbetskraft. En godsägare kan inte sitta på sitt kontor eller gå omkring och se på hur folket arbetar; han måste köra själv och om kvällarna får han läsa om det sista sättet att bereda pressfoder (155ff).

Herrgårdskultur var länge ett icke-område för etnologin och är nog så delvis fortfarande. I den mån herrgårdskultur avhandlas är det inom ramen för industrisamhällets (hög)borgerliga adliga kultur, som blev ett forskningsobjekt under 1970-talet. För kunskap om livet på herrgårdarna har vi varit hänvisade till skönlitteratur och memoarer. I handboken *Land och stad*, 1974, tilldelas Herrgården ett eget avsnitt om cirka tre sidor. Där avhandlas adelns jordinnehav, arvsförhållanden och herrgårdens arbetskraft. I utgåvan från 1994 har avsnittet utökats till tio sidor och ett eget avsnitt om Herrgården som social och kulturell miljö, där bland annat klasskillnader och hierarkier inom hushållet diskuteras (Hellspong & Löfgren 1974, 1994). Wägner lyfter fram herrgårdarnas betydelse för en bygd som föregångare i positiva termer. Också inom detta område kan man hävda att Wägner är pionjär.

Arbetarklassens kvinnor

Lite överraskande leder Elin Wägner ”besökaren” in på arbetarklassens kvinnor i kapitlet om herrgårdarna, men inte som ett exempel på klasskillnader. Beskrivningen av de arbetarklasskvinnor som Wägner oväntat stöter på vid besöket på en herrgård, är ett ytterligare

exempel på hennes förmåga att klä en etnografisk beskrivning i skönlitterär stil för att understryka sitt budskap. De besökande, Wägner och hennes resesällskap, stiger in i herrgårdens matsal och blir överraskade av att där finna ett uteslutande kvinnligt sällskap som dricker kaffe och håller på med sällskapslek. Herrgården är nu ett semesterhem för husmödrar, som anordnats av landshövdingenskan Ingegerd Beskow och hennes medhjälpare – socialdemokratiska kvinnoklubben (149). Wägner skriver

Vi vet en liten smula om hur dessa husmödrar har det i sina hem, från vilka man tagit dem nästan med våld ett par korta veckor för att vila. Vi vet hur den gamla spiseln ser ut där de ska laga mat för tolv personer varenda dag, om de har något att ta av. Vi har sett ungar växa upp ur marken och fylla köket då det kommer främmande, små blåögda magra ena med något hungrigt i blicken. Vi känner den stugan där det fjortonde barnet väntas, och där något sådant som stolar eller sängar till hela familjen är något otänkbart och knappt ens saknas. Vi känner de stora tunga vördnadsbjudande mödrarna som klarat upp sitt öde på en liten gårdsbit och tagit emot syarbete åt främmande ända tills det tolfte barnet kom. Vi känner de små kvicka, behändiga, energiska, vilkas händer gör arbetet från sig som underverk. Vi känner också dem som släppt taget och inte orkar hålla det hela gående... (150).

Arbetarklassen som etnologiskt forskningsobjekt har länge nästan uteslutande kretsat kring manliga arbetsformer som säsongsarbetare och vandringsarbetare, industrimiljöer och senare familjemönster – men då är vi inte på 1930-talet. Wägners inspirationskälla till beskrivningen ovan är sannolikt skönlitteraturen, och gissningsvis Moa Martinsons skildringar. Vi vet att Wägner var bekant med Moa Martinson och att de träffades bland annat på Fogelstads medborgarskola för kvinnor 1928 (Witt-Brattström 1988:43).

Industrialismen och samhällsförändringen

Det andra övergripande temat i *Tusen år i Småland* är industrisamhällets framväxt på bekostnad av ett äldre bondesamhälles kultur.

Detta är ett tema som etnologer relativt tidigt började intressera sig för, långt tidigare än det kvinnohistoriska temat introducerades. Orvar Löfgren pekar ut Sigfrid Svenssons numera klassiska studie *Gammal bonde-tradition och ny tid*, 1939, som en vattendelare i svensk etnologi. Svensson öppnade med denna studie ett nytt perspektiv och kom att staka ut ett helt nytt forskningsfält. Här finns ett spel, inte bara mellan ekonomisk och kulturell förändring, utan även mellan mikro- och makroekonomi, kan Löfgren konstatera. Svensson försökte fånga den snabba materiella och mentala omställningen och slår fast att "den internationella världskulturen tränger ut den gamla bonde-traditionen. I Svenssons text möter vi nyrika bönder som tänder en cigarett med sedlar för att nästa år tvingas gå från gård och grund (Löfgren 2001:111ff). Detta är en anekdot helt i Wagners stil! *Tusen år i Småland* är interfolierad av sägner, anekdoter och andra typer av berättelser som skulle kräva en egen studie.

Tanken att flytta blicken från allmogekulturen till det framväxande industrisamhället slog rot i etnologin under slutet av 1930-talet och Svenssons artikel trycktes samma år som *Tusen år i Småland*, 1939. Inom etnologin hade tanken säkert grott ett bra tag. Svenssons kollega Sigurd Erixon lägger 1941 fram tanken i *Strövtåg i svenska bygder*, där han skriver om sina fältarbeten i Nordiska museets tjänst under 30 år. Småland är ett av de 25 landskap han har gjort "strövtåg" i. Erixon noterar den "oerhörda" omvandling av de småländska bygderna som skett under tre decennier och som är "folklivsforskarens uppgift att uppmärksamma". I detta sammanhang hänvisar han till Elin Wägner "som har analyserat brytningen mellan gammalt och nytt och förmått se den striden inifrån" (Erixon 1941:81). Att Erixon läst *Tusen år i Småland* då han skrev om sina "strövtåg" är uppenbart, men några andra samband mellan de två har jag inte undersökt. Vi får nöja oss med att konstatera att det låg i tiden att intressera sig för nya samhällsformer.

Wägner behandlar temat i kapitlet Floden och utfallsdiket, där roadtrippen går till det vi idag kallar Gnosjöbygden i västra Småland, med sina knoppande småindustrier och nya villasamhällen. Hon tar ett helhetsgrepp om de orter hon besöker och beskriver olika produktionsformer, småindustrins villkor på en global marknad, lönenivåer, småsamhällets villor där det inte finns en insynsskyddad vrå, nakna och tomma ytor och överallt fönster, vindpinade ofärdiga torg. "Här finns inte en plats där folk kan stanna och prata utan att bli genomblåsta, genomkylda, genomblöta eller genomstekta" (218). Det är ingen överdrift att hävda att Wagners synfält och intresse-sfär är mycket bredare än Sigfrid Svenssons. Hon uppmärksammar en annan tidsperiod och andra orsaker till kulturell förändring. Svenssons studie handlar om effekterna av den ekonomiska högkonjunktur som inträffade under andra hälften av 1800-talet och undersöker hur jordbruksredskap, byggnads-sätt och inredning, dräkt och kosthåll, har påverkats. Wägner ser framför allt människornas förändrade livsvillkor och mentalitet i det nya industrisamhället. Hennes skildring av Gnosjöbygden pekar framåt mot etnologins lokalsamhälles- och industristudier.

Till slut

Inledningsvis antydde jag att inspirationen till denna essä kommer från historikern Peter Aronssons studie av Elin Wägner som historiker. Aronssons slutsats är att Wägner är bättre som historiker än som profet. Med det sista avser han hennes förmåga att förutspå framtiden. Ställda mot den faktiska utvecklingen 60 år senare finner Aronsson att hon har haft fel i det mesta – utvecklingen har gått framåt både för kvinnorna och för moderniteten. Med historiker avser han Wagners förmåga att synliggöra frågeställningar, vilka långt senare operationaliserats som forskningsfrågor i historievetenskapen (Aronsson 1999:52). Som etnologer ställs det inga krav på oss att förutspå framtiden, men väl att förstå vår samtid

och vår historia. Elin Wägner har ställt forskningsfrågor om såväl dåtid som nutid, vilka långt senare blivit etnologiska problemställningar och fortfarande är – kvinnors liv och villkor samt om det framväxande industrisamhällets kulturella mönster.

Inger Lövkrona, professor emerita
Institutionen för kulturvetenskaper,
Etnologiska institutionen,
Lunds universitet

Referenser

- Arcadius, Kerstin 2001: "Börja vid stugknuten!" Sigfrid Svensson och hembygdsrörelsen. I: Bringéus, Nils-Arvid (red.): *Sigfrid Svensson som folklivsforskare. En minnesskrift i anledning av hundraårsdagen av hans födelse den 1 juni 1901*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Aronsson, Peter 1999: Elin Wägner och historiekulturen. *Tusen år i Småland* som historia. *Att berätta historia: Tusen år i Småland sextio år efteråt*. Elin Wägner-Sällskapets skriftserie nr 10. Växjö.
- Behar, Ruth 2007: Ethnography in a time of blurres genres. *Anthropology and Humanism*, Vol. 32, Issue 2, s. 145–155.
- Berg, Gösta & Svensson, Sigfrid 1934: *Svensk bondekultur*. Stockholm: Bonniers.
- Erixon, Sigurd 1941: Småland. *Strövtåg i svenska bygder*. Malmö: John Kroon.
- Forsås-Scott, Helena 1990: Modernitet, ekofeminism, text: En narratologisk studie av *Tusen år i Småland*. *Att berätta historia: Tusen år i Småland sextio år efteråt*. Elin Wägner-Sällskapets skriftserie nr 10. Växjö.
- Gustavsson, Karin 2014: *Expeditioner i det förflutna, etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar 1974: *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund: LiberLäromedel.
- Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar 1994: *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Malmö: Gleerups.
- Ingelstam, Margareta 1980: Inledning. Elin Wägner *Tusen år i Småland*. Stockholm: Proprius.
- Isaksson, Ulla & Linder Hjalmar 1980: *Elin Wägner. Dotter av moder jord, 1922–1949*. Del 2. Stockholm: Bonniers.
- Johnsson [sic], Bibi 1999: Inledning. *Att berätta historia: Tusen år i Småland sextio år efteråt*. Elin Wägner-Sällskapets skriftserie nr 10. Växjö.
- Jonsson, Bibi 2001: *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wagners trettiotalromaner*. Valleberga Löderup: Werstam Media.
- Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik 2017: Om etnologi och kulturhistoriska metoder. I: Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.): *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lund Studies in Art and Cultural Sciences 13. Lund.
- Knutsson, Ulrika 2020: *Den besvärliga Elin Wägner*. Lund: Historiska Media.
- Lundgren, Britta 1990: Etnologi och kvinnoforskning. *Rig*, årg. 73, häfte 3.
- Löfgren, Orvar 1975/1982: Kvinnfolksgöra – om arbetsdelningen i bondesamhället. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 3.
- Löfgren, Orvar 2001: Hur kom den nya tiden till bygden? I: Bringéus, Nils-Arvid (red.): *Sigfrid Svensson som folklivsforskare. En minnesskrift i anledning av hundraårsdagen av hans födelse den 1 juni 1901*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Lövkrona, Inger 1990: Nyckelknippans semiotik. Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet. I: Gustavsson Anders (red.): *Nordisk etnologi och folkloristik under 1980-talet*. Etnolore 9. Skrifter från Etnologiska institutionen. Uppsala: Uppsala universitet.
- Meurling, Birgitta 1996: *Sarons liljor. En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Svensson, Sigfrid 1966/1969: *Introduktion till Folklivsforskningen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Witt-Brattström, Ebba 1988: *Moa Martinson. Skrift och drift i trettiotalet*. Stockholm: Norstedts.
- Wägner, Elin 1980: *Tusen år i Småland*. Stockholm: Proprius.

NYA AVHANDLINGAR

Andrea Dankić *Att göra hiphop. En studie av musikpraktiker och sociala positioner*. Universus Academic Press, Malmö 2019. 205 s., ill. English summary. ISBN 978-91-87439-59-9.

Hiphop är en musikgenre som utvecklats från att vara en så kallad subkultur till att idag vara ett kulturellt och musikaliskt uttryck med etablerade "underground"- och "mainstream"-scener runt om i världen. Det är en mångmiljardindustri vars konsumenter inte längre mest består av ungdomar utan även av personer i den övre medelåldern. I Sverige har hiphopscenen varit väletablerad i ett par decennier. Med detta som bakgrund är det glädjande att etnologin ger ett bidrag till forskningsfältet hiphopstudier i form av Andrea Dankićs avhandling *Att göra hiphop. En studie av musikpraktiker och sociala positioner*.

De frågor som Dankić undersöker introduceras med hjälp av ett samtal som hon bevittnar på ett hiphopläger riktat till unga tjejer. Under en lunchpaus hör hon hur deltagarna diskuterar en låt som en ledare framfört några dagar tidigare och som handlade om rapparens uppväxt i ett överklasshem på Östermalm, Stockholm. För några deltagare var det något som skavde med detta, framförandet gick för dem emot hiphopens starka band till berättelser och positioner kopplade till en urban, rasifierad arbetarklass och dess erfarenheter av marginalisering. Andra deltagare såg inget problematiskt i uppträdandet och menade att hiphop som musikgenre mäs-

te få utvecklas och att olika budskap måste kunna framföras inom genren. Dankić spårar i samtalet närvaron av en norm som kopplar musikgenrer till specifika sociala positioner, något som inom hiphopen tar sig uttryck i en koppling till rasifierade, könade och rumsligt förankrade erfarenheter av marginalisering. Spänningen mellan de olika positioner som uppstod illustrerar här de frågor som undersöks i studien, vars syfte är "att analysera hur hiphopmusikande konstitueras i mötet mellan olika musikpraktiker, kunskaper, färdigheter och sociala positioner samt en idealtypisk hiphopposition" (s. 15). Syftet operationaliseras i tre frågeställningar: Vilka praktiker, kunskaper och färdigheter formar hiphopmusikande som process? Vad villkorar hiphopmusikande och därmed även musiken i sig? Vad kännetecknar den idealtypiska, normativa hiphoppositionen och vilken roll spelar den i villkorandet av hiphopmusikandet?

Bland de mest verksamma teoretiska begrepp som Dankić använder sig av i sitt analysarbete finns *hiphopmusikande* och *idealtypisk hiphopposition*, begrepp inskrivna i avhandlingens syftesformulering. Hiphopmusikande baseras på musikvetaren Christopher Smalls *musicking*, som på svenska översatts till *musikande* av musikvetaren Lars Lilliestam. Med hjälp av detta begrepp conceptualiseras musik som ett görande, eller som en samling sociala, relationella processer som uppstår och regleras inom specifika sociala sammanhang. Begreppet möjliggör en teoretisk decentrering av musikverk och artister när det gäller en förståelse av fenomenet musik, till förmån för

analyser som synliggör hur till exempel även publik, evenemangsarrangörer, journalister och konsumenter är med om att forma musikaliska uttryck i samhället.

Dankić skriver att det blev för henne uppenbart under studiens gång att de skapandeprocesser hon undersöker också handlar om relationen mellan musikskapande och *identitetsskapande*. Dessa identitetsformerande processer närmar hon sig teoretiskt med hjälp av begreppen *social position* och *idealtypisk hiphopposition*. Hon konceptualiserar social position inom en intersektionell teoretisk ram där det förstås som effekten av skiftande samverkansmönster mellan maktordningar såsom kön, ras, etnicitet, klass och ålder. Hon problematiserar därmed analyser som enbart fokuserar en maktordning, till exempel kön, då sådant analysarbete osynliggör hur könets betydelse varierar beroende på hur det samverkar med andra maktordningar i specifika sammanhang. Kön och ras som maktordningar konceptualiseras vidare som effekter av sociala och samhällseliga processer som är påverkade av kroppens biologiska materialitet, där könade och rasifierade sociala konstruktioner i skilda sammanhang är centrala i upprätthållandet av maktrelationer och i fördelningen av privilegier i samhället. Detta kan sägas gälla den könade och rasifierade sociala konstruktionen som i Dankićs avhandling benämns *idealtypisk hiphopposition*. Begreppet idealtypisk är inspirerat av Max Webers diskussion om idealtyper, ett begrepp han använde för att närma sig de fenomen han undersökte genom analytisk renodling. På liknande sätt ser Dankić begreppet idealtypisk hiphopposition som ett analytiskt verktyg med vars hjälp hon till exempel analyserar föreställningar om äktenskap i det undersökta musikandet. Den idealtypiska hiphopposition beskrivs som en hypermaskulin position och definieras (s. 27) som "en ung, (ofta) arg och kriminellt belastad man som rasifieras som icke-vit och är från en miljonprogramsförort till Stockholm".

Ett annat verksamt teoretiskt verktyg är

Erving Goffmans *frame*, inramning, som används för att belysa hur specifika sociala situationer får mening genom redan etablerade tolkningsramar. Dankić menar att de situationer hon observerar kräver att deltagarna tolkar och förhåller sig till det som sker utifrån redan etablerade konventioner. Denna inramning kan brytas när deltagare bryter mot konventioner och agerar "fel", något som dock öppnar för andra tolkningsinramningar. För att närma sig det konkreta musikandet använder sig Dankić av Richard Sennetts teoretiska förståelse av *skill*, färdighet, som ses som inövade och tidskrävande praktiker som får sin mening och värde av den tolkningsram som ger betydelse åt specifika sociala situationer.

De fält som Dankić undersöker valdes med viljan att belysa sammanhang inom hiphopmusikskapande som hittills varit relativt outforskade. Det första sammanhanget av tre som hon undersöker utgörs av dj:s som spelar hiphop på klubbar i Skåne, kompletterat med kvinnliga dj:ar från Stockholmsområdet. Det andra sammanhanget är den skånska battle-rap-scenen, med några utblickar mot Uppsala. Det tredje består av musikläger för tjejer anordnade av kollektivet Femtastic och organisationen Popkollo. Då dessa sammanhang har digitala förlängningar i form av facebooksidor, instagramkonton och youtubevideor, har även detta digitala musikande kommit att bli en del av det som analyseras i avhandlingen. Studien bygger på empiri som insamlats främst genom intervjuer och deltagande observationer åren 2013–2015. Läsaren får bekanta sig med nio män och fem kvinnor födda 1977–1991.

En intressant aspekt av den etiska diskussion som Dankić för i inledningskapitlet, utöver tankar om hur hon som forskare bemöts i studiens olika sammanhang, är en problematisering av hur automatiskt anonymiseringen av studiedeltagare och platser har blivit i humanvetenskapliga studier. Här anknyter hon till en pågående diskussion där vissa menar att denna praktik, när det görs alltför oreflektat, kan bidra till att osynliggöra vikti-

ga maktförhållanden och dimensioner av de fenomen som undersöks. För Dankić blev frågan om anonymisering svår att hantera då flera av de personer som deltar i studien är offentliga och att de verksamheter som studeras är unika. Dessa funderingar resulterade i att de offentliga personer som deltar i avhandlingen och de verksamheter som studeras benämns med sina riktiga namn och artistnamn.

I kapitel två, *Sammanhang*, sätts hiphopen in i en historisk kontext, både i ursprungslandet USA och i Sverige. Här identifierar Dankić tre olika förståelser av hiphop. Den första handlar om hiphop som en *musikgenre* med egna uttryck, kollektiva konventioner och en egen estetik. Hiphop är här en musikstil som växte fram i USA som en vidareutveckling av det musikande som funnits i den afroamerikanska gemenskapen sedan länge, med en estetik tydligt kopplad till urbanitetens både positiva och negativa sidor. Den andra förståelsen handlar om att se hiphop främst som en *subkultur* som aldrig enbart handlat om musik utan även om graffiti och breakdance utöver rappande och dj:andet. Dankić menar att hiphop som subkultur också handlar om att se det som en livsstil eller livsfilosofi. Den tredje förståelsen kopplar hiphop till stigmatiserade sociala positioner och politisk kamp. Här anknyter Dankić bland annat till tänkare som Tricia Rose som visat hur hiphop är en del av den offentliga debatten i USA, där det fungerar som ett medium där svartas erfarenheter av rasism och strukturell diskriminering problematiseras och synliggörs. Genom att ge en estetik och ett sätt att kommunicera erfarenheter och tankar vuxna ur ett motstånd mot ett rasifierat och klassbetingat förtryck, har hiphopen blivit en musik som stigmatiserade och marginaliserade grupper runt om i hela världen kan känna igen sig i.

Dankić ser att dessa olika förståelser av hiphop ofta reproducerar en mytologiserad berättelse som kan vara lika närvarande i journalistiska och vetenskapliga sammanhang som i det konkreta hiphopmusikandet.

Hon ser detta som en sorts populärkulturell skapelsemyt kopplad till föreställningar om autenticitet inom genren och som därmed påverkar processer inom hiphopmusikandet. Inom hiphopens skapelsemyt finner Dankić att migrationserfarenheter till exempel är ett starkt tema, då vissa av de personer som beskrivs som hiphopens grundare hade migrantbakgrund. Hon synliggör också hur hiphopens skapelsemyt är könad, då det är mäns bidrag som lyfts fram samtidigt som kvinnors bidrag osynliggörs eller marginaliseras. En annan bekönande aspekt är att de unga killar som framställs som hiphopens grundare ofta beskrivs inom ramen för maskulint kodade stereotyper såsom det skapande geniet eller "underdog" med inslag av aggressivitet och självförbrännande. Dankić ser i detta själva fundamentet till den idealtypiska hiphoppositionen.

Dankić tar sig också an uppgiften att skriva om den svenska hiphopens historia, från att ha varit en marginell företeelse på 1980-talet till att bli en del av den etablerade populärkulturen på 2010-talet. Hon synliggör hur hiphopscenen i Sverige från början varit ett mansdominerat fält, något som historieskrivningen om genren tenderar att oproblematiserat reproducera. Därför väljer hon att i sin historieberättelse synliggöra den betydelse som kvinnor haft för hiphopens framväxt från första början, med artister som Neneh Cherry och Leila K till Linda Pira och Silvana Iman. Dankić synliggör också hur hiphop, som sedan starten fungerat som en viktig identifikationsyta för en storstadsungdom som rasifieras som icke-vit, med tiden kommit att ha en identitetsformerande funktion för många fler i samhället tack vare genrens popularisering, institutionalisering och kommersiella framgång. Hon menar att grupper som *Just D* och *Latin Kings* som bidrog till att normalisera rappandet på svenska, även gjorde det möjligt för ungdomar med migrantbakgrund att på ett nytt sätt bli en del av "det svenska" genom att skapa en känsla av samhörighet i en svensk

kontext. Dankić fångar i sin historieskrivning även hur hiphopen under de senaste åren allt tydligare blivit en del av en politisk diskussion i samhället, något som märkts genom att aktörer inom hiphopen tydligt lyft fram feministiska, antirasistiska och queeraktivistiska frågor med framgång, samt genom hur hiphopen kommit att bli en privilegierad yta för förhandlingar kring "förortens" betydelse i samhället.

Med kapitlet *Sammanhang* tecknar Dankić fram bakgrunden till de sammanhang som introduceras i de följande empiriska kapitlen. Hon konstaterar att deltagarna i hennes studie sällan kunde identifiera sig med den idealtypiska hiphoppositionen, men behövde ständigt förhålla sig till den. I samtal med manliga hiphoputövare från Malmö kunde det till exempel framgå att de hade svårt att identifiera sig med hur livet i Stockholms miljonprogramsförorter skildras inom hiphopmusiken, något som även förstärktes av att de flesta var vita svenskar. Detta kunde upplevas som en nackdel då de i mångas ögon inte sågs som "äka" hiphopare.

I kapitel 3, *Kongeniala färdigheter*, synliggörs hur hiphopspelande dj:s möjligheter till att verka inom klubbssammanhang förutsätter en uppvisning av rätt kunnande och färdigheter, något som i sin tur förutsätter en viss typ av insocialisering. Det är detta begreppet *kongenialitet* fångar, som med hänvisning till etnologen Lars Kaijser definieras som en samklang mellan idéer och praktiskt genomförande. Då den praktiska kunskapen och den känsla som beskrivs som nödvändig för att bli trovärdig som dj är svår att utveckla på egen hand är det något som ofta erövrats genom en lärlings- och mentorsrelation inom hiphopen. Internet har dock lett till generationsskillnader när det gäller tillgång till resurser för att erövra nödvändiga kunskaper. Yngre dj:ar i studien har till exempel kunnat lära sig en hel del genom den kollektiva kunskapsbanken som Youtube utgör, medan tidigare generationer haft svårare att komma

över likvärdiga hjälpmedel. I kapitlet beskrivs även hur autenticitetskonstruktioner är med om att villkora dj-positionen i relation till specifika kunnande och praktiker. Detta kunde till exempel aktualiseras i relation till olika musikformat, där vinyl anses vara mer autentiskt än mp3-formatet. Den hiphopspelande dj:n behövde samtidigt förhandla med de rasifierade negativa associationer som hiphopmusiken kan väcka hos klubbägare som kopplar musikstilen till en bråkig och stökig publik. Därför utvecklade de strategier där hiphopen underkommunicerades som stil i reklamen för den klubb de spelade på, både som ett sätt att kringgå ägarnas fördomar, men också för att inte dra till sig "fel folk". De rasistiska undertoner som dessa praktiker ger uttryck för kommenterades inte av dj:arna. Dankić finner också hur den idealtypiska hiphoppositionen var med om att villkora dj:ns musikande på flera sätt. Ett exempel på detta är att vita kvinnliga dj:ar som spelade hiphop riskerade att inte tas på allvar, något som de dock kunde kompensera genom att uppvisa rätt kunskaper och färdigheter.

I kapitel 4, *Aggressivitet med finesse*, får vi bekanta oss med *battlerap*-scenen i Skåne och Uppsala. Battlerap går ut på att inför publik tävla om vem som är den bästa rappande "ordsmeden" genom att framhäva sig själv med hjälp av ordlekar, rim, metaforer och förolämpningar. Det är en scen som domineras av män. Interaktion med publiken och att få den att skratta hör till det som värderas högst. Dankić finner att den idealtypiska hiphoppositionen är extra närvarande i detta sammanhang, då detta rap-tävlande görs med humor men också med hjälp av ritualiserade förolämpningar, ofta riktade mot motståndarens kvinnliga närstående, samt genom hot om våld och aggressivt kroppsspråk. Hon konstaterar att fenomenet möjliggörs av en kollektiv förståelse av att det som händer är en slags "lek", där förolämpningarna inte är på riktigt. Den idealtypiska hiphoppositionen

kunde dock citeras på skiftande sätt. Dankić fångar tillfällen då rappare som inte riktigt lever upp till den ändå kunde vinna sina battles genom en ironisk iscensättning av en hypermaskulinitet som de samtidigt tog avstånd från och kritiserade i sina texter.

Dankić finner att den centrala platsen som en diskurs om jämställdhet har inom en svensk nationell inramning hade betydelse för den svenska battlerap-scenen. De rappare hon följde kunde till exempel samtidigt som de iscensatte en ritualiserad hypermaskulinitet på scenen, vara noga med att markera att de betraktar sig själva som jämställda män i sin kommunikation med henne. Den nationella inramningen blev också tydlig i en battle med rappare från USA, då de svenska tävlande visade sig ha svårt för den stil som rapparna från USA använde sig av. Dessa bedömdes ha ett för stort fokus på så kallade "gun bars", pistolverser på svenska, det vill säga rader som tematiskt handlar om vapen och om olika sätt som motståndaren kommer att dö på. För de svenska deltagarna framstod detta som tråkigt och sattes i kontrast till ett ideal av "aggressivitet med finesse", det vill säga en balansgång mellan humor och iscensättningar av hypermaskulinitet. Positionen som svensk jämställd man innebar dock inte att feministiska budskap tilläts dominera battlerap-scenen vid andra tillfällen, något som Dankić exemplifierar med en battle mellan de manliga rapparna Sabotage och Tredje ögat och de två kvinnliga battlerap-debutanterna Maxida och Mimi Märak. De senares strategi gick ut på att systematiskt kritisera motståndarnas iscensättning av hypermaskulinitet, något som mottogs väl av den närvarande publiken i Umeå, men som de flesta Youtube-kommentatorer efteråt bedömde vara ett brott mot battlerap-konventionen. Det bedömdes vara mer debattinlägg än försök till underhållning och interaktion med publiken. Dankić menar att detta synliggör hur battlerappens konventioner blir svåra att ta på allvar när lekramen inte erkänns av publiken.

Kapitel fem, *Passa micken*, baseras på etnografiskt material från musikläger för unga tjejer organiserade av kollektivet Femtastic och organisationen Popkollo. En utgångspunkt för detta sammanhang är att musikbranschen som helhet är mansdominerad, ett tillstånd som dessa musikläger vill förändra. Dankić menar att lägren utgör separatistiska rum där unga tjejer medvetet tränas i att ta över ett maskulint kodat musikande, för att göra det mer tillgängligt för dem själva och för andra. Lägerledarna jobbade själva med musik och var pedagogiskt intresserade. De var ofta involverade i feministisk och anti-rasistisk aktivism. Dankić konstaterar att de flesta deltagare på de läger hon observerat var vita svenskar, vilket också gällde ledarna.

På lägren uppmanades deltagarna att dela med sig av individuella erfarenheter av förtryck för att sedan tillsammans skapa en kollektiv förståelse av de strukturella aspekterna i dessa erfarenheter. De fick ta del av föreläsningar med feministiskt perspektiv på musik som till exempel synliggjorde kvinnor som haft påverkan inom olika musikstilar men som blivit bortskrivna ur historien. Känslan av kollektiv kamp och identitet kunde till exempel byggas upp med hjälp av likadana luvtröjor eller genom gemensamma pepsessioner. Deltagarna kunde i workshops träna på att skriva, rappa eller göra beats. Hiphopens traditionella *cypher*-formation, där deltagarna står i en cirkel och turas om att rappa, användes för att träna deltagarna i att inta "scenen". En viktig del i det som skulle tränas fram var hiphopattityden, en attityd som i detta sammanhang beskrevs som något positivt för den förändring som lägren ville åstadkomma.

Denna attityd kopplas till självsäkerhet och tro på sig själv oberoende av vem man är, något som också framställdes som en motsats till en negativ jantelag. Dankić ser här hur deltagarna tränas i att iscensätta aspekter av den maskulint kodade idealtypiska hiphoppositionen som dominerar genren. Detta kan både förstås som en feministisk omför-

handling av denna position, men också som en iscensättning av genrens konventioner om autenticitet som bekräftar normen. Dankić lägger också märke till hur positionen *förortstjej* skapades i dessa läger både som den som borde ha en självklar plats inom musikgenren och samtidigt som den som var i störst behov av lägrens emanciperande karaktär. Lägren förstods här som integrationsmöjligheter för rasifierade andra tjejer, samtidigt som de förstods som de som mer självklart var en del av hiphopmusikandet. Dankić finner att positionen *förortstjej* skapas här i mötet mellan en idealtypisk hiphopposition och den feministiska och antirasistiska kampen.

Det avslutande kapitel, *Villkorad hiphop*, utgörs av en sammanfattande diskussion om resultaten från de tidigare kapitlen som visat hur hiphopens uttryck för musikskapande villkoras av normer om autenticitet, exklusivitet och krav på kreativitet, men också av könade och rasifierade normer. Hiphopmusikandet sker därmed genom en balansgång, en känsla för när och hur kunskaper och färdigheter ska användas, och när de kan utmanas och förändras, utifrån specifika sociala positioner. Denna känsla för förnyelsemöjligheter och begränsningar kan också sättas i samband med att genren från början haft fokus på att åstadkomma kollektiv och personlig förändring inom underordnade grupper, något som villkorar hur de som engagerar sig i genren förstås och vilka sociala positioner de kan inta. Avslutningsvis menar Dankić, med inspiration av antropologen Nancy Macdonalds arbete om graffiti, att i stället för att fråga sig varför så få kvinnor sysslar med hiphop är det kanske mer produktivt att fråga sig varför så många män gör det. Hennes studie pekar mot att en stor del av mansdominansen är en effekt av normativa tankefigurer som kodar hiphopen som en maskulin sfär, något som normaliserar sociala relationer av homosocial karaktär. Effekten av dessa tankefigurer i hiphopmusikandet kan dock förhandlas menar Dankić, då personer som

hamnar utanför dess könade, rasifierade och klassmässiga normativa centrum fortfarande kan uppnå erkända sociala positioner inom genren genom att citera dem, till exempel för att försöka åstadkomma förändring mot själva mansdominansen. De olika förståelserna som finns av hiphop öppnar för olika sätt att göra hiphop: ett sätt kan vara att ha mer fokus på iscensättning av en i genrens idealtypiska artikulation av icke-vit maskulinitet, men ett annat fokus kan vara att citera och skriva in sig i den tradition av politisk kamp som förvaltas av genren, till exempel genom feminism och antirasism. Ett tredje alternativ kan vara att ha betoning på att bemästra de praktiska konventioner som kopplas till genren, så att man helt enkelt bedöms göra ett gott hantverk. Hiphopen framstår då som en genre där många utövare kan tillskrivas trovärdighet och erkännande trots att inte alla har samma möjligheter att iscensätta en normerande idealtypisk hiphoppositionen.

Avhandlingen *Att göra hiphop. En studie av musikpraktiker och sociala positioner* synliggör konkret hur socialiseringen in i hiphopmusikandet sker genom erövring av praktiker och kunskaper som samtidigt villkoras av rasifierade och bekönade normer specifika för genren. Detta är en av avhandlingens flera förtjänster. Etnografin tyder på en närhet till de undersökta sammanhang som stärker analysarbetet, något som märks på den respektfulla inställningen till de emiska begreppen som inhämtas från den undersökta musikaliska världen. Den är ett betydelsefullt bidrag till hiphopforskningen, den etnologiska musikforskningen och etnografiska studier om musik, då studien fördjupar sig i underbeforskade sammanhang i den svenska hiphop-scenen.

Analysarbetet hade kunnat stärkas i några avseenden. Då mycket av empirin aktualiserar frågor om klass i lika hög grad som kön och rasifiering är det underligt att klass inte är lika verksamt i analyserna som kön och ras. En förståelse för och förankring av analysarbetet i de materiella, strukturella och villkor-

ande aspekter som kännetecknar ett rasifierat klassamhälle i dagens Sverige, hade kunnat ge kompletterande lager till analyserna när det gäller frågor om representation, sociala relationer samt möjligheten att inta specifika positioner. Analyserna hade här kunnat förankras i diskussioner om segregationens effekter i samhället och om hiphop som ett ekonomisk och kulturellt system villkorat av ett större samhälleligt ekonomiskt och kulturellt system. Detta hade också gjort det möjligt att ställa komplexa och svåra frågor som debatterats flitigt i hiphopsammanhang under senare år, som relationen mellan det som kommit att kallas för kulturell uppskattning och kulturell appropriering. Att just klassanalysen inte är lika självklart närvarande i en intersektionell analys är också förvånande då dess grundläggande betydelse alltid betonats av de tänkare som utvecklat en teoretisk förståelse för intersektionalitet.

En del frågor kan också ställas till det som i avhandlingen kallas den idealtypiska hiphoppositionen. En fråga är till exempel varför Dankić ser en sådan position, i singularis, när hon i avhandlingen också ser tre olika förståelser av hiphop som är sinsemellan väldigt annorlunda? Att istället laborera med kluster av normer, eller åtminstone ett flertal idealtypiska figurer, hade kunnat bidra till en skarpare förståelse av de förhandlingar och sociala positioneringar som synliggörs i analyserna.

Trots detta är *Att göra hiphop* en viktig etnografisk avhandling som lämnar betydelsefulla bidrag till de forskningsområden den skriver in sig i. Av speciell vikt är den som en nödvändig feministisk intervention som riktar en kritisk blick mot den mansdominans som funnits såväl i hiphopmusikandet som i forskningen om det. Just detta var för mig efterlängtat.

René Leon-Rosales, Uppsala

Catarina Harjunen: *Att dansa med de(t) skeva. Erotiska möten mellan människa och naturväsen i finlands-svenska folksägnar*. Institutionen för folkloristik, Åbo Akademis förlag, Åbo 2020. 230 s., ill. English summary. ISBN 978-951-765-967-3.

Redan på tredje sidan i sin välskrivna och på många sätt fascinerande avhandling pekar Catarina Harjunen ut textens huvudsakliga inriktning. I avhandlingen, förklarar hon, introduceras, beskrivs och analyseras finlands-svenska folksägnar om människans erotiska möten med naturväsen i syftet att granska framställningen av det så kallat "normala" i de konstruktioner av sexualitet, kön och genus som framförs i sägnerna. Dessutom studeras hur dessa "konstruktioner av sexualitet, kön och genus" relateras till föreställningar om natur och kultur. Empirin utgörs av ett drygt hundratal sägnar som Harjunen har sökt sig fram till i arkiv och samlingar.

På avhandlingens första sidor ges också en viktig nyckel till hur hon har valt att tematiskt presentera både materialet och sin egen analys. Precis som titeln anger är det som står i fokus erotiska möten mellan människa och naturväsen, och med "det erotiska" avser Harjunen, "ett spektrum som kan sägas börja med det ogripbara såsom känsla och synintryck, och sluta i resultat av sexuell samvaro, det vill säga avkomma". Härigenom skapas ett kronologiskt upplägg som återkommer i dispositionen av de empiriska kapitlen och som även återger det dåtida samhällets syn på den ideala utvecklingen i relationen mellan man och kvinna på sexualitetens område. I avhandlingens empiriska delar följer vi väsendenas och människornas interaktion genom i tur och ordning möte, uppvaktning, sexuell samvaro (och mer sällsynt: äktenskap) samt (även det sällan förekommande) barn.

Två större forskningsfrågor har väglett författaren i hennes arbete med sägenmaterialet. Den första är: Hur konstrueras normativa

sexuella begär, praktiker och relationsformer i sägnernas erotiska möten? Och den andra lyder: Hur anknyts sexualiteter till naturen?

Till dessa två övergripande frågeställningar fogas iakttagelsen att sexualitet ofta har beskrivits som någonting ”naturligt”, samtidigt som oönskade sexualiteter närmast regelmässigt har utmålats som varande ”mot naturen”. I påpekandet av denna motsättning, menar Harjunen, ligger själva kärnan till det *queerekologiska* ifrågasättandet av vedertagna strukturer kring sexualitet och natur som utgör ett av avhandlingens mest bärande teoretiska inslag. Ett annat för texten lika viktigt grundantagande är att bondesamhället till sin karaktär var patriarkalt, och att denna hierarki i hög grad har bidragit till att befästa och bevara de heteronormativa strukturerna.

Tidigt i texten ges också en annan väsentlig nyckel till själva avhandlingsbygget. Folklore, slår Harjunen fast, både reproducerar och skapar kulturella normer. Genom att studera sägner kan vi därför skaffa oss en uppfattning om vad som räknades som meningsfullt under den tid som dessa speglar. Men det omvända är också sant, framhåller hon, för sägnerna kan även brukas för en läsart som tar fasta på det som befinner sig i begriplighetens utmarker, på det som kan sägas utgöra det normalas *konstituerande* (och produktiva) *utsida*. På så vis blir berättandet om väsenden, och om människornas kontakter med sådana, till en provkarta över de kulturella avvikelser som ritar upp och bekräftar det normalas gränser. Påpekandet om sägenmaterialets på detta sätt dubbla kvalitet – dess inneboende meningsfullhet och den därtill hotande, men också kompletterande, obegripligheten – är en central och för analysen ofta avgörande observation.

Läsningen av sägenmaterialet utgår i hög grad från den utsträckta *erotiska närvaro* – från känsla/stämning till barnalstrande – som har utgjort Harjunens slagruta när det gällt att ur det större insamlade sägenmaterialet identifiera och välja ut dem som ska ingå i

studien. Tiden för det ursprungliga insamlandet sträcker sig från 1860-talet till några år in på 1950-talet och det geografiska området är Svenskfinland. Kategorin naturväsen består i sammanhanget av fyra folktroväsen som samtliga antas ha sin hemvist i naturen: trolen, skogsrået, sjörået och näcken.

Att väsendena överhuvudtaget existerar i en erotisk berättartradition gör, menar Harjunen, att de kan uppfattas som en spricka i den heteronormativa (och patriarkala) konstruktion som förordar en viss sorts heterosexuellt liv som önskvärt. Sägner och deras innehåll öppnar därför för ett ifrågasättande av rådande normer och föreställningar om normalitet. Vad sägnerna och de erotiska mötena implicit säger är att det finns *andra* sätt att leva sitt liv på än de utstakade och kulturellt föredömliga eller idealiserade. Med avhandlingens språkbruk kan man därmed konstatera att berättelserna, liksom väsendena och en del av de personer som utgör mänsklig part i de erotiska mötena, avviker från förväntade beteenden och livslinjer, de *skevar*.

För att granska dessa konstruktioner av föregiven normalitet kombinerar Harjunen sitt *queerekologiska* anslag med vad hon kallar för en *queer närläsning* av materialet, något som utgör grunden för avhandlingens metodologi. Denna närläsning, som förklaras utgöra avhandlingens egentliga metod, preciseras lite längre fram till att även innefatta en *kontextuell närläsning*. Närläsningen sker, skriver Harjunen, mot bakgrund av 1800-talets bondesamhälle, men genom queera, och därmed även uttalat kritiska, glasögon.

Det är också i queerperspektivets teoretiska och ifrågasättande rum som avhandlingen primärt kan sägas utspela sig. Centrala byggestenar hämtas från Judith Butler. Men här finns också viktiga posthumanistiska influenser från i första hand Donna Haraway. Det gäller inte minst de för analysen användbara begreppen sällskapsarter och naturkultur. Andra avgörande bidrag till analysen har sin upprinnelse i Sara Ahmeds queerfenomenolo-

giska begreppsapparat, som orientering, livs-linjer och klubbighet.

Till det som kan liknas vid avhandlingens egen programförklaring hör att det uttalat folkloristiska kunskapsmålet kan beskrivas som både deskriptivt och explorativt. Det gäller, skriver Harjunen träffande, att med nya ögon och nya begreppsliga redskap utforska mark som så här långt till stora delar lämnats orörd. Därmed kommer avhandling-
en också att fylla två kunskapsluckor. Dels sker detta genom att den uppmärksammar finlandssvensk erotisk folklore som, menar hon, fram till nu har rönt ett begränsat akademiskt intresse. Dels sker det genom att analysen är inriktad mot att skriva fram en icke-heteronormativ närvaro i ett finlandssvenskt traditionsmaterial.

I det sammanhanget bör också betonas att Harjunen med sin avhandling avser att skriva in sig i en lång och anrik tradition som sägen- och väsenforskare, men även införa ett nytt perspektiv att lägga till den etablerade forskning som redan utförts. I och med det senare öppnar undersökningen för nya sätt att beforska föreställningar om normalitet i relation till ett finlandssvenskt arkivmaterial. Det är en spännande målsättning som det finns all anledning att applådera. Så hur tar sig författaren an verket? Eftersom det handlar om delvis nya perspektiv på äldre sägenmaterial finns det anledning att rekapitulera avhandlingens innehåll och resultat relativt utförligt.

Efter den inledande upptakten i *Väl mött!* följer fyra ytterligare kapitel. Det andra av dessa, *Ramverk*, utgörs av drygt femtio sidor fördelade på tre huvudrubriker. Den första av dessa innehåller en genomgång av tidigare internationell forskning om erotik och sexualitet och mynnar ut i en presentation av den folktradition som handlar om de för avhandlingen centrala väsendena troll, skogsrå, sjörå och näcken. Samtidigt håller inte Harjunen särskilt hårt på tillskrivandet av enskilda sägner till vart och ett av dessa väsen. Skälet är att ett sådant särskiljande ofta inte återfinns

i det aktuella sägenmaterialet. Tvärtom glider här ofta enskilda motiv, liksom beskrivna utseenden eller förmågor, mellan olika väsenden. Snarare är det därför väsendenas delade förmåga att med sina "berättade" kroppar och begär producera såväl normalitet och avvikelse som står i centrum.

Nästa, betydligt kortare, huvudrubrik i ramverket ägnas avhandlingens teoretiska ingångar och rymmer en mer utförlig presentation av de teoretiker och begrepp som introducerats i den introducerande *Väl mött!* Under den tredje, och ännu kortare huvudrubriken, diskuteras undersökningens metodologiska ansatser och några av de centrala val som fattats under den pågående arbetsprocessen.

Det tredje kapitlet, *Material*, innehåller knappa fyrtio sidor och består även det av tre olika huvudrubriker. Den första av dessa fokuserar på sägenmaterialets egen tillkomst-historia, det vill säga insamlandet och tankarna bakom detta. Särskilt intresse ägnar Harjunen åt frågor knutna till arkivering och publicering. Därefter följer en huvudrubrik som beskriver och ger perspektiv på den egna urvalsprocessen bakom de sägner som författaren ansett vara mest lämpade att ingå i avhandlingens egen empiri. Och under kapitlets sista huvudrubrik presenteras olika källkritiska aspekter på materialet och dess användning i avhandlingen. Diskussionen avslutas med ett resonemang om materialets, och forskningens, etiska dimensioner.

Efter dessa tre inledande kapitel möter läsaren, knappt halvvägs in i avhandlingens egentliga brödtext, det sägenmaterial som utgör det empiriska stoffet. Det sker genom de fem huvudrubriker som bygger upp den fjärde kapitlet: *Ut i naturen!* Materialet har här delats upp i enlighet med vad som i den historiska kontexten sågs som ett önskvärt händelseförlopp i relationen mellan två parter av olika kön. Idealet var att två unga människor mötte varandra, kurtiserade inom vissa sociala och moraliska gränser, därefter gifte sig, hade samlag och fick barn. Genom fyra separata huvudrubriker dis-

kuterar det konkreta sägenmaterialet mot bakgrund av detta idealiserade händelseförlopp.

Med viss variation avspeglar framställningen därmed den form för heterosexuellt umgänge som i allmogesamhället hölls för den förväntade utvecklingen för ett giftasvuxets par på deras väg mot tvåsamhet och reproduktion. Kruxet är bara, visar Harjunen, att detta förlopp, hur samhälleligt önskvärt det än var, sällan kan iakttagas i sägnerna om erotiska möten mellan människa och väsen. Den berättade sällskapsartsrelationen mellan människa/naturväsen placerar sig vanligen tvärtom lite var som helst på spektrumet mellan inledande *möte* och avslutande *barn*: även om de alla tekniskt sett rimligen kan förväntas ha börjat med ett möte.

Under en femte huvudrubrik, i samma fjärde kapitel, summeras innehållet i den empiriska undersökningen. Författaren drar samman trådarna från analysen och reflekterar ur ett posthumanistiskt perspektiv vidare kring de heteronormativa konstruktioner som hon hittat i sägnernas erotiska möten. Några slutsatser och resultat som särskilt kan framhållas är iakttagelsen att den i sägnerna ofta förekommande *rädsan* för det skeva framstår som ett socialt och inlärt beteende, något som traderats genom precis den sortens traditionsmaterial som utgör avhandlingens eget stoff. Här ges också utrymme åt en diskussion av den tydligt kristna symbolik som omger en stor del av sägnerna. Väsendena var i stor utsträckning just okristna, de stod utanför den pakt som rådde mellan människor och gud. Harjunen påpekar att i den historiska kontext som ramar in materialet var detta något oerhört: i ett samhälle djupt präglad av kristendomen är avsaknaden av religion i sig något både hotfullt och subversivt.

Här görs också flera kopplingar till hur väsen som troll, men också vampyrer, fortsätter att finnas i vår mänskliga föreställningsvärld, genom att införlivas med allsköns modern fiktion och populärkultur. Med hänvisning till Haraways begrepp *sällskapsarter* konstaterar

Harjunen att människan är en art som formats genom en process där andra arter varit i hög grad delaktiga. Ur det perspektivet, fortsätter hon, kan berättandet om naturväsen betraktas som "ett sätt för människan att skapa en bild av sig själv och sin omvärld".

Det som beskrivs är ett dynamiskt förhållande mellan människa och väsen, en slingrande, skumpig – ibland följsam och ibland ovarsam eller till och med fientlig – *dans med det skeva*, där väsendenas såväl handlingar, begär som kroppar genom sin egen avvikelser skapar normbrott. Men där människor genom sina sätt att i berättelserna interagera med väsendena också själva ofta misslyckas med att leva upp till samhälleliga och kulturella ideal.

Gränserna mellan väsen och människa, mellan ideal, norm och normbrott blir härigenom instabila. Väsendenas verklighet som den framträder i sägnerna och folktraditionen kan därmed också förstås som ett erbjudande om en annan slags verklighet. Berättandet om erotiska möten, och ibland även äktenskap eller samliv, med troll, skogsrån, sjörån eller näcken blir ett sätt att formulera förbjudna begär och föreställningar om andra tänkbara liv.

Ett avslutande femte kapitel – kallat *Uppbrott* som tydlig motpol till det inledande *Väl mött!* – befinner sig stilmässigt någonstans mellan avslutning och epilog. Avsnittet sträcker sig över fem sidor och rekapitulerar bokens syfte liksom det slår ett slag för ett förnyat studium av det till viss del "övergivna" traditionsmaterial som dvärls i arkiv och folkminnessamlingar. Det är, menar Harjunen, i *det allmänmänskliga mötet* – förstätt som både forskarens möte med arkivmaterialet och som de mångfaldiga och mångtydiga möten som där finns beskrivna – som vi kan skapa oss en uppfattning om oss själva. Det är i möten med andra, med *De Andra*, som vi kan se vilka vi är i förhållande till andra levande varelser.

De avslutande orden ägnas det irrationellas och det fantastiskas återkomst. Kan det vara så att vi står på randen till verklig-

hetens återförtrollning? Det må vara hur det vill med den saken, det är inte alldeles lätt att veta. Men, avrundar Harjunen, det faktum att det övernaturliga kanske ändå finns, bortglömt och undansopat av den moderna världen, är ändå ett gott skäl till att undersöka traditionsmaterial.

Det här är en avhandling om vilken det finns mycket gott att säga. Språket är påfallande ledigt, texten flyter på bra och som läsare är det lätt att svepas med av ett stort antal intressanta analyser och iakttagelser. Men det är också en avhandling som i vissa avseenden lider av rätt allvarliga brister. Styrkan ligger framförallt i det teoretiska upplägget. Genom att betrakta det äldre sägenmaterialet mot en teoretisk fond av queerteori, queerekologi och posthumanism ingjuter Harjunen på ett originellt sätt nytt blod i ett material som under lång tid inte har dragit till sig så mycket forskningsintresse. Men det är också här, i det teoretiska drivet, som avhandlingen visar sig från sin både bästa och sämsta sida.

De välfunna teoretiska perspektiv och många intressanta frågor som avhandlingen riktar till ett äldre och till viss del redan genomforskat sägenmaterial skapar i flera avseenden ett onödigt rakt snitt mellan äldre och nyare forskningsparadigm. Härigenom utnyttjas inte de möjligheter som trots allt finns att peka på möjliga kontaktytor och förbindelser mellan äldre och nyare sägenforskning. Avhandlingen hade av det skälet vunnit på att inrymma mer av överbryggande resonemang och fler korskopplingar mellan olika forskare, forskningsfrågor och perspektiv. Inte minst eftersom sådana bredare utblickar över den egna forskningshistorien hade bidragit till att tydliggöra vad som är avhandlingens specifika bidrag till ämnet och till studiet av erotiska möten mellan naturväsen och människor.

I det sammanhanget måste också framhållas att Harjunens argumentation över varför en viss uppsättning sägner bör uppfattas som "erotiska", trots att de konkreta exempel från sägenmaterialet som är uppe till diskussion i

många fall kan sakna tydliga sexuella inslag, framstår som ofullständig. Den förklaring som ges i avhandlingen, att sägnerna i fråga kan tillskrivas ett väsen som på mer generell nivå omges av en erotisk/sexuell "stämning" eller dito motivkrets, är inte tillräcklig för att bringa klarhet över det aktuella urvalet. Tolkningen av enskilda sägner riskerar härigenom att uppfattas som tendentiös, då författaren gett sig själv fria händer att placera in utsagor och beskrivna skeenden i enlighet med sin överordnade matris, snarare än att låta analysen vara tydligt förankrad i det redovisade materialet.

Det kan även noteras en viss tendens till cirkelbevis genom att diskussionen av de empiriska exemplen på sina håll tenderar att upprepa vad som redan har lagts fast i de teoretiska utgångspunkterna, såsom dessa redovisas i inledningskapitlet. Vidare kan anföras att Harjunen ibland brister i önskvärd noggrannhet vad gäller hantering och värdering av de sekundära källor som utgör basen för hennes historiskt orienterade "kontextuella närläsning" av sägenmaterialet. Givet närläsningens fundamentala betydelse för de tolkningar som författaren gör av sitt material är det besvärande att denna inläsning inte i alla avseenden framstår som övertygande. Till det som drar ner omdömet hör slutligen också återkommande brister vad gäller avhandlingens akribi och referensteknik.

Samtidigt, när detta är sagt, är det ingen tvekan om att Harjunen med sin avhandling har åstadkommit ett signifikant, och dessutom i hög grad självständigt och infallsrikt, bidrag till det egna ämnet. Här presenteras originella nytolkningar och analyser av ett sägenmaterial som länge har legat i stort sett orört. Med sin avhandling sällar sig därför Harjunen till de forskare som visar att det fortfarande finns nya och spännande frågor att ställa till äldre arkivmaterial. Det gör hennes studie till ett både välkommet och inspirerande bidrag till den etnologiska och folkloristiska forskningen på området.

Maria Bäckman, Stockholm

Frida Wikström: *Att skriva sig ut. Nya terapeutiska miljöer och tvångsvårdade patienters subjektifiering 1967–1992*. Arkiv Förlag/Pandoraserien, Lund 2018. 275 s., ill. ISBN 978-91-7924-318-0.

Med fokus på psykiatrin kan andra halvan av 1900-talet betraktas som en destruktureringsfas, då fasas institutionaliseringslogiken ut vars fokus hade varit att kategorisera, skilja ut och låsa in människor som ansågs falla utanför normen. Nu skulle istället en omvänd process ta vid där de som tidigare hade betraktats som ”avvikare”, skulle ta plats och integreras i det civila samhället. Institutionen skulle monteras ned och de individer som hade levt sina liv bakom mer eller mindre stängda dörrar skulle få normala vardagar. Denna avkategorisering av en samhällssfär skapade samtidigt kategoriseringsprocesser i andra delar av samhället. Så har till exempel socialpedagogiken poängterat att dessa processer också kom att föda en mängd nya processer där den sociala kontrollen kom att spridas ut i samhället. Ett äldre rätts- och straffsystem kom att ersättas av andra typer av åtgärder och behandlingssystem. I Frida Wikströms avhandling *Att skriva sig ut* studeras denna den andra rörelsen inom psykiatris historia som ledde människorna ut. Detta är en underbeforskad process, då mycket av den forskning som tidigare gjorts har fokuserat på den första rörelsen som ledde människor in till institutionerna.

Syftet med Wikströms avhandling ”är att fördjupa kunskapen om de projekt och de satsningar som sjuösattes under perioden 1967–1992, samt vad de nya satsningarna innebar för patienterna i relation till deras väg ut från sjukhusen. Till denna uppgift hör mer specifikt att belysa vilka terapeutiska miljöer, och hur de fungerade, som växte fram i takt med att psykiatrin förändrades” (s. 25). Från 1800-talets andra del och fram till början av 1960-talet hade antalet ineliggande patienter inom den psykiatriska sjukhusvården i Sverige

ökat, därefter vände sedan kurvan neråt. En vändning som sammanföll med expansionen av välfärdssamhället i Sverige och de nya antipsykiatriska idéer som vid denna tid började få fäste i samhället och som bland annat spreds genom böcker och nya tidskrifter. Till sin hjälp använder Wikström Foucaults begrepp *heterotopi*, som metaforiskt kan sägas fokusera de platser och rum som genererar passager och övergångar mellan två olika tillstånd. I avhandlingen blir det utskrivningsnämnderna inom psykiatrin som analyseras som dessa passager mellan livet på institutionen och livet ute i samhället, ett gränsland som patienten var tvungen att passera. Det är också från dessa nämnder som Wikström inhämtar sitt huvudmaterial, nämligen från Utskrivningsnämnden i Lund. I ansökningsarna till nämnderna finns patienternas egna berättelser om varför man önskade lämna institutionen och bli en del av samhället.

Avhandlingen har ett långt material- och metodkapitel som sträcker sig över 27 sidor och här återfinns många spännande diskussioner. Här vill jag lyfta fram Wikströms perspektiv på de dilemman som samtidshistorikern har att förhålla sig till, nämligen att mängden empiri som finns att tillgå ofta är mycket större än vad forskaren kan hinna gå igenom. Här stöder sig Wikström på en etnologisk diskussion och skriver att ”[e]tnologen Lars-Eric Jönsson har påpekat att det vid strategiska urval är lätt hänt att forskaren väljer ut de fall som sticker ut – det vill säga extremfallen. Genom att i stället göra ett slumpmässigt urval har jag försökt att få med alla möjliga typer av patienter” (s. 54). Samtidigt poängterar Wikström att hon kompletterat detta slumpmässigt genererade material med att välja ut tio personer ur detta större urval för att på så sätt kunna fördjupa sin analys och ge en fylligare bild. Denna metodologiska växelverkan mellan ”extremfallen” och det slumpmässiga kan möjligen öka en studies validitet, men ändå samtidigt behålla humanioras mer hermeneutiska önskan om att tränga ner på djupet i det enskilda.

I kapitel 3 – ”En psykiatrisk vård för välfärdsstaten?” – ges en bakgrund för de förändringar inom den psykiatriska vården som började ta fart i slutet av 1950-talet. En äldre logik där patienten skulle placeras långt bort från samhället skulle nu ersättas med en logik där patienten kom närmare samhället, närmare centrum. Det är ett kapitel som utgår från betänkanden, utredningar och lagförslag, och Wikström poängterar att det tidigt fanns en entusiasm över de medicinska landvinningar som också blir synliga i dessa dokument. Dessa landvinningar kom att bli än mer centrala när patienterna började lämna institutionerna och istället behövde mer stöd och medicinsk hjälp när de tog plats i samhället. Mot slutet av 1970-talet och i början av 1980-talet kom sedan allt fler kritiska röster från bland annat patientrörelsen att riktas mot tvångsvård och de psykiatriska sjukhusen. Genom den förändrade logiken växte det också långsamt fram nya subjektsformer när patienten i öppenvård skulle ”resocialiseras” till samhället.

Mycket av denna förändringsprocess kom att handla om att skapa nya platser och verksamheter, vilket beskrivs i ”Psykiatrins nya rum”. Under 1960-talet kom sjukhusmiljön att allt mer betraktas som ogynnsam och istället kom vården att utvecklas på nya platser. Staden blev till exempel plötsligt en del av de terapeutiska medlen för att genomföra träning som att handla och gå på bio. Psykiatrin intog helt enkelt andra terapeutiska miljöer. Även det egna hemmet, för dem som hade lämnat institutionen, kom att omvandlas till en terapeutisk miljö. Men det handlade också om att den tidigare yttre kontrollen nu istället skulle komma inifrån och Wikström poängterar att ”[k]ontrollen flyttade in i patientens kropp – på ett mycket påtagligt sätt!” (s. 96f). I kapitlet synliggörs och analyseras dessa nya subjektsformer på ett mycket givande sätt och författaren tydliggör de många spänningar som uppstod mellan de nya och gamla rummen, mellan de nya och gamla subjektsformerna.

I kapitel 5 ”Träning för vardagen utanför” fördjupar diskussionen och fokuserar på hur patienterna nu gjordes till samhällsmedborgare. I kapitlet undersöks de platser där patienterna som vistats på sjukhus under längre tid – de flesta i över 25 år, en del upp emot 50 år – kunde träna på de samhällsideal hen förväntades klara av ute i samhället. ”Hur förberedde man patienterna för ett liv utanför sjukhuset?” (s. 120) frågar sig Wikström och tydliggör sedan den form av liberal styrning som tog plats i dessa rum. Det kunde handla om patientkollektiv på sjukhusområdena, fritidshus utanför sjukhuset eller träningslägenheter. Centralt för denna terapeutiska metod var gemenskapen, att patienterna skulle lära sig av varandra. Denna diskussion fördjupas också i kapitel 6 – ”Narkomanens väg från sjukhus till behandlingshem” – men med fokus på en ny grupp missbrukare, nämligen narkotikamissbrukarna.

I kapitlet ”Att arbeta sig ut” tar Wikström fasta på arbetslinjens stora betydelse genom hela psykiatrins historia med allt från lösdriaren till alkoholisten. Här återfinns också en intressant diskussion om hur kvinnliga respektive manliga patienter behandlades, där kvinnorna skulle ha ett gott moraliskt uppförande och männen vara kapabla att sköta ett arbete. Inte minst blev arbetet en möjlig väg tillbaka till samhället, inte bara som skötssamma arbetare utan också som konsument. Det var – och är – som konsument individen kan skapa ett individuellt självförverkligande och samtidigt en social tillhörighet till en gemenskap. Men detta var en livsstilsförändring som skulle komma inifrån, den ideala patienten var ”en patient som var planerande, arbetande, självständig, rationell, konsumerande och självkontrollerande” (s. 207).

Det sista empiriska kapitlet – ”Att göra sin röst hörd om sig själv” – får läsaren möta patienternas egna berättelser genom att Wikström undersöker offentligt material där patienter, och före detta patienter, skriver om sina erfarenheter. Här återges lite

längre citat från exempelvis tidskrifter som *Pockettidningen R*. Återigen undersöks de nya subjektsformerna, men med ett större fokus på vikten av frihet – ”att vara självständig och att sköta sig själv” (s. 232). Detta resonemang fördjupas i det avslutande kapitlet ”Att skriva sig ut till vardagen”, där Wikström tydliggör hur denna destrukteringsfas, för att återvända till en term som introducerades i inledningen av denna recension, under andra halvan av 1900-talet kan läsas som ”den avancerade liberalismens stora projekt” (s. 239) och sammankopplar därmed sin egen Foucaultanalys till en av de stora Foucaultkännarna nämligen sociologen Nikolas Rose.

Wikström lyckas genom sin avhandling lyfta upp ett mycket givande material och tydliggöra en av välfärdssamhällets centrala processer i att försöka göra alla människor till samhällsmedborgare. Det är en analys som tydliggör konflikten mellan denna medborgerliga förändring och det liberala projektet där individen skulle skapa en inre självkontroll. En styrka med avhandlingen är också den teoretiska utveckling Wikström gör av att placera både Foucault och Rose i en svensk välfärdskontext med ett fokus på samtidshistorien från 1967 till 1992, precis innan nedmonteringen och ekonomiseringen av det som välfärdssamhälle tar vid.

Kristofer Hansson, Lund

RECENSIONER

Kompetens i museisektorn. Politik, praktik och relationen till högre utbildning. Katja Lindqvist (red.). Nordic Academic Press, Lund 2019. 320 s. ISBN 978-91-88909-14-5.

Museer ses som moraliska, ideologiska och intellektuella förebilder i samhället. De är samhällsinstitutioner som iscensätter själva idén om demokratisk offentlighet och gemenskap. Det är därför de bränner till så i tider av samhällsomvälvning.

Antologin har som utgångspunkt att det politiska och samhällsreligösa klimat som museerna i Norden verkar i radikalt har förändrats, vilket ställer nya krav och ger upphov till nya utmaningar. Museernas demokratiska uppdrag har blivit allt tydligare politiskt uttryckta samtidigt som anslagen krymper. Deras politiska legitimering finns mellan synsätt på museet som kunskapsbärare, demokratisk kontaktyta och som medel för ekonomisk tillväxt. De ska kort sagt vara högklassiga kulturinstitutioner, demokratiska mötesplatser för livslångt lärande och välbesökta flaggskepp, på samma gång.

I Sverige har museerna alltmer kommit i fokus för samhällsdebatten. Journalistiken, politiken och museifältets experter har fört fram vitt skilda åsikter om museernas roll i förhållande till kunskap. Längre rådde (lite oengagerat) relativt politisk konsensus om de kulturpolitiska värderingarna. Denna enighet är bruten, inte minst med Sverigedemokraternas insteg och engagemang i kulturarvsfrågor. Om strävanden kopplade

till mänskliga rättigheter och identitetspolitiska ambitioner att uppnå en bred representation tidigare varit relativt obestridda, anses idag samma ambitioner hota respekten för faktakunskap. Museer som länge arbetat med mångfaldsfrågor finner plötsligt sitt arbete kontroversiellt och anklagas för politisering.

Offentligt finansierade museer kallas gärna "samhällets kollektiva minne". Den postmoderna kritiken från 1980-talet och framåt har emellertid visat att vilkas minne som räknas in i det kollektiva skiftar och att museer långt ifrån är, eller någonsin har varit, neutrala kunskapsinstitutioner. Det som kan inneslutas i den svarta låda som betecknas "objektiva fakta" är förstås inte mindre politiskt, för att tala med sociologen Bruno Latour. När resurserna är knappa och trycket ökar på att skapa publikfriande utställningar blir också frågan vilkas kulturarv och vilken kompetens som museerna har råd att satsa på. (Se Thomas O'Dells och Lizette Gradéns pågående projekt *Paths, Strategies and Struggles: Museums in the Contemporary Cultural Economy of Hybrid Markets*.)

Antologins fokus på kunskap, politik och praktik i museisektorn är i detta ljus högaktuellt och angeläget. Det är intressant med en bok som konkret försöker kartlägga vad museer och högskolor faktiskt gör för att bemöta dessa nya utmaningar och motstridiga krav. Frågeställningarna är: Vad gör museerna konkret för att möta förändrade kompetensbehov genom internutbildning och verksamhetsutveckling? Vad gör högskolor

och universitet för att erbjuda branschen relevanta kunskaper och färdigheter? Är utbildningsutbudet adekvat för sektorns behov?

Antologin gör inte anspråk på att ge heltäckande svar, men bidrar med olika perspektiv och lyfter fram enskilda museers, universitets och högskolors erfarenheter och strategier. Empiriska exempel ger konkreta insikter om fältets svårigheter och det förnyelsearbete som pågår. Texterna ger sammantaget en initierad överblick över det svenska museifältets kompetensbehov och hur dessa tillgodoses av högre utbildningar i Sverige och i övriga Norden. Boken bidrar också med att peka ut möjliga vägar framåt, vilket känns upplyftande och inspirerande.

Jag förstår det som att boken har den svenska "museidebatten", som startades av Kinakännaren Ola Wong under 2016 och den nya museilagen från 2017, som resonansbotten (SFS 2017:563). Museidebatten ställde frågan om museernas roll som kunskapsinstitutioner på sin spets och är belysande för hur "rena fakta" alltmer ställs i polemik mot humanvetenskapernas tolkande tradition. Den nya museilagen kom till för att säkra museernas roll som självständiga kunskapsinstitutioner i samhället med "armslängds avstånd" till politiken. Boken förhåller sig bitvis till denna nyessentialistiska syn på kulturarvet. Etnologen och antikvarien Karin Gustavsson reflekterar exempelvis i sitt bidrag över hur museilagens användning av begreppet "kunskapsuppbyggnad" medför ett annat perspektiv än kulturarvsforskningens vanligare använda "kunskapsproduktion", där en av grundpremisserna är att kunskap tillkommer i en kontext och förändras processuellt i takt med tidens frågeställningar. Det förra pekar i kontrast mot kulturarv som något som statiskt kan ackumuleras. (För en fördjupad beskrivning av museidebatten, se exempelvis Gustavsson (2018) i *Gränslös. Tidskrift för studier av Öresundsregionens historia, kultur och samhällsliv*, och Nystrand von Unge (2019) i *Kulturella Perspektiv*.)

Författarna är dels yrkesverksamma inom museifältet, dels museiforskare ifrån olika discipliner i Sverige, Danmark, Finland och Norge. Redaktören Katja Lindqvist som är docent vid Institutionen för Service management och tjänstvetenskap vid Lunds universitet, har skrivit sex av antologins fjorton bidrag. Antologin har två delar. I den första analyseras museernas kompetensbehov och kompetensförsörjning. Det handlar om museer med olika huvudmän och organisationsform. Ett kapitel vigs åt läns- och regionmuseerna, men såväl stora statliga museer som kommunala behandlas. I bokens andra del presenteras en översikt över högskoleutbildningar i Norden som har inriktning mot museisektorn och hur kunskapsförsörjningen vid olika lärosäten ser ut. Frågor om samverkan och hinder för detsamma binder samman bokens båda delar.

I det inledande kapitlet ställer Katja Lindqvist museilagens formuleringar om kompetensens roll på museer i relation till museernas upplevda behov av kompetensutveckling. Museilagen definierar inte begreppet kompetens, men Lindqvist definierar kompetens som något mer än kunskap och färdigheter. Det är något som uppstår i relationen mellan individ och arbetsuppgift och synliggörs i görandet. Lindqvist konstaterar att museilagen endast stipulerar att museerna ska ha hög kompetens inom sina respektive ämnesområden och lämnar oreglerat frågan om andra kompetenser. I strid med kritiker som menat att museernas kompetens inom kärnämnen har minskat, menar Lindqvist med flera av författarna att museerna har relativt gott om disputerad personal och god tillgång på akademisk kunskap inom museernas "klassiska" ämnen som etnologi, konsthistoria och arkeologi.

Samtidigt uttrycker museerna ett starkt behov av att kombinera ämneskunskaperna med flera specialkompetenser för att svara mot samhällets och huvudmännens ställda krav: exempelvis digital kompetens, normkritiska perspektiv, pedagogik, kommunika-

tion, ekonomi och ledarskap. Sofia Dahlquist redogör i sitt bidrag för fackförbundet DIK:s expertgrupps arbete med att ringa in minnesinstitutionernas framtida kompetensbehov. Resultatet blev en kompetenspolicy benämnd 5D: "deltagande, dialog, delaktighet, demokrati och digitalisering". Dessa "hybridkompetenser" utpekar Dahlquist som områden som sektorn är i stort behov av.

Museernas möjligheter att rekrytera nödvändiga specialister är dock begränsade. Det saknas ofta ekonomiskt utrymme att nyanställa, särskilt hos mindre museer. Det krävs därför att personalen är "multikompetent" som Lindqvist uttrycker det, och kan göra lite av varje. Museerna brottas med frågan om hur stor del av resurserna som bör gå till kärnområdena och hur stor del som kan och bör avsättas till andra nödvändiga funktioner. Här menar Lindqvist att det ofta finns en spänning mellan de uppdrag som kräver kompetens om samlingar och kunskapsproduktion och den publika verksamheten som kräver kompetens inom ekonomi, publikhantering och kommunikation, till exempel.

Katja Lindqvist menar samtidigt att det råder brist på adekvata fortbildningar för museianställda. Många museer anser inte att högskoleutbildningarna tillgodoser den bredd som sektorn behöver. En orsak, menar Lindqvist, är att anslagsfördelningen från staten och högskolesektorns strukturer gör att storskaliga utbildningar på grundläggande nivå gynnas på bekostnad av specialiserade. Det är också svårt att utforma kostnads-effektiva fortbildningar på en marknad utanför det statliga utbildningssystemet. Hon pekar också på hinder på individuell nivå. En museianställds satsning på vidareutbildning innebär sällan någon större löneökning, samtidigt som det medför studieskulder.

En huvudfråga är förstås museernas relation till forskning. Ska museets kunskapsproduktion huvudsakligen tillgodoses av museernas egna forskare eller i samverkan med universitetens forskare? Denna fråga är långt ifrån ny

men aktualiserad av museilagen. Frågan som boken uppehåller sig kring är dock framför allt hur museerna som forskningsmiljöer kan stärkas och hur en samverkan med universitet och högskolor kan gå till. Här bidrar antologins författare med olika perspektiv.

Karin Gustavsson betonar att en samverkan med universiteten är avgörande för museernas trovärdighet som kunskapsinstitutioner. Fakta behöver sammanhang för att bli kunskap och hon menar att samverkan med universitet och högskolor kan bidra med sammanhang, revidering, komplettering och omtolkning av föremål till museernas samlingar. Det exemplifieras med erfarenheter av ett samarbete mellan Helsingborgs museer och ABM-studenter vid Lunds universitet. Gustavsson varnar samtidigt för kortsiktig samverkan med utbildningar där studenter blir fri arbetskraft. Det behövs gemensamma mål för långsiktiga relationer.

Anna Hansen, forskningschef på Jamtli, och Cecilia Bygdell, forskare och antikvarie vid Upplandsmuseet, ger intressanta och bitvis radikala förslag på hur forskningsmiljöerna vid museerna kan stärkas. Deras text utgår ifrån en enkät skickad av FOMU (Forskning vid museer är ett nätverk för museer som bedriver forskning) till museer som är medlemmar i Sveriges Museer. Den visade att en stor andel hade anställda med doktorsexamen. Samtidigt visar deras studie att disputerad personal inte nödvändigtvis leder till att museet bedriver forskning.

Hansen och Bygdell konstaterar att forskning vid universitet och vid museer ofta har olika syfte och att detta måste tas i beaktande. Museiforskningen har oftast en direkt tillämpning i verksamheten, medan personlig meritering genom publicering har ett egenvärde inom akademien. De pekar på att det är svårare att meritera sig som museiforskare och att konkurrera om forskningsmedel. Det ger inte samma akademiska prestige att forska för en utställning som det ger att skriva en vetenskaplig artikel.

Som lösning anger de öronmärkta pengar för museer att söka i konkurrens på lika villkor som universitet och tydligare meriteringsvägar för museianställda. De föreslår en ändring av den akademiska meriteringen, där avancerade uppgifter som utställningsproduktion bör kunna ge docentkompetens. De menar generellt att universitetens "tredje uppgift", som handlar om att förmedla kunskap till allmänheten, behöver tilldelas större värde. Det ligger i linje med Karin Gustavssons resonemang om att tredje uppgiftens låga värdering i vetenskapligt karriärbygge är ett skäl till bristande samverkan mellan museum och universitet. Bygdell och Hansen betonar även vikten av internt stöd för forskning från museiledningen och att det behövs en infrastruktur som främjar samverkan också museiforskare emellan. Olika museer måste samarbeta mer och det fordras större kännedom om vad forskare vid andra museer gör.

I bokens andra del presenteras hur olika universitet och högskolor genom sina utbildningar söker möta musei- och kulturarvssektorns ändrade behov. Tonvikten ligger på svenska utbildningar, men utvecklingen i de övriga nordiska länderna beskrivs också.

Maria Brunsbog, studierektor i Kulturvård, och Susanna Carlsten, programansvarig för Föremålsantikvarieprogrammet vid Uppsala universitet på Campus Gotland, förespråkar en bred och strategisk samverkan med museer, andra yrkesverksamma i sektorn och även ideella aktörer. De visar hur samverkan knyter an till pedagogiska modeller och lärande för livet och gynnar studenternas anställningsbarhet.

Historikern Carolin Jonsson Malm och arkeologen Bodil Petersson, programansvarig för kandidatutbildningen Kulturarv i framtid och samtid, beskriver utbildningens fokus på tillämpning och experimentella arbetssätt. De anser att behovsinriktad forskning inte bör ställas mot excellens och lyfter fram värdena med en utbildning som arbetar med praktisknära forskning för ett tillämpat kulturarv.

Richard Pettersson, programföreståndare för Branschutbildningen för museer och kulturarv, ger en historisk bakgrund till museologiutbildningen i Umeå som var den första i sitt slag i Sverige. Han presenterar hur och varför de valde att stöpa om utbildningen, som bland annat har gjorts mindre öppet i formen och tydligare kopplad till etnologiämnet. Motiven till förändring kom ur en ökad konkurrens med andra museiprogram, men också ur en omvärldsanalys som visade på andra kompetensbehov och att museernas roll som arenor för det demokratiska samtalet hotas av en faktapositivistisk hållning.

Ane Hejlskov Larsen vid Center for Museologi vid Aarhus Universitet, ger en historik till den danska kulturarvsbranschens utbildningar, dess samverkan med museifältet och museologins nuvarande status. Museologen och arkeologen Sirkku Pihlman skriver om hur Finlands nya kulturpolitik och museilag påverkar de museologiska utbildningarna och branschens kompetensutveckling. Brita Brenna, professor i museologi, och Kristina Skåden, kulturhistoriker vid Universitetet i Oslo, skriver om hur Masterprogrammet i museologi och kulturarvsstudier vid Universitetet i Oslo förhåller sig till kulturarvssektorns behov och museisammanslagningar. Bland annat beskriver de utmaningen att balansera mellan en akademisk förpliktelse till teoretisk fördjupning och kritisk reflektion, och en sektor som efterfrågar praktisk kunskap som exempelvis registrering, ledarskap eller pedagogik.

I sin översikt över de nordiska ländernas högskoleutbildningar summerar Katja Lindqvist några utvecklingslinjer. Exempelvis att utbildningsprogrammen tenderar att bli bredare vad gäller ämnesområden och att utvecklingen går mot arbetsmarknadsanpassning och specialisering. De nordiska ländernas kulturpolitik ger dem mycket olika förutsättningar, men utbildningsutbudet har sammantaget en tydlig inriktning mot att erbjuda museisektorn kritiska och teoretiska perspektiv på kulturarvsarbete.

Jag hade gärna sett ett resonemang kring urvalet av de utbildningar som lyfts fram. Har de valts för att de särskilt framgångsrikt anknutits till museisektorns behov? Bitvis upplevs bidragen som beskriver musei- och kulturarvsutbildningarna som inlagor att marknadsföra det egna. Det är förstås inte konstigt. Antalet utbildningar med inriktning mot museiområdet har växt och konkurrensen om studenterna har ökat.

Antologins avslutande kapitel, "Samverkan är nyckeln", summerar en av bokens viktiga slutsatser. Behovet av ledarskaps- och samverkanskompetens presenteras redan i bokens första del. De stora krav på samverkan som framförs i politisk retorik och myndighetsuppdrag från regeringen sätter Katja Lindqvist på ett intressant sätt i ljuset av en internationell kritik av hur arbetssätt influerade av NPM från 1980-talet och framåt sällan visade sig så effektiva som de utlovade. En centrerad kring enheters målpuppfyllelse visade sig ofta innebära fragmentering. Målen med samverkan motiveras enligt Lindqvist med att göra museet mer resurseffektivt och bidra till en hushållning av offentliga medel. (Ironiskt nog liknande argumenten för NPM.) Frågan är hur samverkan kan uppnås?

Lindqvist framhåller hur samverkan och samutnyttjande av resurser låter lätt i teorin, men är komplext och utmanande i praktiken. Hon lägger betoning på vikten av tillit och motivation för att det ska fungera och menar att det är svårare i en hierarkisk och kommenterad samverkan än i en som växt fram frivilligt. Några faktorer som anges hindra möjligheterna att arbeta mot samma mål är samverkansparternas maktfördelning och sociala interaktion och att de har olika förväntningar på vad samverkan ska resultera i. Lindqvist slår fast att samverkan tar tid, kraft och resurser. Det tar energi att bygga tillit och målpuppfyllelsen är beroende av graden av tillit. En viktig poäng är att det behövs stöd till stärkande av samverkanskompetens på museer.

Att bokens artiklar är skrivna utifrån olika perspektiv och har olika karaktär gör den rik och utmanande att sammanfatta. Den rymmer ett brett spektrum av såväl statliga stora museer som läns-, regions- och kommunala museer. Deras förutsättningar ser mycket olika ut beroende på driftsform, storlek och anslagens omfattning. Likaså skiljer sig förutsättningarna för de nordiska ländernas utbildningar på många sätt. Boken har den svenska museisektorn, dess utbildningar och kulturpolitiska förutsättningar i centrum. Det hade kanske varit bra om detta tydligare skrivits fram. Det framgår inte heller av bokens breda titel. Jag förstår bidragen om de övriga nordiska ländernas utbildningar som perspektiverande jämförelser med svenska förhållanden. Som sådana fungerar de bra.

Det är en faktsäckad bok med många diagram, figurer, modeller och hänvisningar till olika utredningar som i viss mån ger den karaktären av rapport. Det behöver inte ses som en nackdel. Dess fokusering på tillämpning är en styrka och den konkreta ingången till att ge svar på några av fältets svåra frågor är berömvärd. Boken ger en initierad överblick av hur museerna ser på sina kompetensbehov och hur de bemöter de krav som ställs på dem. Den ger empiriskt grundade insikter om samverkan mellan museisektorn och akademien och ger också inspirerande förslag på vägar att uppnå bättre samverkan och hur museernas forskningsmiljöer kan stärkas. Sammantaget gör det boken potentiellt mycket givande för den tilltänkta målgruppen, vilken beskrivs som studenter, kulturarvsaktörer, museiverksamma eller blivande museiverksamma, och beslutsfattare inom högre utbildning och kulturarvsfrågor.

Britta Zetterström Geschwind, Lund

Markus Idvall, Anna Palmehag & Johan Wessman: *Checkpoint 2020. Människor, gränser och visioner i Öresundsbrons tid*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2020. 231 s., ill. ISBN 978-91-7061-306-7.

Våren 2000 var förväntningarna högt ställda i Öresundsområdet. Öresundsbron var nästan färdigställd och symboliserade upptakten till ett nytt millennium, men också ett Europa där nationsgränser var obsoleta. Nationalstaten som politisk och kulturell enhet har emellertid visat sig vara en seg struktur. Våren 2020 definierade den danska regeringen samtliga svenska medborgare som ett hot mot den danska folkhälsan och gränsen stängdes: Pesten, Covid 19, förmodades komma med tåg, bil eller färja över Öresund. Gränsens omvandling skedde alltså samtidigt som Öresundsbron, materialiseringen av ett gränslöst Europa, firade 20 år. Centrum för Öresundsstudiers senaste publikation, *Checkpoint 2020. Människor, gränser och visioner i Öresundsbrons tid* (publicerad i samarbete med Øresundsinstitutet), hade lämnats till tryckeriet när pandemin var ett faktum, men belyser ändå förtjänstfullt brons, regionens och inte minst gränsens heterogena, omväxlande karaktär.

Volymen rymmer sex analytiska essäer författade av gräns- och regionforskare samt en avslutande epilog av Johan Wessman, chef för Øresundsinstitutet. Vid sidan av dessa bidrag innehåller *Checkpoint 2020* intervjuer, dels med politiker som var delaktiga i brons tillblivelse, dels med människor som har etablerat en transnationell vardag i Öresundsregionen. Dessutom återger volymen korta citat ur ett frågelistmaterial som Folklivsarkivet i Lund samt Dansk folkminnesamling samlat in med anledning av 20-årsjubileet. Genom att blanda intervjuer, korta citat och kritiska, analytiska essäer skapas dynamik och spänst i framställningen.

I två av essäerna står nationsgränsen i särskilt fokus. Etnologen Marie Sandberg betonar att skeenden i Öresundsregionen påverkas av politiska i och utanför Europa, vilket

innebär att Öresundsregionen är väl lämpad som undersökningsyta om vi vill förstå det paradoxala gränssystem som genomsyrar det europeiska projektet; inom systemet eftersträvas fri rörlighet, men detta kräver hårda gränsdragningar mot omvärlden. Men även om gränserna tonats ned inom systemet är de ingalunda borta. I etnologen Per-Markku Ristilammis bidrag riktas en kritisk blick mot den så kallade flyktingkrisen 2015 då nationsgränsen aktiverades i Öresundsregionen. I essän diskuteras bron som en biopolitisk mekanism som försvarade nationalstatens suveränitet genom etablering av id- och passkontroller samt genom sortering av resande på tågstationen i Hyllie, Malmö. Det kritiska perspektivet återkommer i bidrag som belyser spänningsfältet mellan å ena sidan den politiska och ekonomiska elitens regionala visioner och å den andra människors vardag.

Tiden kring millennieskiftet präglades av ett elitdrivet, monolitiskt visionsarbete som sällan var förankrat i människors levda erfarenheter. Därmed uppstod identitetspolitisk ambivalens och osäkerhet. Med utgångspunkt i denna osäkerhet ställer sig Christian Tangkjær, expert på regional utveckling, kritisk till idén om att Öresundsbron skapar en enhetlig regional identitet. Det är istället mångfalden av möjliga identiteter som ger regionen karaktär och liv. Jesper Falkheimer, professor i strategisk kommunikation, ställer sig inte avvisande till möjligheten att skapa enhetlig identitet, men påpekar att detta förutsätter att människor involveras i formeringen av regionen som projekt. Ett folkligt engagemang vilar dock på att ett visst mått av heterogenitet består. Öresundsregionen som projekt fordrar att gränsen även fortsatt skapar skillnader och att det därmed finns en anledning för människor att söka sig till andra sidan sundet.

I ett bidrag som fokuserar på pendlingens och arbetsmarknadens komplexitet betonar kulturgeograferna Høgni Kalsø Hansen och Lars Winther att regionen genomsyras av asymmetrier och mentala gränsdragningar.

Dessa asymmetrier och gränser existerar mellan nationerna, men också inom respektive land. Om en transnationell region ska etableras fullt ut, måste såväl nationella och transnationella asymmetrier som mentala gränser tas på allvar. Detta kritiska budskap har förts fram i åtskilliga studier av regionen, men behöver upprepas.

Tina Askanius, docent i medie- och kommunikationsvetenskap, adresserar också frågan om transnationell, regional identitet, men från ett annat perspektiv. Bidraget utgår från den hyllade tv-serien *Bron* och undersöker hur publiken förhåller sig till det politiska drömlandskap som skapas i berättelsen. Det är ett fascinerande bidrag som påminner läsaren om populärkulturens betydelse i människors skapande av gemenskap och utanförskap.

I epilogen summerar Johan Wessman vad 20 år med bron medfört för det transnationella projektet. Epilogen innehåller även, i motsats till volymen i övrigt, ett längre historiskt perspektiv och beskriver, om än ytligt, trafiken över sundet under 200 år. För övrigt lyser det historiska perspektivet med sin frånvaro, vilket ger volymen ett aningen ahistoriskt drag. Med *Checkpoint 2020* bidrar, trots denna randanmärkning, Centrum för Öresundsstudier med ännu en angelägen bok (nummer 40 i ordningen) om Öresundsregionen och befäster därmed sin position som central kunskapsproducent om ett Europa i ständig förändring.

Fredrik Nilsson, *Åbo Akademi*

Henrik Ranby: *Åkdon, blick och landskap. Om relationer mellan kommunikation, kulturmiljö och landskapssyn med huvudexempel från Kullahalvön, Skåne*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2020. 676 s., ill. ISBN 978-91-7061-309-8.

Låt mig säga det från början. Henrik Ranby har skapat ett encyklopediskt, tvärvetenskap-

ligt mastodontverk i kolossalformat, 676 sidor text i dubbelspalt och med en notapparat på 4174 nummer. Ett överväldigande arbete – en kulturhistorisk bedrift. Boken handlar om hur åkdonen, från häst och vagn och senare tåg, cyklar, motorcyklar, bilar och bussar har format vårt landskap och hur vår syn på desamma har förändrats beroende på hur vi färdats i dem.

Henrik Ranby är docent i konstvetenskap vid Lunds universitet och lektor i kulturvård vid Göteborgs universitet. Han har också under lång tid varit stadsantikvarie i Höganäs. Hans bakgrund förklarar hans val av undersökningsområde, Kullahalvön i nordvästra Skåne.

Ranby vill dokumentera bevarade kommunikationsmiljöer, utveckla vehikulogin med i huvudsak sydsvenskt material och öka kunskapen om åkdon som kulturhistoriska fenomen. Men hans kanske främsta syfte är ändå att skapa fördjupad förståelse för den industrialiserade landsbygden som kulturmiljö och då pröva idé-, konst- och litteraturvetenskapliga utgångspunkter i kulturmiljöforskningen. Hans önskan är att underlagen i kulturmiljöarbetet får en tydligare tyngdpunkt i landskapet och alla dess upplevelsevärden. Hans grundtes är att "åkdonen [har] under industrialismen utgjort en central drivkraft i såväl landskapets som landskapsupplevelsens historia". Därmed visar han också att landskapsupplevelsen är beroende av hur vi färdas, med vilket fortskaffningsmedel, eller åkdon som han säger, i vilken hastighet samt om vi åker eller styr vårt åkdon. Landskapet uppfattas olika sett från ett tågfenster, en cykelsadel, en moped eller en bil.

Förvisso tar Ranby sin utgångspunkt i hur man i olika tider rest genom Kullabygden men med denna ger han sig ut i mer generella västerländska kulturfenomen. Med såväl ett bebyggelsehistoriskt som ett bredare kulturmiljöperspektiv visar han hur en "materialiserad historia" i ett långt historiskt perspektiv också ger en vidare bildning som dock stund-

tals är så överväldigande att man måste ta en läspaus.

Det regionala perspektivet har en framträdande plats. Ranby för en intressant diskussion om centrum och periferi när det gäller åkdonens utveckling och företeelsers framväxt. Hans tes här är att Skånes roll som ett kommunikationernas landskap under industrialismen har undervärderats. Det finns, menar han, utan att betrakta sig som lokalpatriot, ett centralistiskt synsätt där periferins betydelse i detta sammanhang har negligerats eller åtminstone varit mindre känt. Skåne har historiskt varit både ett danskt centrallandskap och en svensk provins nära Köpenhamn, men långt från Stockholm. Denna historiska komplexitet har gjort Skåne mottagligt för nya idéer och influenser även kommunikationsmässigt. Här invigdes en av de första stambanelarna för järnvägsnätet och hundra år senare, 1953, "Autostradan" mellan Malmö och Lund, Sveriges första motorväg. Det första svenska motellet invigdes i Fleninge året därpå. I Höganäs fanns en av landets första hästdragna järnvägar och här genomfördes också några av de första sällskapsresorna med buss. Tidiga fabriker för motorcykel- och bilindustri fanns i Malmö – Scania – och i Landskrona fanns Enoch Thulin och den första flygindustrin för att nämna några exempel.

Boken är en ofantlig resa med olika åkdon som visar både hur de i sig utvecklas men också hur de förändrar och värderar synen på landskapet, allt med Kullahalvön som prisma. Stigarnas landskap förvandlas till utvecklade landsvägar och järnvägar. Hästdragna kärror och vagnar ersätts med velocipeder, cyklar, motorcyklar, mopeder, bilar och bussar och med dem förändras landskapet. Vägarnas betydelse är avgörande för resandet och enligt Ranby är särskilt de äldre vägarnas historia nästan helt outforskad. Detta råder han verkligen bot på. Landsvägssystemets utveckling från renässansen till industrialismen utmärktes av ständiga förbättringar från slingran-

de vägar mellan byar, ämnade för enklare fortskaffningsmedel som häst och vagn, till uträtade, bredare, rakare som drogs över dikade fullåkerslandskap, anpassade för snabbare åkdon.

I all denna kolossala kunskapsmassa finns allt om de åkdon som trafikerat våra vägar och genomkorsat landskapet. Här tecknas både stora och övergripande processer men också beskrivningar på detaljnivå. En viktig förutsättning för allt resande är vagnen. Dess roll i kommunikationernas utveckling är avgörande och skildras ingående, alltifrån enklare till eleganta. Författaren tycker att kunskapen om vagnar är eftersatt i forskningen och vill fördjupa den kunskapen med skånskt material.

Böndernas vagnar tillverkades på landsbygden av smeder, snickare och vagnmakare medan herrgårdsvagnarna i städerna tillverkades av specialhantverkare. Här fanns speciella hjulmakare. Just hjulen var speciellt viktiga för kärrans och vagnens utveckling. Därför måste vi veta hur de gjordes. Med stor detaljkunskap guidar Ranby oss genom tillverkningsprocessen och vi lär oss termer som nav, ekrar, lötar (fälgsegment) och slitskenor. De bästa hjulen hade 14 ekrar. Dessa monterades, först vått (så att de skulle torka in i hjulet) senare torrmonterades de.

Författaren menar att vagnarna utgör en sådan viktig del av vårt kulturarv att vi måste bevara kunskapen om dem. Samtidigt konstaterar han dystert att många skånska vagnsamlingar och vagnmuseer har stängts de senaste tjugo åren. Man har från museernas sida bedömt vagnsamlingarna som svårhanterliga på grund av att de ofta är vårdkrävande och stora. Dessutom ser man inte dess kulturhistoriska betydelse.

Järnvägens stora roll i 1800-talets utveckling får stort utrymme. Järnvägsbyggandet i Sverige organiserades så att staten anlade stambanor. Övriga "enskilda" järnvägar byggdes på privata initiativ, dock med statliga lån och statlig kontroll.

Under 1870- och -80 talen försiggick ett intensivt järnvägsbyggande i Skåne, som snart kom att få ett av Europas tätaste järnvägsnät. Det var jordbrukssektorns ökande transportbehov som låg bakom järnvägens inträde på Kullahalvön, där spannmålshandlaren konsul Olsson var en drivande kraft. Efter en lång kamp kunde järnvägen förverkligas och ett nytt järnvägslandskap växte fram längs spårren i orter som Kattarp, Ödåkra och Höganäs med stationshus i olika arkitektoniska uttryck. Dessa beskrivs och analyseras liksom många andra av de byggnader, godsmagasin och stationssamhällen som kantar rämlarna. Vi får också ingående beskrivningar av lok- och vagnsmodeller och vi får ta del av otaliga högtidliga invigningstal när stationer invigs till toner av mässingssextetter.

Med järnvägen tillgängliggjordes också nordvästra Skånes landskap och bidrog till turismens utveckling i regionen. Från att historiskt ha varit det mytomspunna "Danmarks heliga berg", med betande får, förvandlades Kullaberg till en romantisk semesterort, ett "Nordens Capri", älskad av konstnärer, författare och turister från Danmark och Tyskland.

Järnvägen till Mölle, "badbanan", byggdes för att möta Kullabergsturismen, som expanderade kraftigt mot 1800-talets slut. Badbanor fanns redan tidigare i engelska och franska kustbadorter och tjänade som förebilder för Mölleturismen, där ett för tiden vidlyftigt badliv med gemensamhetsbad för män och kvinnor både lockade och förskräckte.

Med motortrafikens genombrott under 1900-talet utvecklades turism och friluftsliv och nya landskap uppstod i dess spår. Dittills hade landsväg och järnväg levt i en sorts symbios, men nu förändrades detta. Nya landskap skapades när landsvägen befors av bilar, motorcyklar och bussar och kantades av bensinstationer, garage, verkstäder, buss hållplatser, motell och annat som bilismen ledde till, såsom sommarstugeområden och campingplatser för den utökade fritiden.

Ranby konstaterar att det fram till 1914 fanns ett 20-tal automobiler i Kullabygden. Dessa var föga förvånande förankrade i traktens godsmiljöer och hos storföretag som Höganäs AB. Övriga bilägare kunde vara yrkeschaufförer, hotellägare, cykelhandlare, smeder eller innehavare av mekaniska verkstäder. År 1912 inregistrerade till exempel Oscar "Bil" Nilsson i Stubbarp en mörkblå fyrcylindrig Vabis med vilken han bedrev droskrörelse. Bilmärken som Daimler och Benz, Studebaker och Ford var vanliga men även svenska Scania förekom.

Bilkörningen var inledningsvis fysiskt krävande, något som dock inte avhöll åkeriägaren Anna Andersson från att 1916, som den första kvinnliga bilägaren på Kullahalvön, inregistrera en Studebaker torped, dubbel phaeton.

Det personliga åkdonet kunde demonstrera makt, samhällsklass och ekonomisk framgång, från herrskapsvagn till bil. Bilarnas status kan dock ändras över tid. En Chevrolet signalerade status 1955, medan den var raggarbil 1970 och kulturarv 1990.

Texten är ymnig, ibland överflödig, men jag har funnit stor glädje i att läsa den, inte för att jag är specifikt intresserad av järnvägar eller kommunikationsmedel som sådana, utan för att jag i beskrivningarna fått många aha-upplevelser och sett nya samband genom Ranbys vederhäftiga sätt att vägleda genom landskapet. Den som läser den här boken kommer att kunna tolka alla de "hjulspår" från industrialismen på landsbygden som författaren är så mån om att kulturmiljövården ska ta med i bevarandearbetet. För den åkdonsintresserade är detta givetvis en guldgruva, en ouslinlig källa till kunskap.

I en avslutande del om kulturmiljö och kulturarv för Ranby en intressant diskussion. I sin diskussion om bevarandet av åkdon, blick och landskap som kulturarv skiljer han på det materiella, det vill säga kulturmiljöer, landskap, åkdon och andra artefakter och det immateriella. Till det immateriella räknar

han ord och uttryck, körkonst och åkdonens närvaro i litterära och visuella presentationer. Även dessa spår måste beaktas i en framtida kulturmiljövård, menar han. Den rymmer också en kritik av rådande situation inom kulturarvssektorn om den visuella delen av landskapet inom översikts- och detaljplanering, som han ser som förbisedd. Estetik har ansetts vara yttlig.

Trots att Ranbys bok behandlat alla tänkbara frågeställningar rörande åkdon, blick och landskap avslutar han den med förslag till ytterligare forskning i ämnet. Han ser gärna en nationell vagnshistorisk inventering, han vill se en tvärvetenskaplig studie av Väst kustbanan liksom några kulturhistoriska projekt om bilismen i Sverige eller veteranbilsrörelsen efter 1945.

Till bokens förtjänster kan också nämnas ett fint illustrationsmaterial i form av fotografier, målningar, ritningar, teckningar ur dagböcker, affischer, tågbiljetter, invigningsprogram, reklam för bilar, garage och bensinstationer med mera. Värdefulla är också de ort- och personregister som finns liksom en mycket omfattande käll- och litteraturförteckning.

Bokens omslag pryds av ett finurligt digitalt bildbehandlat foto från "den italienska vägen" i Mölle, där parkerade bilar väntar medan deras resenärer tar en paus och beundrar vyn över Kullaberg.

Göran Hedlund, Lund

Christer Westerdahl: *Att färdas i gamla tider. Äldre tiders resande som kunskapsfält*. Båtdokgruppen, Skärhamn 2018. 395 s., ill. ISBN 978-91-87360-98-5.

Sedan 1980-talets början har förlaget Båtdokgruppen gett ut kulturhistoriska undersökningar av gamla bruksbåtar i Sverige. Verksamheten har efter hand vidgats till att innefatta även maritim kulturhistoria, marin-

arkeologi, sjömansminnen och annat med anknytning till båtar och sjöfart. En flitig forskare med intresse för båtar, sjöfarangets ritualer och det maritima fysiska och kognitiva kulturlandskapet är Christer Westerdahl, tidigare professor i maritim arkeologi vid Norges teknisk-naturvetenskapelige universitet i Trondheim. I föreliggande digra, fullmätade volym har han dock delvis gått upp på land och avhandlar hur man förr i tiden tog sig fram i det svenska landskapet. Det är färd- och i någon mån farleder som hamnar i fokus. Att färdas i det gamla kulturlandskapet, där man var hänvisad till stigar och smala landsvägar, skiljer sig radikalt från vår samtid. Resor på barmark var något annat än att färdas på snö. Att ta sig över ett vattendrag krävde andra kunskaper än nu. Vägkulturen var annorlunda med gästgiverier, kavelbroar, milstenar och skjutshåll. Författaren vill ge ett samlat grepp på hur landskapet har upplevts både på land, på vattendrag och vid kusten i äldre tid. Viss inblick av äldre tiders resande har vi förstås fått genom att läsa Linnés landskapsresor och andras reseberättelser. Men hos Westerdahl får vi fördjupningar och detaljer, i en för honom typisk stil där allt skall redovisas. Det är därför inte alltid lätt att följa författaren i spåren. Och dispositionen är allt annat än klar. Detaljrikedomen är stor och allt skall med: paddling, trygor, skidor, samiska båtar, klövjevägar, ortnamn, snöröjning, genvägar, det magiska landskapet, noanamn och tabueringar, till och med skohöet får ett visst utrymme, bara för att nämna några ämnen som kommit med i boken. Vi får lära oss mycket om hur vägar utvecklats, om transportmönster, om ed och båtdrag och om de resandes förhållanden till den supranormala världen. Idel intressant.

Faktum är också att de resande upplevde detaljerna och det var nödvändig kunskap att känna till dem för att kunna ta sig fram. Närheten till landskapets enskildheter och detaljkunskapen om de fysisk-materiella omständigheterna tillhörde den förindustriella människans kvalifikationer. Det är det som

ofta kallas traditionell ekologisk kunskap, som inte särskilde magiska och empiriska upplevelser. Man såg, hörde och kände landskapet på ett påtagligt sätt.

För oss som är förtjusta i detaljer är boken ett ymnighetshorn, andra kan nog finna texten svårläst. Den är späckad med spännande illustrationer och kartor. Det är Linnés och andra äldre reseskildringars landskap, och de färdvägar som de och allmogen upplevde, som vi får ta del av. Någon renodlad arkeologi är det knappast utan kulturhistorien tecknas med ett brett källmaterial. Ortnamn har till exempel fått stort utrymme och speglar företeelser som är relaterade till resandet. Grindar och kavelbroar föranleder smärre utläggningar av kulturhistoriskt intresse. Jag fastnar dock för ett längre avsnitt av såväl etnologiskt-folkloristiskt som etnobiologiskt intresse, nämligen så kallade kashögar, eller som Sigurd Erixon kallade dem, offerkast, ett slags monument av kvistar och stenar som byggdes upp längs vägar där människor haft anledning att göra en markering av något slag, ofta på ett ställe där det inträffat ond, bråd död. Traditionen med kashögar har på många platser varit levande långt in på 1900-talet. Men grenar förmultnar och i dag är de ofta försvunna. Sägen- och upp-tekningsmaterialet är rikt; offerkastens uppmärksammas ofta i lokalhistoriska arbeten. Riksantikvarieämbetet registrerar dem som fornlämningar. Här får vi för första gången en översikt av ett stort och brokigt material. Sammanställningen innefattar också en omfångsrik katalog över kända offerkast i Sverige, redovisade socken efter socken. Därtill ges en särskild bibliografi över enskilda offerkast. Vi tar tacksam emot.

Som sagt, det är en volym som rymmer mycket. Inte lättläst, inte lättsmält och tar sin tid, men i dessa pandemiska tider som kännetecknat våren och sommaren 2020 är det den här typen av böcker man kan fördjupa sig i. Visst finns det gott om uppslag till olika teman i resandets villkor genom tiderna och

tidigare generationers upplevelser av det omgivande kulturlandskapet som kan granskas närmare när tiden medger.

Ingvar Svanberg, Uppsala

Anders Hammarlund: *Ravband. En upptäcktsfärd längs Bärnstensvägen*. Gidlunds förlag, Möklinta 2019. 240 s., ill. ISBN 978-91-7844-406-9.

Ordet radband utgör en förvrängning av det äldre uttrycket ravband, där rav syftar på bärnsten, vilka de medeltida radbanden i regel trädde med. Rav- eller radbanden används i olika religioner, bland annat inom kristendom och islam, där antalet kulor (i bärnsten, trä, sten, glas, korall, elfenben eller till och med plast) representerar antalet föreskrivna böner. Ravbanden i Norden bestod specifikt av bärnsten under medeltiden, därav namnet. Vi kan till och med tala om en särskild Bärnstensväg genom Europa, ett stråk som sträcker sig mellan Östersjön och Medelhavet, där olika etniska, religiösa och språkliga grupperingar och aspekter rymms.

Kulturhistorikern Anders Hammarlund har tagit sig an den så kallade Bärnstensvägen i sitt verk *Ravband* med hjälp av så vitt skilda gestalter som till exempel korsfararen Hermann von Salza, diktaren Pier Paolo Pasolini, kejsaren Marcus Aurelius eller tonsättaren Béla Bartók. Hammarlund har inte för avsikt att göra en kulturhistorisk skildring, vilket det i och för sig nog ändå måste sägas vara i stor utsträckning beroende på definitionen, snarare har författaren ett essäistiskt anspråk där han tillåter sig att lyfta fram intressanta och bitvis roande exempel från den europeiska historien genom olika typer av texter, vetenskapliga som konstnärliga.

Författaren talar om en "åskfront" som går från den ryska exklaven Kaliningrad, insprängd mellan Polen och Litauen, till Trieste i nordöstra Italien på gränsen mot Slovenien.

Denna "åskfront" skvallrar om politiska och kulturella konflikter som har förelegat i historien och som till dags datum fortfarande är aktuella i det postkommunistiska Öst- och Centraleuropa. Men den så kallade Bärnstensvägen, benämnd av arkeologen José Maria de Navarro, har även varit en mytomspunnen handelsväg där olika europeiska kulturer och folk har mötts genom historien. Denna kulturellt och politiskt intressanta väg eller farled utgör därmed roten till författarens tolv disparata kapitel, vad som kan inramas genom den ädla bärnstenen.

Hammarlund behärskar den centraleuropeiska kulturen och historien och gör, för en svensk publik, värdefulla och uppslagsrika introduktioner till märkvärdiga gestalter längs med Bärnstensvägen. Här kan nämnas Östersjökonstnärerna Caspar David Friedrich och Alfred Partikel, konsthistorikern Teresa Mroczko som forskade kring medeltidens byggnadskonst, vilket även utgör en konfliktfylld diskussion kring kulturarv och nationell identitet i Polen. Vidare gör Hammarlund ett nedslag hos den polske 1800-talskonstnären Jan Matejko, som med sitt historiemåleri gjorde sig till tolk av polsk identitet och nationella särdrag. Konstnären gjorde dock en självsvåldig bestämmelse av landets historia och bekymrade sig inte överhövan över den historiska korrektheten, vilket dessvärre är ett typiskt drag för identitetspolitiska projekt, särskilt av nationellt slag. Genom den europeiska historien kan betydelsen av "gränser" och "gränsfall" inte nog överskattas. Dessa har varit föremål för tvister, tolkningar och ut-sagor av olika slag. Här kan nämnas hur den romerske kejsaren Marcus Aurelius hanterade den romerska gränsen, limes, och likaså den tyskspråkige lyrikern Rainer Maria Rilke.

En annan form av resa eller förflyttning utgörs av vallfärden eller pilgrimsresan, vilket Hammarlund exemplifierar med barockkyrkan Zelená hora, vilken många människor vallfärdar till. Pilgrimsfärdens hänförelse och offerhandlingar har genom historien överförts

från katolicismen till nationalismen som viktiga gestaltungsformer. Även kultplatser kan vara föremål för nationalistiska tolkningar och dyrkan. Också genom musiken kan etniska identiteter tolkas och brukas. Författaren exemplifierar med ett beställningsverk som swingjazzmusikern Benny Goodman gjorde av den klassiske kompositören Béla Bartók. Kompositören utgick från det etniska rollspelet i spegelsalarna i det gamla Ungern, en multietnisk komposition av det romerska, magyariska, tyska och judiska, en musikalisk smältdegel av stora mått. Vi bör även nämna den italienska regionen Friuli, där det kontinentala och mediterrana möts, vilket exemplifieras genom den italienske diktaren och regissören Pier Paolo Pasolinis märkliga öde. Slutligen diskuterar Hammarlund även det tyska kulturcentret Königsberg, där upplysningstidens förnuft och framtidstro utmanades av romantikens längtan efter det ursprungliga, folket och nationen under tidigt 1800-tal.

För den läsare som vill fördjupa sig i Centraleuropas eller för den delen Bärnstensvägens svindlande historia har mycket stoff att hämta hos Hammarlund, särskilt om man har ett intresse för det kulturhistoriska men även för kulturella, religiösa och politiska identitets- och gränsdragningsfrågor. Min invändning är dock att det stundtals är lite snårigt att följa författarens intention med just Bärnstensvägen som tema, då temat som sådant har en tendens att tonas ned eller reduceras till gemensamma minsta nämnare för de tolv kapitel eller företeelser som författaren har valt att skildra. En intressant tanke är om dessa berättelser ändå hade kunnat rammas in i ett centraleuropeiskt tema med alla dess intrikata fenomen utan att ha Bärnstensvägen som minsta gemensamma nämnare? Jag miss-tänker det, då jag som läsare ändå uppfattar att temat är delvis osynligt eller dyker upp när man som läsare minst anar det. Mer stringens och mindre spretighet hade varit önskvärt, även om jag tilltalas av de infallsrika kapitlen.

Henrik Brissman, Lund

Håkan Wettre: *Hus och människor. 289 berättelser om möten med hus, städer, rum och människor*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2020. 231 s., ill. ISBN 978-91-8906-311-2.

Håkan Wettre är besatt av hus. Det är så han känner det. Från barndomens trädkoja till himmelska katedraler och däremellan torp och gårdar. Hans bok *Hus och människor. 289 berättelser om möten med hus, städer, rum och människor* beskrivs i baksidestexten som ”en blandning av arkitekturhistoria, resedagbok, livsberättelse och vad som är det goda huset, den goda staden”. Besattheten har alltså resulterat i 231 rikt illustrerade sidor med hus och miljöer som Wettre mött sedan barndomens 1940-tal och som nu åter passerar revy, en revy som han med boken delar med läsaren i en av honom själv formgiven A4-volym. Boken kan ses som ett slags sammanfattning av ett liv i och mellan byggnader.

Antagligen är jag lika besatt av hus som Wettre, de hus jag levt i, utbildats i, levt i och arbetat i, de hus jag sett förgås och de jag lyckats bevara. Husen och städerna är livets scenerier, ett tema jag arbetade med i *Henriks byggnadsvård* (2014). Ändå tror jag mig som forskare inte riktigt tillhöra bokens målgrupp, den känns mer som en introduktion för personer som ännu inte formulerat sitt arkitektur- och bebyggelseintresse. Därmed också sagt att det är mer av en essäistisk exposé än en akademisk genomgång och den skall snarare tolkas som en lustfylld intresseväckare, eller kulturreja i läsfåtöljen, än bebyggelsehistorisk vetenskap.

Det finns en rad av städer och hus som jag delar med Wettre, Göteborg inte minst, men också toskanska städer. Intressantare blir det dock när han berättar om för mig okända pärlor. Stoffet om Asplund, Palladio, Piranesi, Villa San Michele, Ellen Keys Strand, Lars Åberg eller Gustav III:s paviljong på Haga med mera känns däremot så välbekant att det skulle behövts en fördjupning eller tillräckligt originell vinkel på dem för att jag riktigt skulle kunna sugas in i texten.

Wettre har sammanfattat sina arkitektur- erfarenheter i ett slags scrapbook eller album med inslag av självbiografi. En hårdare driven självbiografisk linje med ett större djup i skildringen av de hus och miljöer som betytt mest för författaren skulle antagligen gjort den avsevärt bättre. Kravet på att redovisa allt man sett och fotograferat skulle ha släppts. Wettre skulle lagt tyngdpunkten på de miljöer han kände bättre än oss andra, de som inte redan finns med i alla andra arkitekturöversikter. En del av stadsskildringarna blir faktiskt föga mer än en Wikipediasnutt, som varken är särskilt nyskapande, litterär eller intresseväckande.

Men om jag låtsamt skulle förklara varför det är viktigt med arkitektur, bebyggelse och bevarandearbete för en oinvigd person skulle det säkert fungera att sätta Wettres bok i händerna på vederbörande. Och en sådan funktion för en bok är inte den sämsta.

Henrik Ranby, Göteborg

Stefan Bohman, Ana Luiza Rocha do Valle: *Skelett i garderoben. Svåra museer*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2019. 351., ill. ISBN 978-91-7331-945-4.

Vad väljer museer att visa och berätta och vad väljs bort? Stefan Bohman, tidigare museichef, och författare till bland annat ”Att sätta ansikte på historien”, kartlägger tillsammans med museolog Ana Luiza Rocha do Valla, São Paulo, Brasilien, hur kanoniserade personer manifesteras i museer. Vem eller vilka bestämmer hur personerna ska tolkas och vilka ”skelett i garderoben” som ska plockas fram?

”Är sydstatsgeneralen Robert E. Lee en hjälte trots att han som överbefälhavare ansvarade för hundratusentals nordstatares död, med syfte att bevara slaveriet och att dela USA? Hur förhåller vi oss till Zarah Leanders artisteri med tanke på hennes aktiva roll i Nazityskland? Kan vi lyssna på Richard

Wagner trots hans aggressiva antisemitism, och nazisternas bruk av hans arv? Är Heidenstam verkligen en nationalförfattare? Är Eva Perón i Argentina bara ett helgon? Hur förhåller man sig till Mannerheims roll som slaktare under finska inbördeskriget?”

Ett knappt kilo bok i min hand. Titeln är också tung: *Skelett i garderoben. Svåra museer*. Innehållet visar sig dock vara lättsamt presenterat. Med ett analytiskt verktyg – en modell – i bagaget, tar författarna med läsaren på en guidad tur i museer som handlar om kända konstnärer och politiker.

Syftet med boken är att peka på utgångspunkter för vidare diskussioner och fördjupa de insikter om på vilka sätt museer hanterar de svåra frågorna. Boken uppfattar jag som en slags kognitiv beteendeterapi – KBT i överförd bemärkelse. En begriplig metod erbjuds för självreflexion i museiverksamheter av skilda slag. Personmuseer står i fokus i denna undersökning. Hur tänker de, hur gör de? Och varför? Vilka konsekvenser får deras val? Tillsammans med de analytiska verktygen och modellen för hur svåra frågor ska behandlas får läsaren en brasklapp med budskapet om den nödvändiga ödmjukheten inför uppgiften: ”Det är inte lätt att vara rättvis i inplaceringen av museerna i modellen, de lever med ibland så olika villkor att de är svåra att jämföra”. Boken erbjuder konkreta strategier för att medvetandegöra hur ”minne och glömska” hanteras i såväl utställningar som övrigt material: i butik, böcker och kataloger, i visningar och på digitala plattformar. Försiktighet iaktas även i bedömningen av graden av skelett i garderoben. Samtidens kontext och de personliga värderingarna av vad som ska betraktas som ”svår fråga” beaktas, och Stefan Bohman betonar i sitt inledande kapitel vikten av att inte ta ställning till museernas tolkningar och presentationer av eventuella skuldfrågor. Medförfattaren Rocha do Valles bidrag i boken är ett kapitel om en brasiliansk författare vars personmuseum har stora likheter med det om Verner von Heidenstam på Övralid.

Tillsammans vill författarna sprida studierna som handlar om musealiseringen av personer med ”skelett i garderoben”, inte bara i Sverige och Brasilien utan i flera länder. Texten är översatt till engelska i direkt anslutning till kapitlet i den första halvan. Gott så. Men, den icke svenskspråkige lämnas utan förvarning i sticket i den andra delen. Flera kapitel, konklusioner och litteraturhistoria finns endast på svenska. Det är svårt att förstå poängen med detta upplägg, som ger ett halvfärdigt intryck.

Nåväl. Vi har alltid ett val – ett perspektiv. Problem uppstår, menar Bohman, när museer medvetet väljer bort att berätta något av ideologiska eller sociala skäl. Eller på grund av skuld och skam. Det handlar om i hur stor utsträckning som museerna behandlar de svåra frågorna som finns i den aktuella personens livsberättelse. Hur mycket lyfts fram, hur mycket förminskas eller utelämnas? Hur mycket av personens självbiografiska material ligger till grund för tolkningen i museet? Är det personens egen röst som berättar ”sanningen” ur ett inifrånperspektiv eller har materialet analyserats av externa forskare – i ett utifrånperspektiv? Vem har tolkningsföretrådet i dessa museer?

Återlämnandet av till exempel totempålar och mänskliga kvarlevor är svåra museifrågor som har diskuterats och hanterats i museer på senare tid. Men vilka frågor har inte diskuterats? Vad väljer museer att glömma? Frågan är lika intressant som den om vad man väljer att minnas, menar Bohman. Hur går det till när man glömmar? Vilka instrument har museerna till hands? Följande mekanismer för hantering av svåra frågor/problem identifieras i boken och med hjälp av dessa avtäcks graden av glömska i de undersökta museerna:

”Redovisning”: problemet behandlas tydligt och synligt i museets alla delar

”Utelämnande”: problem tas inte upp överhuvudtaget

”Minimering”: problemet tas upp på ett förminskande sätt

”Dubbel bokföring”: olika berättelser ges i utställningar, visningar, butik

”Relaterande”: det konstnärliga skapandet rättfärdigar problemet

”Objektsbyte”: handlar om något annat, till exempel mode, arkitektur, samhällsliv.

Resultatet av undersökningen redovisas i ett kryss. Den horisontella linjen har motpolerna ”att minnas” och ”att glömma”. Den vertikala linjen har motpolerna ”inifrånperspektiv” och ”utifrånperspektiv”. Detta kryss bildar alltså fyra fält och det är i dessa som personmuseerna placeras in. Inget av de analyserade personmuseerna hamnar i det övre vänstra hörnet – där minnen som handlar om svåra frågor presenteras ur ett inifrånperspektiv. Närmast den platsen kommer Kaj Munk-museet som placeras på minnesaxeln, mitt emellan inifrån- och utifrånperspektiven. Richard Wagner-museet minns det svåra med ett utifrånperspektiv. Evita Perón-museet glömmet ur ett inifrånperspektiv. Mannerheimmuseet glömmet ur ett utifrånperspektiv. I före detta president Mannerheims gamla hem nämns ingenting om att han kallades ”slaktaren” i samband med det finska inbördeskriget. Fredas möjligen den nationella ikonen? Tystnaden är i alla fall påtaglig, menar Bohman. Liksom dubbelheten hos Evita Perón i museet om henne. Ikonen Evita gestaltas via hennes hattar och klänningar, ingenting nämns om komplexiteten i hennes politiska roll. Återigen, brasklappen! Det är inte lätt att välja perspektiv. Ingen dom fälls över de analyserade museerna. Ambitionen är att sätta in dem i ett socialt och museologiskt sammanhang. Wagnermuseet, till exempel, innehöll ingenting om den problematiska kopplingen till nazismen förrän i den nya utställningen 2016. Nu visas hur Wagners estetik togs över av Hitler. Ett enligt Bohman medvetet val, helt i linje med Tysklands bearbetning av andra världskriget och Förintelsen.

Hur kommer då ett personmuseum undan med renodlade idolporträtt? Besökaren känner ju oftast till de svåra frågor som finns i

kända personers liv. Populärkulturen har i filmer, böcker, musikaler gestaltat dessa. Så varför inte i personmuseerna i större utsträckning? Det kollektiva minnet handlar alltid om tolkningsföreträdare. De danska motståndsmännen under andra världskriget lyfts fram som hjältar och formar bilden av historien i Kaj Munk-museet. Men med tiden och generationsskiftet i museistyret blir fler nyanser synliga i berättelsen om det danska motståndet mot nazismen under andra världskriget. Statliga direktiv, den professionella kulturarveliten, ekonomiska intressen och publikens efterfrågan, påverkar i olika grad när museer väljer perspektiv. Olika tolkningsföreträdaren står i relation till glömskans genomslagskraft.

Ställningstaganden görs i boken, trots allt. Museer bör inte helt och hållet utgå ifrån historiska personers egna berättelser. Museet måste själv analysera och belysa olika perspektiv. Bokens appell går alltså inte att ta miste på. I modellen i boken finns inbyggd en uppmaning om att museimänniskor inte kan stå utanför det självklara eller de lättköpta förklaringarna. Det är svårt, per definition, att till exempel visa antisemitiskt eller kvinnofientligt material utan i ett direkt analytiskt sammanhang. Nationalmuseum i Stockholm förklarar i den nya utställningen dåtidens perspektiv, med tydliga pekpinnar. Museet tar faktiskt ställning och blir i linje med Bohmans resonemang lättare att ifrågasätta. Valet av perspektiv är fullt synligt och går att diskutera.

Vem har det egentliga ansvaret för tolkningar? Är det trots allt inte vi själva till syvende och sist? Vi har ju alla ett val. Ett perspektiv. Jag tar mitt tolkningsföreträdare och modellen från denna bok med mig nästa gång jag går på museum, och kompletterar med den aktuella minnesforskningen. Referenser till denna saknas dock i boken, författarna nöjer sig med teoretiska utgångspunkter från tidigt 2000-tal. De ”vidare diskussioner” som är syftet med boken kan med fördel kopplas till följande resonemang. Aleida Assmann har i sitt bidrag i antologin *Mellan minne och glömska*

(2016), särskilt framhållit dynamiken mellan glömska och minne. Hon skriver om neurologiska och kulturella begränsningar och nödvändigheten av att glömma för att få plats för minnen. Minnets ”symboliska konstruktioner och mediala presentationer har utvidgat den kulturella självreflexionen, men för den sakens skull betyder det inte att det omedelbart ointetgör förmågan till kritisk bedömning. Med exemplet från Förintelsen blir det tydligt att representationer inte automatiskt suddar ut gränsen mellan fakta och fiktion, snarare att de framträder i ett differentierat socialt fält där de fortfarande måste stå till svars inför historisk verifikation och etiska instanser”.

Eva Klang, Helsingborg

Girling together: A dialogue. Ett samverkansprojekt mellan scenkonstnärer och flickforskare om flickan i kulturen. Linda Forsell (red.). Universitas Academic Press, Malmö 2019. 116 s., ill. ISBN 978-91-8743-958-2.

Antologin *Girling together: A dialogue. Ett samverkansprojekt mellan scenkonstnärer och flickforskare om flickan i kulturen* är resultatet av ett samarbete mellan scenkollektivet *PotatoPotato Scenkonst* och forskningsnätverket *Flickforsk! Nordic Network for Girlhood Studies*, i vilket de ämnar undersöka ung femininitet ur olika perspektiv. I kollektivet deltar såväl skådespelare och en regissör som forskare från olika discipliner, deltagarna har det gemensamt att de alla har varit flickor, men i övrigt har de olika erfarenheter och bakgrunder och samarbetet växte fram ur deras gemensamma intresse av att utforska ung femininitet och flickan i kulturen.

I sitt utforskande vill deltagarna undersöka flicktematiken, men fastslår också att hur flickskap och flickighet görs och vilken betydelse den tillskrivs är behandlat inom såväl scenkonst som akademien. Diskussionen om

flickan är således inte ny, forskare från olika discipliner har redan tagit sig an henne, men antologins författare menar att dess potential har försummats såväl inom feministiskt tänkande som inom scenkonsten. ”Potential” är ett återkommande begrepp i *Girling together*, då flickans potential (även om termen också kritiserats av deltagaren Malou Zilliacus i hennes textbidrag). Författarna vill därutöver utmana det hierarkiska värdeförhållande som råder mellan det feminina och det maskulina, för att avtäcka vilka värden som kan utläsas i svensk och nordisk feministisk kamp. Inom nätverket har de reflekterat kring att jämställdhetsprojekten uppmuntrar flickor till maskulina värden, som att göra sin röst hörd och att ta plats. Författarna förstår flickans position som en som ännu inte allierat sig med patriarkatet, och som därför inte heller är en avledning av det maskulina. De vill utmana de konventionella uppfattningarna om platstagande och högljuddhet som önskvärt för den progressiva flickan, och ser inte tystnad som en svaghet. De bestrider därmed jämställdhetsprojektens flickskap och föreslår en alternativ femininitet med ett upphöjande av det flickiga och feminina, då de förstår en högljudd flicka och kvinna som en feminin version av en maskulin praktik och tradition.

Avsikten med arbetet som ledde till *Girling together* var att utforska mer än en (1) specifik produktion – i antologins inledning klargörs att det är vanligt att scenkonstnärer och forskare samverkar kring en specifik pjäsprocess, men deltagarna vill istället utforska hur gemensamma samverkansprocesser kan se ut när dessa inte är fokuserade på ett särskilt alster som resultat. En aspekt av projektet var att deltagarna (ut)bytte sätt att förmedla upplevelser, för att undersöka vad som händer när akademiker och scenkonstnärer besöker varandras *rum*, i bemärkelsen utrymme för utövning av sitt arbete. Scenkonstnärer fick medverka på konferenser, samtidigt som kollektivets forskare i sin tur konfronterades med varierade sätt att framställa och pröva

sina idéer utanför vetenskapens traditionella ramar. Antologin innehåller kollektivdeltagarnas olika bidrag som kommit till under projektets gång, och består av både texter och bilder. I essäer och illustrationer omtalas såväl verkliga som fiktiva flickor, både egna erfarenheter och andras utsagor behandlas och tecknas. Minnen från barndomen varvas med upplevelser från kollektivets arbete och erfarenheter från deras respektive yrkesrum.

Efter en inledning som redogör för hur samverkansprojektets arbete, metod och utgångspunkter har sett ut diskuterar regissören Linda Forsell i sin text "Tänk om tjejvärldar är de bästa av världar?" femininiteters potential utöver ett praktiserande av maskulinitet och hårda värden, för att undersöka vilka kvaliteter som kan avtäckas i stereotipa flickiga aktiviteter. Historikern Bodil Formarks bidrag "Akademiskt flickskrot: Anteckningar från ett vildvuxet kunskapsprojekt" innehåller hennes tankar kring akademisk kunskap om flickor. I texten "Spridbar, slösande, yrselframkallande" reflekterar skådespelerskan Malou Zilliacus kring femininitet och mellanrum, med utgångspunkt i en erfarenhet från en repetition av *Fröken Julie*. Kulturhistorikern Heta Mulari beskriver i "Space girls: Biographical reflections on space and femininity" sina minnen av tre specifika rum, och diskuterar vilka beteenden som förväntades av flickorna där – och vilka som faktiskt praktiserades. I sitt bidrag "Det kollektiva flicka-minnet; att hänga mitt mellan frihet och förakt" avhandlar skådespelerskan Lena Bondeson potentialen i flickgymkans synkrona koreografi, och de rum som de in- och utövades i. Genusvetaren Kajsa Widegren diskuterar flickan och pjäsen *Spår (av Antigone)* i sin text "Flickan i buren: Det feministiska narrativet & postdramatisk teater". Skådespelerskan Maria Grudemo El Hayek reflekterar i "Ska vi leka?" kring sitt eget lekande, som flicka och som vuxen kvinna, medan forskaren Karolina Demitrow-Devold i texten "The girl and the gaze. It's getting hot in here..." resonerar kring flickor och blick

(the gaze), och även om vad hon som forskare upplevde när idén om antologin fördes på tal. Genom antologin löper skådespelaren Linn Bjørnvik Grøders fristående flickillustrationer.

I flickforskning fokuseras "flickan" som forskningsobjekt, och åsyftar flickskapet; flickan och det flickiga som koncept och konstruktion. Emellertid indikerar den frekventa formuleringen med "flicka" i singularis att man talar om en (1) flicka, *en* sorts flicka, *ett* sätt att vara flicka, trots att forskning återkommande har visat att en mängd olika praktiker och betydelse(laddningar) kan kopplas till begreppet. *Girling together* praktiserar också en singularisering av begreppet "flickan" för att beteckna ett koncept, men genom de olika erfarenheterna som beskrivs tolkas dock flickan inte heller här som enhetlig utan får spreta i olika riktningar. Författarna med sina olika bakgrunder diskuterar, utforskar och utvecklar begreppet flicka på varierade sätt. Subjektiviteten yttrar sig redan i valet av utförande: somliga texter bygger på en ordnad struktur – till exempel Widegrens noggranna reflekterande återgivning av *Spår (av Antigone)*. Andra experimenterar med en mer lekfull form, såsom Zilliacus som använder fotnoter för att flika in personliga och avväpnande tankar gällande sin egen text. Fotnoten medför vetenskapliga konnotationer, det är där forskaren har möjlighet att ta ett steg åt sidan från det resonemang som pågår i brödtexten och komplettera eller tillfälligt avvika från det omedelbara ämnet. Zilliacus använder istället sina fotnoter till att kommentera språket och sina egna begründanden, och vänder sig lika mycket till sig själv som till läsaren. Genom fotnoterna blir hon ett kommentarspår som följer läsaren genom texten, istället för att tillfälligt ta denne åt sidan.

Som ovan påpekats konstateras redan i inledningen att flickskap har behandlats inom både scenkonsten och akademien. Dock redogörs inte för hur flickan har behandlats inom någon av kategorierna i någon vidare utsträckning. Antologin kontextualise-

rar därför inte särskilt djupt, och begreppet flicka – i vilket både ålder och genus möts – diskuteras inte mycket utöver att fastställa att flickan, som sin egen tankefigur, konstitueras som icke-vuxen och icke-pojke. I en publikation som gör vetenskapliga anspråk hade jag önskat att nyckelbegreppen placerades i ett sammanhang i högre grad. *Girling together* gör emellertid inga vetenskapliga anspråk, istället framställs och presenteras erfarenheter vilka det reflekteras kring utan att någon färdigställd analys erbjuds. Detta är inte heller syftet. Antologin innehåller dock genomgående sjok av autoetnografi, som ramar in av ett ibland outtalat teoretiskt ramverk. Linn Bjørnvik Grøders bild ”Jag håller ett öga på världen och ett på mig själv. Så jag vet var jag har mig” kan läsas som en sammanfattning och ett tangerande av både female gaze och Foucaults självdisciplinering. Deltagarna avser inte bistå med klara och utredda slutsatser, utan snarare med ett material som läsaren kan ta avstamp från, inspireras av och skapa något eget.

Kollektivets vision är att försöka beskriva och kommunicera ett komplext feminint kodat motstånd för att inspirera läsaren. Antologins texter ger läsaren ett slags sammanfattad insyn i vad som behandlats – och hur – under de träffar, workshops och föreläsningar som de haft under samarbetets två år. En läsare kan kanske anta att med antologibegreppet följer en homogenitet gällande form och/eller innehåll genom bokens olika kapitel och avsnitt, men så är inte fallet med *Girling together*. Författarna delar utgångspunkt – flickan och femininiteten – men därefter går de i sina egna riktningar. Ett kollage av perspektiv vecklas ut, och upplevelsen tar snarare formen av att läsaren får titta in genom olika fönster – inte alltid infattade i samma hus.

Forsell beskriver i sin text föreställningen *Radikal vänskap*, där den kvinnliga publiken efteråt vittnade om att de relaterade till pjäsen de sett, medan en man som sett samma pjäs inte kände sig hemma: ”Själv förstod jag inte så

mycket, jag kunde inte känna igen mig och kände inte att jag hade verktygen att analysera [...]”

Min läsning av *Girling together* är aktiverande: jag förstår, minns, börjar själv analysera. Mitt i ett kapitel måste jag lägga ifrån mig boken för att anteckna ett eget minne som dök upp. Efteråt undrar jag vad en man skulle tycka om antologin, skulle han också aktiveras? Eller tvärtom uttrycka ett liknande förhållningssätt som den man i publiken som inte kände sig hemma i *Radikal vänskap*? Jag frågar mig genomgående under läsningen vem boken riktar sig till? Det är svårt att referera till *Girling together*, det är svårt att använda antologin som strävpelare i vetenskapliga resonemang då den inte levererar några slutförda resultat, men den lyckas bra med sin föresats – att inspirera och väcka tankar, vilka i sin tur kan leda till fortsatt forskning och scenverksamhet. Jag ser för min del gärna fler explorativa samarbeten mellan dessa två kunskapssökande angreppssätt för ytterligare utforskande av vad som händer när varierade deltagare samverkar i varandras rum. *Girling together* tillhandahåller ingen avslutande diskussion som knyter ihop de olika texterna och poängerna, vilket jag förväntansfullt tolkar som ett ”Fortsättning följer”.

Kristina Öhman, Göteborg

Gunnar Ternhag: *Jojksamlaren Karl Tirén*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CLIII. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Uppsala 2018. 116 s. ill. ISBN 978-91-87403-31-6.

Gunnar Ternhag är en av de svenska giganterna inom svensk jojkforskning. Han har tidigare givit ut verket om Karl Tirén i det nu nedlagda Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM) regi år 2000. Detta verk är en något kortare version och den har inte förlorat viktigt innehåll. Ternhag

lyfter fram Karl Tiréns, stinsen, fiolbyggaren och musikinsamlarens engagemang och jag gillar slutorden, i reflektionen mellan Tirén, Maja Wickbom och de två kvinnorna som står inför fonografen: "Tänk att han fick oss att jojka./ Det var nåt särskilt med honom, snäll och bestämd på samma gång. /Ja, det var väl det" (s. 101). Ett sätt att möta fiktion med vetenskap? Hur ska man värdera Tiréns material? Det insamlade materialet i form av vaxrullar, dagböcker och noteringsböcker skiljer sig från de artiklar och krönikor som Tirén skrev. Det senare är mer färgat av hans samtid. Ternhag undrar: "Frågan är om inte Tiréns noterade material måste betraktas som mer eller mindre oanvändbart som källmaterial i musikanalytiska sammanhang" (s. 95).

Om det musikaliska är jag inte rätt person att bedöma, men att lyssna på de berättelser som jojkinspelningarna ger är guld värt. Tirén spelade in och transkriberade alla generationer, allt från Frida Johansson, Arjeplog, som var nio år och redan en skicklig jojkar, till mer erfarna jojkar som Niila Ribbja, Jokkmokk. Tirén var beslutsam och ville göra en kulturell insats för samerna och samarbetet med Peterson-Berger är ett sådant exempel, symfonin Same Ätnam bygger på Tiréns inspelningar.

Insamlingsresorna 1911–1915 ägnar Ternhag intresse åt och det var de viktigaste åren för ljuddokumentationen. Såsom Ternhag påpekar tog insamlingsarbetet i princip slut 1915 och man kan nog se att tiden fram till publiceringen av *Die lappische Volksmusik* 1942 får betraktas som materialbearbetning. Vi får vara tacksamma att Tirén använde sig av fonografen, vilket innebär att vi kan gå tillbaka och (åter)lyssna på inspelningarna. För mig som utövande jojkar har det materialet en oerhörd betydelse, jag fick som tonåring höra av gamlingarna att här hos oss (Jukkasjärvi församling) har vi aldrig jojkat. Desto intressantare att dessa gamlingars förfäder, kanske rent av föräldrar finns dokumenterade i Tiréns material.

En av Tiréns drömmar var att han var räd-

daren för samisk musik och jag tror precis som Ternhag menar, att Tirén skulle nog vara fullt tillfredsställd över den utveckling jojken har tagit idag. Den är mer levande än någonsin förr. Även språkmässigt finner vi värdet av jojkinspelningarna då gamla samiska uttryck finns dokumenterade, för språkhistorien, för landskapsbeskrivningen har de stort värde.

Slutligen måste jag nämna ett antal kvinnor som har och har haft betydelse för oss att djupdyka i jojkmaterialet. Både Karl Tirén och Gunnar Ternhag behövde och behöver hjälp av kunniga medhjälpare, här nämnda dock utan rangordning: Maja Wickbom Karl Tiréns assistent, Maria Persson, gift Johansson, som var hjälparen för Tirén in i det samiska samhället och Inger Stenman som först presenterade jojkmaterialet i modern tid.

Gunnar Ternhag skriver lyriskt en recension (RIG 2019) om Barbara Sjöholms arbete om Emilie Demant Hatt. Det är mig förunderligt att ingen skriver, varken Tirén eller Demant Hatt, om att de mött varandra, vilket de egentligen borde ha gjort. Att Tirén och Johan Turi möttes det vet vi enligt Tiréns dagböcker, den senare erbjuder nämligen Tirén att hjälpa till med det samiska språket. I alla fall, Gunnar Ternhag har gjort ett gediget arbete med att lyfta fram Karl Tiréns gärningar. Vi får ta en stund tillsammans uppe på Nuoljalid där Tirén ligger begravd, med fantastisk utsikt mot Čuoŋavággi (Lapporten) och jojka hans luotti. Tack Gunnar!

Krister Stoor, Umeå

Bengt af Klintberg: *Vänster hand och motsols. Magiska riter från förr*. Ellerströms, Lund 2020. 103 s. ISBN 978-91-7247-592-2.

Vänster hand och motsols är två tekniker som behövs om man vill nå framgång i magiska gärningar. Uno Harva (Holmberg) skrev 1925 en artikel som belyste dem och menade att de som många andra magiska bruk ger uttryck

åt en föreställning om en bakvänd värld befolkad av de döda som man kan få kontakt med genom att göra allt i omvänd ordning, bakvänt och tvärtom. Denna rubrik har Bengt af Klintberg använt för sin senaste folkloristiska samling, nämligen etthundra ritbeskrivningar för det man måste göra för att etablera övernaturliga relationer.

Boken påminner till sin uppställning om samme författares sägensamling *Svenska folksägnelser* (1972). Den inleds med en sammanfattad beskrivning av temat magiska riter. Både begreppet rit och begreppet magi har varit och är välstuderade termer inom kulturvetenskaperna. Det går att missförstå bägge, så att varje regelbundet återkommande handling kan uppfattas som en rit och varje vacker solnedgång kan anses vara magisk. Därför är det viktigt att påpeka att af Klintberg är noggrann med att skriva vad han avser med dessa ord. För att han ska acceptera något som en rit i detta sammanhang måste handlingen räknas med en övernaturlig makt som påverkas av riten. Han gör också en klar skillnad mellan kristna, kristet influerade och andra riter. På det sättet definierar han också makten som en icke-kyrkligt-kristen kraft. Undantaget utgörs härvidlag av alla de kristet influerade riter som läses eller utförs baklänges. af Klintberg går dock inte in på vad "baklänges" betyder när man exempelvis ska läsa bönen Fader vår (Vår Fader) fel väg. Är det de sju böernas ordning som ändras, är det ordföljden som vänds eller är det rentav själva orden som får börja på sina slutbokstäver?

Den makt som här avses står i relation till begreppet magi, och här kommer af Klintberg in på den klassiska indelningen i kontagiös magi respektive homeopatisk magi. Att det som sker med en del av någonting anses beröra den helhet delen hör till är välkänt liksom också att det befanns möjligt att överföra ont på någon annan – människa, djur eller växt. Frågan om relevansen av själva begreppet magi berörs inte.

I avsnittet ingår också förklaringar till varför riter ansetts vara effektiva. Vilka är "de

tankemönster som förbinder dem med en konkret situation" (s. 14)? Det sätt på vilket af Klintberg tolkar texterna är inte redovisat genom belägg i forskningslitteraturen, men boken är heller inte tänkt som ett vetenskapligt bidrag till ritforskningen. Denna del av texten öppnar fönstergluggar till kännedomen om en helt annorlunda värld än den gängse, vare sig den finns nu eller hör till det dunkelt definierade tidevarvet "förr".

af Klintberg går koncentrerat igenom olika livsområden där magiska riter förekommer, från barnafödsel till knep för att tillskansa sig magiska kunskaper. På ett litet utrymme får läsaren stor kännedom om vad för slags magiska riter som finns i de svenska arkiven och i viss mån även de finlandssvenska. Kapitlet lämpar sig väl för den som vill bekanta sig med en av de mest spännande delarna av folktraditionen.

Härefter följer ett kort avsnitt om källorna till dessa riter. Dels finns och har de funnits i den folkliga berättartraditionen, dels utgör rättegångsprotokoll en god inkörsport till detta forskningsområde. I samma veva får läsaren en snabb och utkristalliserad bild av den folkloristiska forskningshistorien och samlingsverksamheten sedan flera hundra år.

Huvudparten av denna lilla skrift består av själva riter som noggrant anger vad den behövande ska göra för att uppnå sitt mål. De flesta texterna är hållna i tredje person men det finns några yngre, från 1900-talets slut, som är formulerade som personliga berättelser. Det visar förstås hur seg en sådan tradition kan vara som existerar i många sekler. Varje text kompletteras med källhänvisningen till det verk eller det arkiv där riten återfinns. Därefter kommer korta kommentarer om betydelsen och bibliografiska hänvisningar till annan relevant folkloristisk litteratur.

Vänster hand och motsols är ett exempel på popularisering av folklore, något som af Klintberg är expert på genom sina radioprogram och sina böcker om folklig tradition både ur folkloristiskt och kulturhistoriskt perspektiv. Den nyfikne och intresserade läsa-

ren tackar, tar emot och förundras över förfädernas sätt att lösa en del av sina problem.

Ulrika Wolf-Knuts, Åbo

Ebbe Schön: *Ängel med bockfot*. Båtgruppen, Skärhamn 2019. 124 s., ill. ISBN 978-91-88967-03-9.

Folkloristen Ebbe Schön är en flitig populärvetenskaplig författare gällande svensk folketro och folkligt berättande i äldre tid. Bokförlaget Båtdokumentationsgruppen i Skärhamn har gett ut hans bok *Ängel med bockfot* som avser folkliga föreställningar och berättelser om djävulen och andra farliga väsen i folktron. Boken är rikt illustrerad med vackra teckningar och målningar av Bengt Arne Runnerström.

Författaren företar långa historiska svep tillbaka till förkristen tid både i Norden och på den europeiska kontinenten. Detta är tänkt att förstärka hans grundtanke om att djävulstron kom till Sverige först genom kristendomen för omkring tusen år sedan. Kyrkans tro på djävulen som en alltigenom ond osynlig makt skall enligt författarens uppfattning inte ha slagit igenom bland allmogen. Man tänkte inte så mycket på djävulens inverkan efter döden utan i stället på hur han kunde uppenbara sig för människor under jordelivet. Det kunde ske i konkret gestalt så som i form av en skata, en hund eller en katt. Han var inte så hemsk som det framgick i kyrkans förkunnelse, utan människor kunde till och med lura honom eller skrämma bort honom. Denna framställning av folklig uppfattning om djävulen påminner om vad folkloristerna Ulrika Wolf-Knuts och Ülo Valk funnit i Finland respektive Estland. Inte heller folktrons väsen som av kyrkan ansågs vara djävulens assistenter, var så farliga som kyrkan ville göra gällande. De kunde vara både goda och onda.

Att djävulen var ett manligt väsen framkommer tydligt i berättelserna om häxornas

möte med honom på Blåkulla under skärtorsdagsnatten. De hade samlag och festade med honom i förskräckliga orgier. Allting skedde bakvänt. Vid dansen vändes rygg mot rygg. Detta kallades för djävulens häxsabbat.

Berättelser om allt detta bakvända och upp och nedvända har framkommit i förhör med inslag av tortyr vid domstolar under häxprocesser på 1600-talet. Underlaget för dödsdomar var att kvinnorna hade ingått en pakt med djävulen. Författaren hänvisar bland annat till historikern Göran Malmstedts undersökning *En förtrollad värld* (recenserad av mig i Rig 2018 s. 174-176, ARV 2018 s. 212-214). Dessutom har Schön använt folklivsuppteckningar som återger sägner som förvaras vid Folkminnessamlingen vid Nordiska museet, där han tidigare var föreståndare.

I folklivsuppteckningarna möter man berättelser om två kvinnliga erotiska väsen, nämligen skogsrået och sjörået. De var vackra på framsidan men ville inte visa sin ihåliga baksida med svans. Under 1600- och 1700-talen förekom domstolsprocesser där män anklagades för att ha haft samröre inklusive samlag med sådana kvinnliga väsen. De kunde till och med dömas till döden. Här hänvisar författaren till Mikael Hålls doktorsavhandling *Skogsrået, näcken och djävulen*, 2013. Ett annat farligt väsen var näcken som på ett förföriskt sätt lockade med sin spelmansmusik. Han ville narra till sig människor ned i djupet under vattnet.

I äldre tid kunde trollkunniga personer skriva kontrakt med djävulen. En del sådana kontrakt, kallade svartkonstböcker, har blivit bevarade till eftervärlden. Uppgifter om sådant material finns också i rättegångsprocesser från 1700-talet. Enligt folktron hade vissa präster särskild förmåga att bekämpa djävulen. Det gällde speciellt om de fått sin prästutbildning i Wittenberg i Tyskland, där det skall ha funnits en svartkonstskola. Guds ord var ett av de bästa hjälpmedlen mot det onda. Norska varianter av svartkonstböcker har studerats av folkloristen Ane Ohrvik, *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway*, 2018.

Slutkapitlet i Schöns bok tar upp det som sociologen och filosofen Max Weber kallade "avförtrollning". I samband med ökad folkupplysning grundad på teknisk utveckling och nya framgångar inom naturvetenskapen avtog och senare försvann tilltron till äldre tiders folktroföreställningar. En motreaktion skulle enligt Schön kunna vara vår tids dragning till ockulta fenomen, som han dock inte studerar. Han nämner inte heller satanistiska fenomen i vår tid. Däremot tar han upp det som han kallar "förgullning" av äldre tiders folktroväsen när deras tidigare farlighet har försvunnit. Skogsrådet skapar enbart njutning och glädje. Näckens musik lockar inte längre ned åhöraren i det djupa vattnet. I äldre folktro hade man på ett liknande sätt både respekt och rädsla för tomten, innan denna bild under 1900-talet övergick till att bli enbart positiv med tonvikt på barnen. Här kan även nämnas omdefinieringen av benämningen häxa som inte längre behöver vara något skrämmande.

Till slut: Ebbe Schön är en god berättare. Han bygger på en vetenskaplig grund och lockar hela tiden läsaren att följa med i texten. Han levandegör framställningen genom att återge flera egna minnen från uppväxten i en stenhuggarbygd i Bohuslän. Även en bok om djävulen kan vara lätt att läsa eller som boktiteln lyder *Ängel med bockfot*, utan att författaren diskuterar den valda termen. Den måste rimligen hänsyfta på en biblisk och kristen föreställning om djävulen som en från Gud avfallen ängel.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

Mattias Bengtsson, Marita Flisbäck & Anna Lund: *Farväl till arbetet. Sociologiska perspektiv på meningen med att gå i pension*. Nordic Academic Press, Lund 2017. 221 s. ISBN 978-91-88168-59-7.

Beslutet att gå i pension är tätt sammanflätat med sociala ojämlikheter. Skilda arbetsvill-

kor ger inte bara skilda förutsättningar under yrkeslivet – de påverkar beslutsprocessen när och varför det är dags att gå i pension och i förlängningen livet som pensionär. Detta konstaterar sociologerna Mattias Bengtsson, Marita Flisbäck och Anna Lund i slutet av boken *Farväl till arbetet. Sociologiska perspektiv på meningen med att gå i pension*. I min läsning av boken, som handlar om de olika betydelser som att gå i pension kan ha i människors liv, är det inte minst detta som varit behållningen. Att pensionering och pension måste förstås från ett klassperspektiv. Det finns mycket forskning, och för den delen även en lång tradition av "handböcker", om hur det är att gå i pension och leva som pensionär, men en bok som på ett så lugnt och empiriskt välgrundat sätt som denna är synnerligen behövd; den pekar på klassamhällets konsekvenser för processen att gå i pension. Boken har inte ett uttalat samhällskritiskt syfte, och utgår egentligen inte heller från ett särskilt uttalat klassperspektiv, ändå fungerar konsekvenser av sociala ojämlikheter som en genomgående tolkningsram i boken.

I boken får vi möta poliser, läkare, undersköterskor, renhållningsarbetare, präster, skådespelare, revisorer med flera. Intervjuer har gjorts med 43 personer i olika yrken strax före och efter pensioneringen. Metodologiskt och analytiskt ligger boken nära en etnologisk forskningspraktik – vad författarna beskriver som en kombination av ett kultursociologiskt och ett existenssociologiskt perspektiv. Detta tydliggörs genom att boken försöker fånga olika meningsskapande processer som är satta i rörelse i samband med pensioneringen, hur självförståelse växelverkar med kulturella berättelser och strukturer. Såväl syfte som metod styr berättelserna mot reflektioner över arbetslivets slutfas på ett sätt som känns givande. Intervjuerna synliggör en process snarare än en livssituation. Det är intressant att lyssna på informanterna som ges stort utrymme i texten.

En central utgångspunkt, och en av bokens viktigaste poänger, är att vi måste veta hur

arbetet upplevs och värderas för att förstå hur lämnandet av arbetet upplevs och värderas. Pensioneringen bör alltså tolkas i relation till det värde och den mening som tillskrivs yrkesutövandet. Men boken har också betydelse i omvänd bemärkelse, menar jag. Den synliggör möjligheten att använda pensioneringen som en ingång till att studera yrkesutövande och arbetsliv. Med utgångspunkt i Michael Jacksons begrepp existentiella imperativ, menar Bengtsson, Flisberg och Lund att existentiell mening blir särskilt framträdande vid större förändringar. Detta skulle göra arbetslivets mening (och meningslöshet) särskilt framträdande under den process som det innebär att lämna yrkeslivet. Till exempel föreslår författarna att det är i samband med pensioneringen som underordningen i arbetslivet blir möjlig att skönja. "När en annan vardag ter sig möjlig förstärks måhända erfarenheten av underordning, av att arbetsinsatser ska maximeras eller tid disciplineras, sparas och utnyttjas" (s. 40).

I åtta empiriska kapitel, skrivna antingen av en av de tre författarna enskilt, eller av olika författarkonstellationer, behandlas skilda aspekter av pensionering – såsom längtan efter frihet, pensioneringens materialitet, avtackningen, samt hur det är att lämna ett "kall". Trots att boken är skriven av olika författarkonstellationer känns den sammanhållen. Kapitlen följer en röd tråd och läsaren upplever att det är samma röst som talar genom hela boken. Som ett tillägg kan nämnas att författarna har en förmåga att på ett insiktsfullt och pedagogiskt sätt redogöra för komplexa samhällsvetenskapliga teorier – bokens teoretiska bredd är en av dess styrkor.

Informanternas berättelser sätts in i en tydlig samhällskontext: ett klassamhälle men också ett nyliberalt (eller med författarnas begrepp, senmodernt) samhälle. Som jag läser boken är ett återkommande tema i flertalet kapitel hur pensioneringen upplevs i just detta nyliberala samhälle.

Från 2001 har pensionssystemet i Sverige individualiserats, redogör författarna, med

en flexibel pensionsålder från 61 till 67 år. Pensionsfrågan har gjorts till en privat angelägenhet där individen är ansvarig för hur och när övergången mellan arbete och pension ska äga rum, liksom för de ekonomiska livsvillkor som följer därav. Pensionen har härmed även gjorts beroende av individens förmåga att tänka strategiskt kring sin pension under hela livsloppet – att göra rätt val gällande utbildning, yrke, föräldraledighet och så vidare, liksom att förvalta sin premiepension och sitt sparkapital. Andra forskare har visat att i den massmediala berättelsen, inte minst i reklam för pensionsförsäkringar, är det den pensionär som på ålderns höst kan finansiera både resor och golfspelande som framhävs som norm.

Men vem är det som i realiteten har denna möjlighet att disciplinera nuet för att investera i sin framtid på det sätt som pensionssystemet avser? Med referens både till Berverly Skeggs (2000) och Richard Sennett (2007) argumenterar författarna att det är ett system som gynnar resursstarka grupper. Den som haft låg eller oregelbunden förvärvsinkomst på grund av sjukdom, arbetslöshet eller privata omsorgsplikter får en kraftigt försämrad inkomst som pensionär. Sociologer som Paul Willis, påminner författarna, har påpekat att en arbetarklassstillhörighet ofta just är förbunden med en upplevelse av att framtiden är oförutsägbar, vilket står i bjärt kontrast till den kapitalistiska kulturens tilltro till att framtiden kan kontrolleras så att livsvillkoren förbättras. För människor med mindre resurser återstår bara "taktiska manipulationer" för att undvika att livet ska bli ännu sämre. En sådan taktisk manipulation är hur vissa av informanterna väger kroppens trötthet mot de ekonomiska konsekvenserna av en tidig pensionering.

Att ta ut tidig pension är kostsamt för individen. Kanske krävs en ekonomisk tillfällighet, såsom ett arv, för att det ska vara möjligt för vissa, visar författarna. Samtidigt har det blivit radikalt svårare att erhålla förtidspension av hälsoskäl, en minskning med 70 %

mellan 2006 och 2011. Inte minst kvinnor tvingas ta ut ålderspension när samhället inte genom sjukpension kompenserar för en utsliten kropp. Det är mot bakgrund av detta som upprördheten hos vissa av informanterna mot förslag om höjd pensionsålder, förslag som har tjänstemannen som norm, ska förstås. Renhållningsarbetaren Olle påminner irriterat: "Det finns ju faktiskt kroppsarbete kvar, sådana som jobbar med kroppen!". Här framträder komplexiteten i ett pensionssystem som i syfte att vara rättvist utgår från ålder, inte från exempelvis yrke eller individuella behov. Men helt centralt i boken är hur tydligt pensionering är kopplat till klass och delvis även kön. Det ekonomiska kapitalet får ofrånkomligen stor betydelse för möjligheten att göra livet som pensionär enligt idealet – att bli ett självutvecklande, självcentrerat subjekt.

Vissa av informanterna beskriver en längtan efter frihet från smärta och trötthet som drivkraft för att ta ut pension, andra en längtan efter frihet från underordning och kontroll. Oavsett vilket är det en längtan från, inte till, någonting. Denna skillnad beskriver författarna som en distinktion, så som den politiske filosofen Isaiah Berlin formulerat det, mellan positiv frihet (frihet till) och negativ frihet (frihet från). I mediebilden av dagens nyblivna pensionär är det den positiva friheten som dominerar – en frihet till självförverkligande och nya aktiviteter efter yrkeslivet. Men för många av informanterna är det mer eller mindre uttalat en negativ frihet som efterfrågas. De hävdar att de själva bestämt när de ska gå i pension, men anför samtidigt arbetsskador, förslitningsskador, omorganisering och maktlöshet som något som drivit på processen.

Detta innebär inte att de resurssvagare informanterna ska ses som maktlösa. Tvärtom visar författarna att en tidig pensionering kan ses som en motståndshandling – motstånd genom sorti. Friheten att "välja" när de ska gå i pension blir ett sätt att aktivt markera rätten till sina liv; att de är subjekt. Pensioneringen kan tolkas som ett tillfälle i livet då drivkraft

ten blir extra stark att just markera rätten till sitt eget liv, menar författarna. Pensionsdagen blir ett tillfälle för resning.

Men faktum är att även de mer resursstarka informanterna, och de informanter som sett sitt yrke som ett kall, beskriver en negativ frihet som drivkraften – en önskan att få slippa de förändringar av arbetslivet de mött under slutet av sina karriärer. Även de reagerar mot ökad ekonomisk styrning och kontroll. Vårdcentralschefen Jens beskriver hur jobbet kommit att fjärmās alltmer från hans ideal. Makten över jobbet har förändrats i takt med New Public Management och hotar läkaryrkets autonomi. Föreställningen om att tjänstemän gärna vill arbeta längre kan alltså problematiseras från ett perspektiv som är kritiskt till arbetets organisering.

Lågstatusyrken har alltid varit lågstatusyrken, men som flera av informanterna berättar har det funnits andra värden i yrkesarbetet som kompenserat för kroppsligt slit och låg lön. Solidaritet bland arbetskamrater och möjlighet till olika motkulturella praktiker är två sådana värden. Renhållningsarbetarna minns hur svunna tiders frihet och ansvar främjade en god arbetsmiljö som inte längre finns. Olle berättar att de genom att samarbeta och jobba mer effektivt vissa dagar i veckan kunde ta sopbilarna till stranden på fredagar för att bada. Dessa motkulturella strimor av frihet och privilegium i ett annars ofritt och icke-privilegierat arbete menar renhållningsarbetarna har försvunnit i den nyliberala organiseringen av arbetet. Nu är varje sopkärl en stämpelklocka och det saknas möjlighet att själv planera sin arbetsdag. Författarna sätter renhållningsarbetarnas berättelser om ökad ofrihet i samband med en allmän samhällstendens där marknadskonkurrensen ökat inom allt fler sektorer, vilket medfört att arbete alltmer kontrolleras, mäts, dokumenteras och återspeglaras. "Från arbetsgivarhåll tros ökad målstyrning leda till effektivisering av verksamheten. Men för de pensionerade renhållningsarbetarna förefaller den ökade

kontrollen ha utgjort ett hot mot friheten och ansvaret i yrkesutövandet" (s. 40). För Olle och de andra är denna förändring en stark drivkraft till att gå i pension.

Ett kapitel som varit särskilt intressant att läsa är kapitlet "Spara, slänga och packa ihop". I ett sammanhang där vi allt mer kommit att tala om behovet "dödstädning" – ett krav som förvisso ställts på äldre i alla tider – är det intressant att läsa om pensioneringens materialitet. Vi får läsa om hur yrkeslivets materiella spår – dokumentarkiv, forskningsmaterial, legitimationer och arbetskläder, sticklingar från blommor som fått i gåva, personliga tillhörigheter och inte minst de minnen som denna materialitet bär på – sorteras, organiseras, lämnas vidare, slängs eller vårdas ömt.

Även här framträder ett tydligt klassperspektiv – vem är det som på betald arbetstid ges möjlighet att packa ner sina saker och inte? Vem har ens saker att packa ner? För psykiatrichefen Staffan och poliskommissarien Lennart blir de veckor av arbetstid de tilldelats för att sortera och rensa ut bland yrkeslivets ansamlade dokument, en möjlighet att reda upp bland känslor på samma gång som reda skapas bland objekten. Tid är en resurs som främjar välbefinnandet i övergången från en vardag till en annan, skriver författarna. Undersköterskan Karin fick ansöka om ledighet för att i lugn och ro kunna ta avsked från sina vårdtagare.

Även förhållningssättet till det materiella kan ses som motståndshandlingar, såsom för Karin som demonstrativt sorterat sina arbetskläder som brännbart på återvinningsstationen. Under sina 40 år i yrket har hon upplevt försämrade villkor, och pensioneringen beskrivs som en befrielse. De arbetskläder Karin burit är förknippade med dessa försämrade villkor för personal och vårdtagare, men också med hennes alltmer försämrade hälsa. Kläderna är, skriver författarna, indränkta med den sociala maktordning som hennes utarbetade kropp formats i interaktion med (s. 76). Det materiella konkretiserar en social

struktur i termer av resurser och status. Att bränna kläderna är att göra sig fri från denna struktur. Karins handling kan såtillvida ses som en symbolhandling för att uppnå det emotionella tillstånd hon önskar att pensioneringen ska leda till – frihet från dominans och tidsstyrning. Som ett sätt att demonstrera rätten till ett eget liv.

Ett annat intressant kapitel är kapitlet om avtackningens betydelse; om hur viktigt det är att få bekräftat att det arbete som utförts under ett långt yrkesliv haft mening och betydelse, om behovet att få erkännande. Avtackningen blir en möjlighet att stärka individen om den görs på rätt sätt, men innebär också en risk, om värden som är viktiga för individen förbises eller om hela avtackningen uteblir. "Osynliggörande under utträdet ur yrkeslivet, när förväntan finns på ett erkännande, är en skakande upplevelse", skriver författarna (s. 103). Kanske, föreslår författarna, blir avtackningen allt viktigare i ett (nyliberalt) arbetsliv där hela individen tas i anspråk genom exempelvis krav på flexibilitet?

Även här blir klassaspekten tydlig. Möjligheten till upplevelse av erkännande efter ett långt yrkesliv samspelar med klass- och könsrelaterade resurser, skriver författarna. Sociala ojämlikheter i yrkeslivet baserat på utbildningsnivå, lön, inflytande och makt, avspeglar sig i de erkännandehandlingar som avtackningsceremonier kan innefatta. "Män i positioner med hög yrkesstatus erfar formell uppskattning i samband med avtackningsceremonier, medan kvinnor i positioner med låg yrkesstatus har erfarenheter av missaktning" (s. 101). Den som har ett lågstatusyrke måste redan under yrkeslivet försvara yrkets värde. Att detta värde inte ens bekräftas när yrkeslivet lämnas gör att pensioneringens funktion som motståndshandling, som sorti, uteblir. Vissa informanter har valt att själva regissera sin avtackning för att inte riskera att den uteblir eller blir fel.

Skolmåltidsbiträdet Maria uttrycker bitterhet efter utebliven avtackning. Under hennes

sista veckor på arbetsplatsen har cheferna haft många tillfällen att samtala med Maria, fråga hur hon känner inför pensioneringen, bekräfta att hennes arbete varit värdefullt. Men vid varje tillfälle har ett sådant samtal uteblivit. Under denna sista tid, menar författarna, utsätts Maria för en konkret fara att bli frångången värdighet och aktning. Räddningen blir de nära kollegorna som visar solidaritet och uppskattning. En utebliven avtackning behöver inte nödvändigtvis ses som en medveten handling utan är snarare en avspiegling av hur samhälleliga hierarkier förkroppsligas. Vissa yrkesroller är osynliggjorda och därför också de personer som innehar dem, såtillvida kan informanternas berättelser om avtackningsceremonier, och uteblivna avtackningsceremonier, fungera som ingångar till att problematisera arbetslivets ojämlikhet.

I ett specialnummer av tidskriften *Kulturella perspektiv* på temat Arbetslivsetnologi efterfrågade jag och etnologkollegan Angelika Sjöstedt Landén mer kvalitativ forskning om hur människors liv ter sig när arbetslivet i ett nyliberalt samhälle alltmer organiseras genom ökad kontroll, effektivisering och flexibilisering samt genom ökad tilltro till mätbarhet och evidensbaserad. I boken *Farväl till arbetet* visar Bengtsson, Flisbäck och Lund att en intressant och fruktbar ingång för att undersöka den här frågan är i mötet med människor som är i färd med att gå i pension.

Gabriella Nilsson, Lund

Malin Thor Tureby & Jesper Johansson: *Migration och kulturarv. Insamlingsprocesser och berättelser om och med de invandrade ca 1970–2019*. Nordic Academic Press, Lund 2020. 315 s., ill. ISBN 978-91-88909-46-6.

Frågor om kulturarv och mångfald har diskuterats och debatterats med stor intensitet de

senaste åren, inte minst med koppling till den utställningsverksamhet som olika museer har ägnat sig åt. Frågan engagerar och berör och väcker heta känslor, då frågor som har att göra med migration, integration och vad som är ”svenskt” även hamnat i den politiska hetluften. Vi har att göra med ett politiskt känsligt ämne. Frågan har även studerats inom humaniora och samhällsvetenskap, särskilt av etnologer.

I förestående arbete av historikerna Malin Thor Tureby & Jesper Johansson studeras och granskas tre olika samlingar med migrationsteman i relation till de samhällspolitiska debatter som ägt rum om migration och kultur under det senaste halvsekle, 1970–2019. Ett centralt fokus läggs på hur kulturarvsinstitutioner, i detta fall Nordiska museet i Stockholm, har behandlat olika invandrargruppers berättelser om erfarenheter av att emigrera till och försöka integrera sig i det nya hemlandet – Sverige. Det vetenskapliga raster som dessa undersökningar/samlingar filtreras genom är inkludering respektive exkludering. Turebys och Johanssons utgångspunkt utgörs av oral history, en gräv där du står-tradition som vi inte minst förknippar med Storbritannien och 1970-talets folklore- och historieforskning, där ”vanliga” människors berättelser och erfarenheter står i centrum för forskningen. De människor vars berättelser står i centrum, i detta fall olika invandrargrupper, är dock aktiva medskapare och aktörer i det som ständigt omformuleras som det svenska kulturarvet. Inom oral history talas ofta även om ”delad auktoritet” (shared authority), vilket innebär att både forskare och de som intervjuas kan betraktas som ”experter” eller ”auktoriteter”, därmed betonas den pågående dialogen på jämlika villkor.

Hur griper sig då författarna an dessa muntliga berättelser från olika invandrargrupper? De använder sig av Vivian M. Mays intersektionella teorier, som har till uppgift att blottlägga och kritiskt diskutera erfarenheter och berättelser som förekommit i någon form

av trots eller opposition till den dominerande majoritetskulturen. Olika typer av orättvisor av epistemologisk eller representativ art kan därmed lyftas fram i akt och mening att blottlägga vad som är möjligt att säga, dokumentera och förstå i samband med en konkret undersökning/materialinsamling vid en specifik tidpunkt och plats. Tureby och Johansson vill dekonstruera vad de kallar "samlingarnas semantiska genealogi", det vill säga en analys av kontexter, aktörer och diskurser som samlingsarna har initierats i och formats av.

Den föreliggande undersökningen består av en genomgång och analys av tre insamlingsprocesser: "Migrationen Finland-Sverige", "Barn och utlänningar" samt "Att minnas migrationen". "Migrationen Finland-Sverige" tog sin startpunkt i ett symposium som Kulturfonden för Sverige och Finland arrangerade 1967, vilket i början av 1970-talet ledde till en gemensam tvärvetenskaplig projektplan, beviljad av Riksbankens Jubileumsfond. Forskningsprojektet bestod även av ett etnologiskt delprojekt, ett dokumentationsprojekt. Etnologen Anette Rosengren författade arbetet *När finländarna kom* tillsammans med kulturgeograferna Nils Häggström och Lars-Erik Borgegård med koppling till projektet. Tonvikt lades vid geografisk rörlighet kopplat till hushållens levnadsvillkor samt kulturella särdrag och identitetsfrågor. Tureby och Johansson konstaterar att de som var anställda inom projektet knappast hade tagit till sig oral history-perspektivet, utan betraktade de intervjuade som forskningsobjekt snarare än som jämlikar eller experter, vilka skulle bedömas och tolkas. Författarna är av den uppfattningen att de intervjuade ofta svarar såsom de förväntas svara eller som de själva tror att de bör svara, det vill säga att frågeställarna styr vilka svar som förväntas. Forskarna "utövar makt" under insamlingsprocessen, enligt författarna, vilket kan diskuteras. Även om forskarna hade baserat sin metodik på oral history-traditionen och dessutom tillämpat en intersektionell analys (vilken inte ens existerade vid tiden för projek-

tet) hade projektets initiering varit ett verk av forskarna oavsett vilken roll som de intervjuade hade haft under forskningsprojektet. En intressant diskussion kan även föras om den "makt" som forskarna skall ha utfört under insamlingsprocessen kan ha varit medveten eller omedveten. Denna distinktion kanske inte har någon direkt betydelse för forskningsresultatet, men kan ändå ha sitt intresse för hur maktrelationer kreeras och upprätthålls.

Det andra insamlingsexemplet utgörs av frågelistsamlingen "Barn och utlänningar" från 1987/88, som genomfördes under en period där såväl rasistiska som antirasistiska krafter var aktiva i offentligheten. Diskriminerande diskurser om invandrare och etniska minoriteter aktualiserades och debatterades. En ny lagstiftning mot etnisk diskriminering infördes 1986, vilket visar på frågans relevans i samtiden. Frågor om mångkultur väckte allt större intresse bland politiker och forskare. Thor Tureby & Johansson gör oss dock uppmärksamma på att denna relevanta samhällskontext går frågelistsamlingen förbi, vilket är en intressant notering i sig. Frågelistan tycks präglad av såväl ett etnologiskt angreppssätt med öppna frågor i syfte att fånga in så mångfacetterade berättelser som möjligt som ett äldre förhållningssätt om kategorierna "vi" och "de andra", det vill säga två fasta kategorier som idag kan uppfattas som endimensionell eller envägskoncentrerad. Intressant nog tycks svaren i denna undersökning förvisso innehålla, för vår egen tid, rasistiska eller förklenande uttryck om "utlänningar", å andra sidan tycks berättelserna sällan innehålla explicit eller implicit rasistiska förhållningssätt eller främlingsfientlighet, vilket får mig att tro att det är alldeles för enkelt att fästa sig vid tidens frekventa uttryck om andra minoriteter snarare än att försöka fokusera på människors upplevelser och reella förhållningssätt. Vår egen tid, 2020-talet, är närmast besatt av ord och uttryck men mer sällan på intention och handlingar, vilket stundom leder till besynnerliga debatter och anklagelser

mot människor om att vara rasistiska eller främlingsfientliga. Även forskare kan göra sig skyldiga till sådana aktivistiska uttalanden och kategoriseringar.

Den tredje undersökningen "Att minnas migrationen" från 2019, var ett skrivupprop som initierades av Nordiska museet. Skrivuppropet hade ett inkluderande syfte, där de invandrades berättelser om migration skulle insamlas som en del i en förståelse av det nationella kulturarvet och historieskrivningen om det mångkulturella Sverige. Författarna menar dock att även denna insamling rör sig om majoritetsskulturens utgångspunkter och villkor som styr den samma. Frågor kring strukturell rasism och diskriminering saknas, vilket riskerar att osynliggöra konflikter och osynliga hierarkier. Utgångspunkten i uppropet tycks vara att migration och mångfald är något positivt och berikande för samhället, vilket kan bidra till att eventuella motsättningar nedtonas eller osynliggörs. Majoritetssamhällets förståelse av det mångkulturella Sverige blir dominerande i berättelserna, vilket kan vara en rimlig invändning. När författarna redovisade denna färiska insamling var den ännu inte färdig, så något slutgiltigt resultat står inte att finna.

När Thor Tureby & Johansson gör sina sammanfattande analyser konstaterar de att "kulturarvsinstitutionerna har makt att skapa och upprätthålla normer i samhället för vem som ses som 'vi' i Sverige genom att välja vilka objekt som ska samlas in". De bekräftar då Charlotte Hyltén-Cavallius och Ingvar Svanbergs tes om kulturarvsinstitutionernas roll. Det är en viktig slutsats, men samtidigt riskerar ett sådant konstaterande att bli en plattityd. Hur skulle det kunna se ut på något annat sätt eller hur skall man gå till väga för att undvika att en viss typ av aktör blir den normgivande, i detta fall i förhållande till invandrare/etniska minoriteter? Ett intersektionellt perspektiv skall ju förmodas lyfta fram och blottlägga synliga och osynliga makt-

strukturer och majoritetssamhällets normer utifrån olika kategorier som klass, kön, etnicitet, sexuell läggning och så vidare. Ibland saknas dock en diskussion om hur en alternativ strategi i samband med olika etnologiska insamlings- och dokumentationsprojekt skall kunna se ut för att maktutövande skall kunna undvikas eller för att medskapande och ett ökat jämlikt deltagande mellan forskare och intervjupersoner kan säkras.

Thor Tureby & Johansson har givit oss en gedigen analys av de tre insamlingsprojekten kring migration och kulturarv under det senaste halvsekle, i en tid av stor invandring till Sverige och etablerandet av det mångkulturella samhället. Men ibland tenderar författarna att bli fångar i sitt eget resonemang kring dessa angelägna frågor. Hur kommer en potentiell granskning av en intersektionell analys om etnologiska forskningsprojekt om migration och kulturarv att landa i om ett par decennier?

Henrik Brissman, Lund

Anne-Marie Ericsson: *Astrid Sampe. Förnyare av svensk industritextil*. Appell förlag, Stockholm 2019. 255 s., ill. English summary. ISBN 978-91-984959-4-2.

Elisabet Stavenow-Hidemark: *Elsa Gullberg. Ett liv i textil*. Appell förlag, Stockholm 2019. 219 s., ill. English summary. ISBN 978-91-984064-9-8.

Inledningsvis måste en eloge ges till redaktören, professorn i modevetenskap Klas Nyberg, för att han nu skapat serien *Studier i textil- och modevetenskap*, som skapar stora förväntningar på vad som komma skall efter de båda inledande böckerna.

Elisabeth Stavenow-Hidemark konstaterar att Elsa Gullbergs textilier alls inte varit bortglömda eller förbisedda i litteraturen, tvärt-

om. Vad Stavenow-Hidemark skapar är inte bara en fin översikt över Gullbergs textilier utan framför allt en mycket personlig biografi över en entreprenör och hantverkare med stor betydelse inom den svenska kulturhistorien. Från den skånska bondekulturen kom hon till Stockholm och Tekniska skolan som 17-åring. Så småningom fick hon anställning på Svensk hemslöjd där hon kom att arbeta nära Lili Zickerman och gå på upptäcktsfärd i svensk kulturhistoria. Hon fick också möjligheter att bege sig på studieresor i Europa och besöka museer som Victoria & Albert och Wiener Werkstätte. Hon deltog i flera av de stora utställningarna vid 1900-talets början, konstitutiutställningen 1909 och Baltiska utställningen 1914, hon gjorde inredningar till flera sjukhus och deltog i gruppen Verkstaden som gjorde en omskriven utställning på Liljevalchs 1920. Men redan 1917 startade hon en provvävnadsanstalt för maskinvävda textilier och tio år senare hade hon en egen firma för konstnärlig textil i Stockholm, med butik på Hamngatan. Hennes starka självkänsla visar sig i att hon helt enkelt använder sitt namn för företaget, skriver Stavenow-Hidemark. Hon drev sitt företag fram till 1955, då en av döttrarna tog över det.

Hennes textilier har kommit att prägla flera offentliga miljöer. Ett av hennes första uppdrag var att komponera textilier till Konserthuset i Stockholm. Ridån till Stora scenen på Malmö stadsteater komponerades av Vicke Lindstrand men utfördes hos Elsa Gullberg. I stora utställningar nådde hon också internationella framgångar i England och USA.

Gullberg kom att verka i samklang med samtidens arkitekter och som Stavenow-Hidemark uttrycker det gav hennes textilier värme och färg åt den nya funktionalistiska arkitekturen. Möbeltyger och gardintyger i damast i lin eller bomull blev hennes signum. En enastående vacker bild av mönstret Mosaik från 1953 återges i boken som introduktion till att hon också skapade många

tryckta mönster. Handtrycket Liljor tillhör kanske ett av de mer välbekanta, men så även "bomullsrutan" som återges i flera färger.

Med ambitionen att göra fullständiga inredningar ritade Gullberg också tapeter till både Kåbergs och Duro.

Boken är inte bara en berättelse om några av 1900-talets mest välkända textilier utan också en fin skildring av sådant som vardagligt hantverk och tvätt av gardiner, det vill säga hur textilerna kom till liv i rummet och omhändertogs för att bestå. En särskilt personlig miljöbeskrivning ger Stavenow-Hidemark från sitt eget barndomshem, där hon visar hur matsalen som rum blev modernt med hjälp av Gullbergs textilier. Språket är genomgående informativt samtidigt som det blir levande genom att personen Elsa Gullberg tillåts framträda. Ett av kapitlen återger en text av sonen Bengt-Johan med en bild av att hon var mer företagare än konstnär.

Medan Elsa Gullbergs textilier idag kanske mest förknippas med svunna tider och återfinns på auktioner, är några av Astrid Sampes fortfarande mycket välkända.

Astrid Sampe är en hel generation yngre än Elsa Gullberg och levde in på 2000-talet. Hon växte upp i Borås som barn till en textilfabrikör. Hon började på teckningslärarinstitutet i Stockholm 1928 men övergick efter två år till Tekniska skolan. Under sin skoltid kom hon att vistas både i England och Frankrike och även Italien där hon gjorde bekanskap med tryck på bomull i Venedig. Hon började sin yrkeskarriär på PUBs handarbetsavdelning, men då broderikonsultens tjänst drogs in 1935 flyttade hon över till NK. Ett par år senare startades NKs textilkammare och den första tiden arbetade Sampe där med förberedelser för Världsutställningen i Paris 1937. Sampes mönster är mycket modernistiska, vilket också kom att prägla textilkammaren där hon blev chef 1947.

Ericsson beskriver utförligt hur NK utvecklade sin textilkammare men också hur man där introducerade olika trycktekniker, såsom

blocktryck, filmtryck och tyg av glasfiber. Hon beskriver Sampe som nyttokonstens vapen-dragare. Sampes internationella genombrott gick hand i hand med NKs uppdrag att inreda internationella beskickningar. Under 1950-talet fick textilkammaren en bredare kund-krets och samarbetet utvecklades med textil-industrier som exempelvis Almedahl, Kasthall och Borås Wärfveri. Samtidigt utvecklades den konstnärliga friheten tillsammans med bland andra Ljungbergs textilverkstad i Floda. "Linnelinjen", som lanserades 1954, kombinerade gamla traditionella ideal med nya lättskötta textilier i ett modernt samhälle. Då skapades det välbekanta mönstret "Perssons kryddskåp" som fortfarande säljs flitigt.

Under Konstindustriutställningen H55 i Helsingborg, som arrangerades av Svenska Slöjdföreningen, visades Sampes "Linnelinjen"-handdukar från Almedahls och mattor från Kasthall. En ny så kallad linje, "Lakanslinjen", skapades på 1960-talet tillsammans med Almedahls, nu med handtryckta lakan och örngott.

Redan från början ägnade NKs textilkam-mare sig i stor utsträckning åt offentlig ut-smyckning, vilket inneburit att också Sampes textilier kommit att prägla inte bara ambas-sader, industrier och kontor utan också fle-ra svenskbyggda fartyg, rum i Grand hotell, Djurgårdsbrunns vårdshus liksom andra ho-tell och restauranger.

I ett av bokens kapitel med rubriken Med-hjälparna, beskrivs de många andra konstnä-rer som arbetade under Sampe på NKs textil-kammare. Här framkommer också hur viktig den industriella målsättningen var för Sampe.

Anne-Marie Ericssons bok ger en inne-hållsrik skildring av hur den moderna indu-stritextilen utvecklas med Astrid Sampe, men innehåller också onödigt många utvecklingar om sådant som inte tillhör Sampes textilier.

Översikter över utställningar, framträdan-de i radio och press samt inte minst utförliga bildkällor och ett välkommet personregister kompletterar texten i boken om Elsa Gullberg

medan boken om Astrid Sampe också har en mönsterförteckning samt en kronologisk översikt.

Böckerna är mycket frikostigt och vackert illustrerade och även formgivningen är till-talande med ryggomslag av textil från Gull-bergs respektive Sampes välkända mönster. Jag vet inte om det beror på att jag tycker att Gullbergs textilier är så mycket vackrare än Sampes, eller på det faktum att hon represen-terar en modernare tid, men illustrationerna i den boken är mindre tilltalande och också betydligt färre än i boken om Gullberg.

Intressant är att det är kvinnor som lyfts fram. Alltför ofta är det männen, även inom textil och mode, som omskrivits.

Nu väntar vi med spänning på vem som får bli föremål för kommande bok? Kan det bli Viola Gråsten som först kom till Elsa Gullberg för att sedan anställas av Astrid Sampe på NKs textilkammare? Dock har Ericsson skrivit en bok om henne tidigare och även den här boken om Sampe innehåller åt-skilligt om Gråsten.

Birgitta Svensson, Lund

Leif Runefelt: *Den magiska spegeln. Kvinnan och varan i pressens annon-ser 1870–1914*. Nordic Academic Press, Lund 2019. 352 s., ill. ISBN 978-91-88661-89-0.

I idéhistorikern Leif Runefelts bok *Den magiska spegeln* är det reklambilden som står i centrum för studien. Den är ett så självklart inslag i vår vardag att vi nästan inte lägger märke till den längre. Allting går att sälja med mördande reklam, som Ulf Peder Olrog skrev i sin berömda visa "Konserverad gröt" från 1940-talet. Visan är bland annat en kritik mot de fabriker som tjänade pengar på att lura konsumenterna med falska ingredienser. Den konserverade gröten bestod av vassla och sågspån. Runefelt undersöker idealbilder av

kvinnlighet i annonser i svensk press. Det är den bildsatta annonsens genombrottstid som är författarens undersökningsperiod, en period där allt också ska säljas i mängd: cyklar, tvålar, hattar, tidningar, underkläder. Det är med andra ord den allra första tiden av den kapitalistiska konsumtionskulturen som vi ser idag som är i fokus för hans studier. Men i hans studie är det också hur vi skapar oss själva, hur vi blir till genom att konsumera en viss sorts varor och rata andra som lyfts fram.

Runefelts studie bygger på en genomgång av 10 000 bildsatta annonser i dags- och veckopress. Han identifierar 1870-talet som en brytningspunkt, då de bildsatta annonserna blir allt fler och kvinnorna i dessa framställs i allt högre utsträckning som konsumenter av mode, skönhetsprodukter, hushållsprodukter och tekniska hjälpmedel för hemmet.

Det är inom ramen för visuella kulturstudier som Runefelt vill placera sig. Han tar avstamp i den tidigare forskningen som visar hur tiden från senare delen av 1800-talet blev allt mer fylld av bilder av olika slag. Från att reklam tidigare varit kostsam och svår att framställa till att mer eller mindre finnas i vår vardag vart vi än vänder blicken.

Samhället som författaren ger sig i kast med är det nyligen industrialiserade. Det är ett samhälle stätt i förändring på många sätt och präglas av befolkningsökning, urbanisering och tekniska framsteg, men också av en tilltagande medicinsk utveckling, liksom en obändig optimism inför framtiden. Allt kunde bara bli bättre.

Bokens inledning och första kapitel presenterar en bakgrund och ett avstamp, medan författaren i de fyra följande kapitlen ger sig i kast med de bildsatta annonserna. I bokens andra kapitel är det de bildsatta annonserna som illustrerar kvinnors arbete. Det är hemarbetet med omsorg om hushåll och barn som står i centrum, men även annonser för de i traditionell mening yrkesarbetande kvinnor med anställning utanför det egna hemmet, som blir allt mer förekommande under sena-

re delen av 1800-talet. Moderskapet lyfts ofta fram. En bra mor hade som uppgift att ta reda på vilken näring som var bäst för barnet, liksom vilken utrustning som behövdes för det fulländade moderskapet. Så småningom dyker även symaskinen upp, inte bara som ett tecken på modernitet utan också på det teknifierade hushållet. Ett intressant resultat som Runefelt lyfter fram är konflikten mellan uppfattningen om kvinnlighet och hushållets krav på sparsamhet och "att klara sig med lite" å ena sidan och den kapitalistiska massproduktionen å den andra. Att vara nöjd är ingen bra utgångspunkt när målet är att sälja mer. Och sälja mer gör man förstås också om man skapar en känsla av missnöje med det som är och en lust att förändra och förbättra: livet, sakerna, arbetet, utseendet. I det följande kapitlet är det just skönhetsidealen som står i centrum. Plikten att behaga och produkterna som ska säkerställa framgång blir förutsättningar för varandra. En ful kvinna är en slarvig kvinna och en slarvig kvinna är inte en kvinna man vill ha i sitt hushåll. Denna bild återkommer förstås i flera olika varianter och i kapitel fyra gäller det modet, där detta spänningsfält mellan å ena sidan den traditionella kvinnrollen och å andra sidan den moderna kvinnan med ett liv utanför hemmet står i centrum. Återigen har den borgerliga kvinnan den mest eftersträvarsvärda rollen och det idealet sätts främst. Det är ju inte alla förunnat att ha vare sig tiden eller den ekonomiska möjligheten att ägna sig åt detta. I det kvinnliga modet kan även frigörelse och motstånd studeras. En sund själ i en sund kropp blir utgångspunkten och den allt mer fysiskt rörliga kvinnan behöver kläder som möjliggör detta. De besvärliga krinolinerna byts ut mot kläder som gör det möjligt att till och med cykla. Men detta var förstås inte för alla. Varuhus som NK saluförde *haute couture*, kläder och mode gjorda för en internationell elit, men även produkter i lägre prisklasser som var tänkta för en bredare, men ändå exklusiv, allmänhet. På samma sätt figurerar även korsetten, som under

den period som Runefelt undersöker klamrar sig fast i kvinnornas liv. Med korsetten som exempel är det tydligt att den som ska betrakta dessa kvinnor, som bildannonserna illustrerar, är mannen. Det är naturligtvis den manliga blicken som på ett sätt står i centrum för de här annonserna. Den tilltänkta mottagaren är ju egentligen inte de konsumerande kvinnorna utan den slutliga mottagaren är patriarkatet.

Många av de teman som tas upp i *Den magiska spegeln* är inte helt okända och poängerna följer samma mönster som vi ser i studier av senare tiders reklam. Det studien dock bidrar med är hur tidig denna koppling mellan att *göra kvinna* och kraften i reklamen är. Tidigare forskning har haft en betoning på det 1900-tal som kommer efter första världskriget. Det är intressant att se hur de bildsatta annonserna illustrerar en redan så etablerad kvinnlighet. De illustrationer som Runefelt studerar känner vi igen från vår egen samtid. Kopplingen mellan kapitalism och kön blir mycket tydlig i hans fina analyser av materialet. I studien är det modet som lyfts fram ur flera aspekter, och hur författaren kopplar samman demokratisering och mode. Vieyllablusen blir i hans studier en illustration av hur fostran till konsument, massproducering, konfektionssydda plagg och tekniska framsteg ändå leder till en kunskap hos kvinnorna att blusen knappast var ett exklusivt mode utan snarare ämnat för den urbana folkliga arbetande kvinnan. Blusens vara måste sättas in i en kontext av inte bara kön och konsumtion utan också klass.

Det är i stora stycken en mycket intressant studie, som pekar inte bara på kön och konsumtion utan också på hur könsroller skapas och omskapas i ett ständigt flöde av tillgång och efterfrågan. Jag frågar mig dock många gånger vem ”kvinnan” är som Runefelt studerar. Finns det en enda kvinna som annonserna talar till? Skönhet, som ett exempel, är ett begrepp som opererar olika i tid, rum och social miljö. I en tid där klassbegreppet växer fram och blir allt tydligare hade jag gär-

na sett att klassaspekten lyftes fram och fick verka som en variabel i studien. I synnerhet när materialet utgår från både dagspress och veckopress, där den Malmöbaserade dagstidningen *Arbetet* och den mer borgerliga *Hvar 8 dag* existerar sida vid sida. Fanns det skillnader i annonserna? Kan man se att tilltalet är annorlunda eller förändrat genom tid och rum? Det här lyfts fram i en del av studierna, medan de i andra delar förblir tystare.

Runefelt visar visserligen i sina analyser hur kvinnorna även skapade sig själva som en vara som skulle beskådas, betraktas och bedömas, men han gräver också djupare än så. Författaren pekar på det aktörskap som kvinnorna i annonserna tillskrivs. De är inte ”bara” varor eller ens konsumenter utan de förväntas även vara insatta i olika aktuella frågor och kunna bedöma vad som är bäst för dem själva och för människor i deras omgivning. I annonserna figurerar de utanför hemmet yrkesarbetande kvinnorna med egna liv och egna pengar. Dock kanske det hade varit bra att fundera över hur bestående denna roll förväntades vara. Idealet för kvinnan var (och kanske är) fortfarande som maka och mor.

Det är inte bara den borgerliga kvinnan som är idealet i de här annonserna, det är också den urbana kvinnan. När domestiker figurerar i materialet är det som hembiträden i ett borgerligt hem i en stadsmiljö. Den rurala kvinnan, hustrun till en bonde, en skomakare eller en piga, är relativt frånvarande. När Ester Blenda Nordström 1914 wallraffade som bondpiga på en gård i Sörmland var det tydligt att de roller som figurerar i hennes reportage inte var något att sträva efter för den urbana välbildade medelklass som utgjorde den största läsarskaran.

Leif Runefelts *Den magiska spegeln* är på många sätt en medryckande framställning där de många illustrationerna lockar till vidare läsning. Författaren är en mycket skicklig skribent, hans beskrivningar av kvinnan och konsumenten men också modet är utförliga, men han stannar inte där. Hans analyser visar att han är mycket påläst och kunnig inom sitt

område, men ändå på ett ständigt vändande och vridande på perspektiv och frågeställningar. Det här förfarandet driver analysen framåt. Kanske ligger den största styrkan i hans förmåga att kombinera teoretiska utgångspunkter med egna empiriska erfarenheter. Genom att visa hur kvinna, aktörskap, mode och konsument hänger samman visar han också hur de konstrueras och illustrerar en kvinnoroll i en brytningstid.

Marie Steinrud, Stockholm

Eftertankar. Sex etnologer korsar sina spår. Anders Björklund, Barbro Blehr, Simon Ekström (red.). Vulcan förlag, Stockholm 2019. 238 s., ill. ISBN 978-91-89097-02-5.

När professor Lena Gerholm gick i pension efter 30 år i den etnologiska miljön på Stockholms universitet samlade några av hennes kollegor och tidigare doktorander var sin artikel i en vänbok. Boken med titeln *Eftertankar. Sex etnologer korsar sina spår* har inte den traditionella akademiska festskriftens form och inramning. Här finns inte någon gratulantlista, och antalet ingående artiklar är få jämfört med vad som är gängse i genren akademisk festskrift/vänbok. I ett kort förord presenteras bokens tema, återvändande till gamla forskningsfält, och syftet: att visa på Gerholms förmåga att inspirera andra till forskning. Bokens titel avspeglar temat och innehållet i de sex artiklar som ingår. Varje författare tänker på olika sätt efter, tänker bakåt på tidigare utförd forskning, och samlar tankarna och levererar texter som är såväl tillbakablickande som framåtsyftande, och samtidigt eftertänksamma.

I bokens inledande artikel av Magnus Öhlander, "Kulturbegreppet och isberget", om kulturbegreppets föränderlighet och skiftande betydelser, refereras inledningsvis till Lena Gerholms egen forskning från 1994 där

hon gjorde en sammanfattning av den dåtida diskussionen i ämnet. Öhlanders text tar upp stafettpinnen 25 år senare. Med utgångspunkt från drygt 30 svenska etnologiska avhandlingar undersöker han kulturbegreppet i svensk etnologi från år 2000 och framåt. Det innebär att två decenniers utveckling av både avhandlingsgenren och kulturbegreppet blir väl genomlysta. Öhlander visar hur kulturbegreppet aldrig står stilla, och det är väl det som utgör dess definition. Ett kontinuerligt återvändande är därför viktigt och skapar ständigt ny kunskap om begreppet och de samhälleliga processer som fyller det med innehåll.

Maria Bäckman återvänder i sitt bidrag "Viskleken. Mejlet från UD, Sverige i brand och Donald Trump" till forskning utförd i slutet av 00-talet, som långt efter publiceringen år 2009 fått ett nytt liv bortom akademien. Beteckningen "visklek" är mycket träffande för att beskriva hur lösryckta delar ur hennes undersökning refereras och förs vidare och sommaren 2018 dyker upp i oväntade sammanhang. Läsaren får följa med på en vindlande färd genom olika mediers förmedling av Bäckmans analys från 2009 ett decennium senare. Den något nedslående slutsatsen är att nyanser och komplexitet i hennes resonemang i 2009 års publikation inte har gått fram i massmediers återberättande av varandras nyheter och notiser. Bör forskaren i ett sådant mediasamhälle som kantas av trollfabriker då "tona ner komplexitet och besvärliga beskrivningar" i syfte att "leverera forskning som är svårare att missbruka" frågar sig Bäckman, och konstaterar att även om hon själv inte tycker att det är en tilltalande strategi så har hon ju själv lämnat ett forskningsfält som kan beskrivas som "omstritt och minerat". Kanske hade ändå den märkliga mediauppmärksamheten som hon skildrar i artikeln den goda effekten att den skapade tillfälle för reflektion och eftertankar över tidigare utförd forskning som kanske inte hade blivit av utan 2018 års händelser?

Alla antologins författare skildrar på olika sätt det som är den etnologiska vetenskapens karaktärsdrag. Jesper Fundberg beskriver i sin text "Dubbla björngrepp och tjejkast. Att som etnolog integrera teori och praktik" den etnologiska kompetensen som finns i förmågan att kunna ta plats i vitt skilda sammanhang och kunna utveckla både sin egen kunskap liksom lärande och metodik. Hans eget exempel utgår från ett lärmoment på polisutbildningen i Malmö, där han tar avstamp i sina egna erfarenheter av att undervisa blivande idrottslärare och vidareutvecklar sina erfarenheter av att kombinera teori och praktik nu också i polisutbildningen. Polisernas yrkesutövning innehåller såväl fysiska som intellektuella utmaningar och Fundberg skildrar hur polisernas medvetenhet och teoretiska kunskaper om kön och makt har betydelse vid de tillfällen då de utövar de kroppsliga momenten i sitt yrke. Fundberg pläderar för integration mellan teori och praktik och visar med sin fallstudie hur undervisning som tar utgångspunkt i ett specifikt teoretiskt perspektiv sedan utvecklas fruktbart i en professionsutbildnings praktiska moment.

"Studera uppåt" är Pia Karlsson Mingantis utgångspunkt när hon granskar myndighetshantering av statsbidrag till en muslimsk ungdomsorganisation. Det är fråga om Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor som efter många år av kontinuerligt ekonomiskt stöd till paraplyorganisationen Sveriges unga muslimer ändrar villkoren. Genom sitt val av forskningsobjekt styrker hon Jesper Fundbergs beskrivning av förmågan att ta plats i de mest skilda sammanhang som en av etnologins utmärkande kompetenser. Karlsson Mingantis granskning av myndighetens handläggning är också en granskning av demokratins system och byråkrati och hur de makthierarkier som härskar inom myndighetssfären påverkar både organisationer och enskilda individer. De skeenden som skildras i artikeln omfattar också domstolars hantering av ett omstritt ärende. Längst ut i detta vitt-

förgrenade nät av maktförbindelser befinner sig ett antal unga individer som inte är inkluderade i det svenska majoritetssamhället. Det är dessa som ytterst blir drabbade av den ändrade bidragsgivningen genom att hamna längst ner i de olika hierarkier som bidragssystemen upprätthåller. Karlsson Mingantis studie visar den viktiga roll som etnologer har i att inte bara bena ut ett komplicerat skeende i myndighetssfären, utan också analysera det och belysa såväl tidsbundenhet och maktsystemer i det som i myndighetsspråket beskrivs som transparent och objektivt.

Lars Kaijser återknyter i "Söta spår och snaskiga samhörigheter" till sitt eget tidigare forskningsfält om lanthandlare, men drar sedan vidare till en granskning av de vardagliga artefakter som godisförpackningar utgör. Utifrån dessa ständigt föränderliga inslag i vardagen öppnas läsarens ögon för "transnationella och nationella varuflöden och lokala marknader". I en rapp och effektiv berättad text visar Kaijser på styrkan i det som utgör ytterligare ett av etnologins karaktärsdrag – att skildra det stora genom det lilla. Godisförpackningar visar sig erbjuda goda möjligheter till närläsning och analys och Kaijser levererar tolkningar som i många avseenden är ögonöppnare. Han visar hur en godisförpackning är mer än en fysisk artefakt. Det som framstår som triviala representanter för vardagen inrymmer vid närmare granskning berättelser om "banal nationalism" och ett kontinuerligt återskapande av svenskhet liksom om globala flöden.

Boken avslutas med Simon Ekströms reflekterande kring ett antal medialt uppmärksammade svenska sexualbrott i artikeln "Kulturprofilen. Den sexualiserade mannen som förövare och mediehändelse". Steget kan tyckas ohyggligt långt från Kaijsers godisförpackningar, men faktum är att dessa händelser och förövare med beteckningar som "Nöjesprofilen" och "Kulturprofilen" liksom godispaketet har kommit att bli en del av en kollektiv berättelse om det moderna Sverige

som alla kan relatera till. Artikeln innebär att Ekström återvänder till sitt avhandlingsämne, nu med blicken riktad mot hur dagstidningarna skildrat ett antal manliga förövare och deras missbruk av sina maktpositioner. När denna recension skrivs har media just rapporterat om att en manlig så kallad TV-kändis och entreprenör gripits vid en polisrazzia riktad mot sexköpare. Ekströms text berör händelser som inträffat under de senaste decennierna, och det aktuella fallet visar tyvärr att det är skeenden och strukturer som är ständigt pågående. Därför är hans analyser också så viktiga.

Bokens titel *Eftertankar* visar sig efter genomläsning vara synnerligen välfunnen. I de sex texterna har de olika författarna både återvänt till tidigare forskningsfält, och beskrivit olika etnologiska kompetenser. Ingen av dem nämner explicit "eftertänksamhet" som en sådan, men bokens olika texter visar hur förmågan att tänka och analysera företeelser som tidigare förekommit i den egna forskningskarriären leder forskningen framåt. Att korsa sina egna spår för att se aktuella forskningsuppgifter i perspektiv av gamla visar sig vara en fruktbar metod för ny kunskap.

Karin Gustavsson, Lund

Konsumtionskultur. Innebörder och praktiker. En vänbok till Helene Brembeck. Magdalena Petersson McIntyre, Barbro Johansson & Niklas Sörum (red.). Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2019. 279 s., ill, 978-91-7061-301-2.

"Säg mig vilka dina vänner är, och jag ska tala om vem du är". Ungefär så lyder ett ordspråk som tillskrivits den forngrekiske författaren Euripides. I boken *Konsumtionskultur. Innebörd och praktiker. En vänbok till Helene Brembeck* möter vi många vänner till professor emerita Helene Brembeck. Skribenterna

förs samman av kollegialiteten och vänskapen och har alla inspirerats av Brembecks forskargärning för sina egna studier inom konsumtionskulturens område. Och vilket gärning! Boken spänner över vitt skilda ämnen kopplade till konsumtionskultur och de praktiker som omgärdar konsumtion idag. I de 14 bidragen diskuteras och problematiseras ämnen från lyxglassar och genus, hantverk, lopptorg, fredagsmys och annan matkonsumtion till livsstilsbloggar som formare av marknader för hemliv, alternativa handelsplatser, trädgårdsväxter, boenden och inredning av olika slag. Läsaren får även bekanta sig med diskussionen kring damfotbollskläders funktion och form, tankar kring hållbarhet, hur husägare skapar samtidshistoria genom sina uppköp och marknadsföringen av butiksmusik. Detta mastiga paket är inramat av ett förord, en inledning som visar på bredden i Brembecks forskargärning och en avslutning som dels knyter samman de övriga bidragen, dels pekar framåt.

Helene Brembeck har varit verksam som föreståndare för Centrum för konsumtionsvetenskap vid Göteborgs universitet samt professor i etnologi. Under sin långa karriär har hon varit aktiv inom ett flertal olika projekt med koppling till konsumtion. Med ett omfattande intresse för konsumtionskultur har hon fördjupat sig i flera sidor av vad det innebär att vara en konsument och utvecklat hur man som forskare mångsidigt kan närma sig ämnet. Genom sina många forskningsprojekt har Brembeck breddat vår förståelse av begreppet konsumtion till att omfatta även annat än enbart uppköp av en vara. Hon har även bland annat visat på hur konsumtion följer oss genom alla skeden i livet och således är en del av vardagen för såväl ung som gammal. Det är i resultaten av dessa många forskningsprojekt som artikelförfattarna tar avstamp, alla på sitt eget sätt. De flesta av antologins skribenter är etnologer, men verket innehåller även bidrag författade av forskare inom ämnen såsom hushållsvetenskap, marknadsföring, ekonomi och företagsekonomi. Skribenternas

bakgrund inom olika discipliner visar på hur bred Brembecks forskargärning är och hur hon inspirerat andra genom att framgångsrikt kombinera olika perspektiv. Utgående från min egen bakgrund som historiker höll jag speciellt upp ögonen efter andra historiker i listan på skribenter, men sådana saknades. Däremot beskriver en del av artiklarna förändringar över tid, något som den historiskt intresserade kan ta fasta på. Till exempel lyfter Kerstin Gunnemark, i sitt bidrag om nya invånare i det gamla villakvarteret Ekebo i Göteborg, upp skillnader mellan hur vi ser på boende idag och för 100 år sedan. Likaså har Barbara Czarniawska i sin artikel om hamstrande ett perspektiv där dåtid och nutid jämförs och flätas samman. Czarniawska är den enda av författarna som i någon högre grad jämför Sverige med ett annat land, i de övriga texterna ligger fokus främst på svenska förhållanden. Vikten av ett historiskt perspektiv och betydelsen av analyser av förändringar över tid lyfts även fram av Orvar Löfgren i det avslutande kapitlet.

Bokens undertitel *Innebörder och praktiker* belyser väl de frågeställningar som artikelförfattarna valt. Praktikerna uppmärksammas till exempel i Maria Fuentes artikel där hon, genom att analysera inlägg i två av Sveriges största livstilsbloggar, visar hur dessa skapar och formar marknader för hemliv. Praktiker finns även med i Katarina Saltzmans och Carina Sjöholms artikel om delningsekonomi i trädgården. I bidraget problematiseras delandet av trädgårdsväxter till vänner och bekanta, en i sig vardaglig handling. Skribenterna hävdar att trädgårdsodlare som ger av sina växter till andra samtidigt skapar olika värden och relationer. Jag fann artikeln om trädgårdsväxter speciellt spännande, dels på grund av det (för mig) något oväntade ämnesvalet, dels tack vare artikelförfattarnas förmåga att studera en vardaglig handling och placera in den i en bredare kontext.

En annan givande läsning var Karin Salomonssons artikel i vilken hon frågar sig

vad som är vad i en kollaborativ konsumtionskultur där bibliotek, banker och butiker har smält samman? Hållbarhet är idag ett allt viktigare ledord och som en följd av detta har nya former av konsumtion sett dagens ljus. Då nya former för varucirkulation uppstår, till exempel i form av fritidsbanker och lånebutiker, måste dessa organiseras i praktiken. Salomonsson närmar sig det nya sättet att cirkulera varor från såväl kundernas som personalens sida och visar hur dessa diskuterar sig fram till hur reglerna för lån och byte skall se ut. Även namnet på verksamheten måste förankras hos såväl personal som kunder. Artikeln visar på ett konkret sätt hur nya former av konsumtionskultur kräver nya praktiker. Tankar kring hållbarhet finns även med i informanternas berättelser i Cecilia Fredrikssons bidrag om handeln med begagnade varor i fysiska biståndsbutiker. Bidraget står även ut i det att det är illustrerat med akvareller som passar till temat, Cecilia Fredriksson har även gjort bokens fina pärmbild.

Skribenternas varierande bakgrund har påverkat deras val av material, metoder och använda teorier. Flera av antologins bidrag bygger på material som samlats in i samband med andra projekt och på forskning som genomförts under en lång tidsperiod. Till exempel har Viveka Torell, som fördjupat sig i hur kläder använts inom damfotbollen för att skapa en bild av sporten, gjort sina intervjuer med personer aktiva inom allsvensk damfotboll för tio år sedan. Intervjuer används även av Olle Stenbäck som diskuterar hur, om alls, butiksmusik kan påverka kunder, men även hur kunderna kan välja att påverkas av musiken. Andra bidrag bygger på närläsning av olika texter, webbsidor och svar på frågelistor samt etnografiska observationer. Även analys av reklam finns med, i form av Magdalena Petersson McIntyres berikande artikel om hur lyx har gestaltats i ett antal reklamkampanjer för glassen Magnum.

Helene Brembeck har under sin tid som aktiv forskare studerat konsumenter i olika

åldrar och detta återspeglas även i antologins bidrag. Lena Hansson, Ulrika Holmberg och Anna Post analyserar till exempel i sin artikel möjligheter och begränsningar i äldre personers matinköp och de aktörer och nätverk som detta involverar. En av deras frågor gäller digitaliseringen som visserligen har erbjudit nya möjligheter, men hur väl har äldre matköpare tagit till sig det nya och vilka praktiker omgärdar deras uppköp? Yngre konsumenter möter vi i Sandra Hilléns artikel om barnfamiljer som kulturkonsumenter på kulturhistoriska museer. Hennes utgångspunkt är att analysera museer som ett alternativ för barnfamiljers kulturkonsumtion, i konkurrens med till exempel djurparker eller nöjesfält, och se hur olika familjer har resonerat kring sina val. Barnen står även i centrum för Barbro Johanssons intresseväckande artikel om barns matkonsumtion, deras delaktighet i och möjligheter att fatta beslut kring mat.

Konsumtionsbegreppets expansion har lett till att det finns en hel del forskning om olika aspekter av ämnet. Mera får dock plats och boken *Konsumtionskultur* ger läsaren många nya insikter om vardagliga fenomen och problematiserar sådant som vi ofta tar för givet. I Susanna Rolfsson Eliassons artikel är det ett fritidshus och de strategier som husets ägare använder sig av för att nå dit de vill med sin konsumtion, både drömmar och konkreta föremål, som lyfts upp till närmare granskning. Konkreta föremål finns även med i Anneli Palmskölds artikel om hantverkare som konsumenter. Palmsköld diskuterar samtida stickkultur och de möten kring konsumtion som sker på en digital samlingsplats ägnad åt stickande. De hantverksintresserade som möts på denna webbsida ägnar sig åt en speciell form av konsumtion, "prosumption". Genom sitt stickande konsumerar de och producerar på samma gång.

De enskilda bidragen omges av artiklar som placerar in dem i en kontext av Helene Brembeck's forskning överlag, samt kopplar ihop frågeställningarna till en större hel-

het. Förordet är skrivet av Ulla Ericsson-Zetterqvist, och det följs av en introduktion av Magdalena Petersson McIntyre, Barbro Johansson och Niklas Sörum, vilka även fungerat som redaktörer för verket. Den avslutande artikeln är skriven av Orvar Löfgren. Inledningen placerar in de olika bidragen i Brembeck's tidigare forskning inom fältet konsumtionskultur, medan Löfgren i den avslutande artikeln med rubriken "Vad kan konsumtion vara?" även blickar framåt och reflekterar kring vad som ännu kunde göras inom forskningen på konsumtionskulturens område. Det avslutande kapitlet har på så sätt en viktig funktion för antologin som helhet, det inte bara för att det för samman trådar som diskuterats i de övriga texterna, utan visar även på nya utmaningar och möjligheter. Idag är hållbarhet till exempel ett mycket aktuellt tema och därmed har vi fått ett växande intresse för tingens livslängd och livshistoria. Ett fokus på hållbarhetstanken vidgar även vår förståelse av begreppet konsumtion till att inte enbart handla om att köpa eller förbruka utan även att byta, låna och dela.

Inställningen till konsumtion och ägande har varierat mycket under olika tider. Konsumtion handlar inte bara om lyx och överflöd, utan har blivit en del av vardagen för både unga och gamla. Samtidigt förändras förutsättningarna och villkoren för vår konsumtion kontinuerligt och nya tider ställer oss inför nya utmaningar och möjligheter. Att uppmärksamma ämnet konsumtionskultur faller sig därför naturligt inom många discipliner. Enligt baksidestexten kan boken *Konsumtionskultur. Innebörder och praktiker* dels bidra till forskarsamhället, dels läsas av en intresserad allmänhet. Jag kan inte annat än hålla med. Innehållet är så brett att alla läsare kan känna igen sig själva eller personer i sin omgivning på ett eller annat sätt och få en större insikt om sin egen men även andras konsumtion. Eftersom det är fråga om en antologi är texterna fristående, men som läsare tar man sig gärna an flera eftersom variationen i ämnen och perspektiv gör

att samtliga artiklar bidrar med något nytt till helheten. Boken kunde med fördel även användas i undervisning, eftersom de olika bidragen tillsammans fungerar som en introduktion till forskningsfältet. Redaktörerna har gjort ett gott arbete i utformningen och uppbyggnaden av boken, och de olika perspektiven som diskuteras följer fint på varandra. Som redan tidigare framkommit har Helene Brembeck haft en mycket lång och mångsidig karriär och med avstamp i hennes produktion hade det funnits en rad andra ämnen att ta upp. Detta upplägg känns ändå mycket väl avvägt och tillräckligt omfattande. En del, men långt ifrån alla, av artiklarna är illustrerade med fotografier eller till temat passande illustrationer. *Konsumtionkultur. Innebörder och praktiker* är en informativ bok som väcker många nya tankar och belyser temat konsumtion ur flera olika perspektiv. Läsaren tar med sig en ökad förståelse för hur brett ämnet konsumtionkultur idag kan vara och en insikt i de utmaningar som dagens konsumenter ställs inför. Boken tillför mycket både för den som redan är bekant med Helene Brembecks samt hennes vänners forskning, men även för den som vill veta mer om den aktuella forskningen om konsumtionskultur eller helt enkelt läsa något tankeväckande.

Anna Sundelin, Åbo

Håkan Jönsson: *Svensk måltidskultur*. Carlssons Bokförlag, Stockholm 2020. 186 s. ISBN 978-91-8906-316-7.

Forskning rörande kost- och måltidsvanor, det vill säga vår måltidskultur, har en lång tradition inom etnologin. Det är ett forskningsområde där läroämnet fortfarande behåller sina positioner och dessutom känns relevant. En lång rad av 1900-talets etnologer bidrog med banbrytande studier inom detta fält, och inte minst Nils-Arvid Bringéus har därmed

varit en viktig förgrundsgestalt och påverkat många yngre kolleger, inte bara i Sverige utan även i andra nordiska länder. Åtskilliga nu etablerade äldre forskare har vid något tillfälle skrivit artiklar av intresse för vad som nu sammanfattas under benämningen måltidskunskap. Bland en yngre generation etnologer finns flera spännande måltidsforskare, som kan förena kulturhistoriska perspektiv med samtidsorienterade studier, inom och utom ämnet vars kunskaper kommer till nytta inom de ämnesöverskridande kurser i måltidskunskap som numera ges vid flera lärosäten.

Håkan Jönsson tillhör denna yngre generation, som under senare år skrivit flera intressanta arbeten rörande måltidskultur. Han är ursprungligen utbildad kock, men kunde uppenbarligen kombinera sin anställning på en hotellrestaurang i Lund med studier i etnologi, vilket så småningom ledde till forskarutbildning och avhandling 2005. Under hans studie- och yrkesår genomgick våra måltidsvanor i slutet av förra och början av innevarande sekel också något som Jönsson kallar en gastronomisk revolution. Det var emellertid inte bara inom restaurangnäringen denna revolution blev märkbar, utan också bland allas våra måltidsvanor och särskilt den som utövades hemmavid, i privat regi.

Det är inte bara så att männen i allt större utsträckning även lagar vardagsmaten hemma, eller att tidigare självklar vardagsspis som blodpannkaka och leverstuvning bytts ut mot köpepizza och vegomat, eller att den obligatoriska mjölken på middagsbordet allt oftare ersatts av vatten eller till och med av vin till vardags. Det har därtill skett en genomgripande förändring i kökens utrustning, matlagning och konsumtionsvanor. Matlagning i hemmen har blivit något annat än 1950-talets husmödrars vardagsobligationer. Hur gick dessa förändringar till egentligen? Eller som Jönsson träffande formulerar frågan: Varför har knivhyllan ersatt bokhyllan som markör av kulturellt kapital i hemmen? Inledningsvis noterar författaren också att måltidskultur

finns överallt där människor äter och delar föreställningar om hur, när, vad och med vem man bör äta. Även om det är en iakttagelse att vad Claude Fischler kallar kommensalitet, måltidens gemenskap som grundläggande för människor, är också dessa gemenskaper varierande. Middagsbordet är inte heller självklart längre, det går lika bra att sitta och äta middag i soffan framför teven. För det är vad många gör idag, vilket framgår av denna studie. Synen på vad som är ätbart och hur det skall ätas förändras över tid. Fördomen mot hästkött var längre stark, men raderades ut med urbaniseringen för att sedan återkomma, fast utifrån andra bevekelsegrunder. Vad barn bör konsumera eller inte är också något som förändras. Synen på barn och kaffedrickande har exempelvis varierat starkt under de senaste över 60 åren som jag kan överblicka, där jag har druckit kaffe sedan 5-årsålder (fast då med mycket socker), medan yngre kolleger inte alls fick dricka kaffe av förmenta hälsoskäl förrän de kom upp i tonåren. Författaren slår fast att måltidskultur inte finns, utan det är något som vi skapar och återskapar hela tiden.

För att studera denna kulturella process utgår författaren från den hävdvunna frågelistmetoden, som han även i tidigare studier med framgång använt sig av. Han utgår från det rika empiriska material som han på detta vis insamlat (ca 70 svar) genom frågelistan "Måltid i förändring" (LUF 244), där han innefattade även frågor som funnits i tidigare frågelistor (t.ex. ULMA S 1972 "Förändringar i kosthåll"). På så vis har studien kunnat få ett visst historiskt perspektiv, nödvändigt i en studie av kulturella förändringar. Citat i boken är också hämtade ur dessa tidigare frågelistor. Dessutom har ett antal intervjuer och observationer genomförts 2015 och 2016. I bokens olika kapitel diskuteras bland annat den rumsliga dimensionen, det vill säga köket som rum och symbol: den plats där maten lagas och även ofta intas. Det är en fängslande exposé över kökets förändringar över tid och där köket som arena påverkas av

politiska, sociala och materiella förändringar; inte minst av samhället som i form av staten och dess institutioner haft mycket att säga till om under efterkrigstiden för att standardisera utrymmen, redskap och allmänna funktioner. Avsnittet om matplatsvanor är belysande för vår tid, att äta utomhus på verandan, i trädgården eller på balkongen tycks vara viktigt för nutidsmänniskan, även om inte alla håller med enligt några av frågelistsvaren. När jag var barn blev man tillrättavisad med ett talesätt om man nynnade på en sång när man intog en måltid, förmodligen något mellanmål ("Gubben visste inte att kärringen var tokig, förrän hon sjöng när hon åt"). Numera råder det mera avspända vanor vid köksbordet, där inte bara måltider intas, utan där man kan ägna sig åt fågelskådande, lyssna på radion, spela spel med barnen, stickning och datorarbete (under den rådande pandemin har jag varit hänvisad till köksbordet för att skriva den här anmälan, när jag av min arbetsgivare avråds från att gå till mitt kontor på universitetet; ofta äter jag en enkel frukost samtidigt. Middagsmaten däremot intas i vardagsrummet framför teven!).

Därefter ägnas ett intresseväckande kapitel åt kökets materiella kultur, som förändras snabbt över tid. Vem behöver längre en väggfast konservöppnare, som var standard i köket på 1970-talet (och som jag ibland saknar), eller varför finns det inte längre några mandelkvarnar av gjutjärn som länge var en nödvändig utrustning och som jag så här i juletid inför julbaket tycker mig behöva? Till och med på loppmarknader kan de vara svåra att uppbringa – vid en kontroll hittade jag att de såljs som "vintage" på vissa nätmarknader. Självfallet försvinner mängder av köksredskap (populära, men lite opersonliga – åtminstone för husmödrar – julklappar under efterkrigstiden) med förändrade kost- och måltidsvanor, medan andra tillkommer. Det vi hemma i Bergslagen kallade (gröt)kräkla, men i boken får heta ett sydsvenskt *tvara* är ett exempel på vad informanter fortfarande kan minnas

men som numera är försvunnen. Vissa får nya användningsområden. Författaren gör en elegant analys av ballongvispens biografi från att ha varit ett exklusivt kockredskap till att nu ha letat sig in i hemmen. Att dyra knivset blivit en viktig statussymbol är fascinerande. Intressant är också hushållsassistentens förändrade status och att den numera ersatts av en så kallad *food processor* eller matberedare som den försvenskat får heta.

Det nutida köket vimlar av prylar, ofta av statuskaraktär, som induktionsspisar, granithällar och dyra köksskåp. En intressant iakttagelse är att tallrikar och glas blivit större (de flesta tycks dricka kaffe ur muggar och inte längre ur kaffekoppar och blir närmast förvånande när man ställer fram sådana). Även överflödet av till synes onödiga köksredskap problematiseras och diskuteras utifrån ett informantperspektiv. Jag har alltid undrat om någon verkligen köpte den ankpress (!) som NK hade i sitt juls skyltfönster i slutet av 1980-talet?

Därefter fokuserar boken på den sociala dimensionen, det vill säga måltidens sociala funktioner, vidare på genusperspektiv på den förändrade måltidskulturen och förstås på vinets intåg i mer vardagliga måltidssammanhang. Användningen av kryddor är en annan intressant dimension, från en tid då man försiktigtvis strök stekpannans botten med en klyfta vitlök till när Mat-Tina lärde oss att bryskt krossa klyftorna med en kniv och lägga i grytan. Mat som luktar och de luktminnen de gett upphov till är en annan intressant dimension som nutidens konsumenter kan reflektera över. (På Färöarna äter man fortfarande ofta fermenterad fisk och kött och

det luktar, men har trots övrig modernitet bibehållits som en (positiv) del av måltidsupplevelsen. Däremot har inflyttade danskar, trots många år i landet, svårt att vänja sig vid dessa rätter.) Emil i Lönneberga älskade doften av rotmos, medan nutidsbarn kan få kväljningar.

Tidigare generationers upplevelser av tvång i samband med måltiden kan fortfarande påverka. I skolmaten fick vi inte gå från bordet förrän vi ätit upp och det är säkert en anledning till att jag aldrig ens tänkt tanken att servera spenatstuvning med kokt falukorv hemma. Jag tyckte inte om lukten. Annars har jag med mig normen att man äter det som står på bordet, punkt slut, vilket predikades i arbetarhemmen i min uppväxtmiljö. Numera kan man inom ett och samma hushåll servera olika slags rätter där man tar hänsyn till skilda kostnormer.

Jag skall inte fördjupa mig i ytterligare refererande, utan överlämnar åt läsaren att själva ta del av den här mycket innehållsrika och läsvärda boken. Det är förvisso en till formatet liten, men rikhaltig och layoutmässigt elegant utformad, därtill välskriven bok, som anbefalles alla som är intresserade av vår tids svenska kost- och måltidsvanor och den förändring som måltidskulturen ständigt genomgår. Det inledande avsnittet ”om varför boken heter som den gör” är både stilfullt och pregnant skrivet. För närvarande är den svenska måltidskulturen särskilt spännande och komplex, något som engagerar många. Boken blir därmed angelägen läsning även utanför den trängre ämneskretsen. Formatet gör att den också är lämplig som kurslitteratur, inte bara i etnologi, utan i många ämnen som rymmer inom modern måltidsforskning.

Ingvar Svanberg, Uppsala

NOTISER

Anna Marie Roos: *Goldfish*. Reaktion Books, London 2019. 206 s., ill. ISBN 978-1-78914-135-1.

Inför firandet av nowruz – det iranska nyåret som infaller på vårdagjämningen – bunkrar akvariebutiker i Sverige upp med guldfiskar. De har lärt sig att exiliranier i Sverige köper en guldfisk för att ha på det bord som dukas upp dagen före firandet. En skål med en levande guldfisk symboliserar nämligen liv och rörelse. Guldfisken (*Carassius auratus*) är en sedan länge domesticerad art och därmed befinner sig under mänsklig omsorg, men när det skedde i Kina är fortfarande oklart. När guldfisken första gången kom till Europa är likaså omtvistat. Engelsmannen Samuel Pepy nämner en fisk i sin dagbok 1665 som förmodas ha varit en guldfisk.

I den nu mycket omfattande och läsvärda serie av djurmonografier som förlaget Reaktion Books ger ut har turen kommit till guldfisken. Vetenskapshistorikern Anna Marie Roos, verksam som professor vid University of Lincoln, har skrivit en häändig liten bok om guldfiskens betydelse i kultur och i någon mån vetenskapshistorien. Boken inleder med Carl Linnaeus, som var mycket förtjust i guldfiskar. Redan 1740 publicerade han i Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar en beskrivning åtföljd av en illustration. Av den framgår att det rörde sig om en odlingsform med utmärkande stjärtfena, som tydligen redan då fanns att uppbringa i Europa. Linnaeus exemplar hade förmedlats från Danmark. I uppsatsen ger han inte bara en beskrivning av fisken, utan också en regelrätt skötselhandledning, även om han ännu

inte hade hunnit skaffa sig några egna erfarenheter av att hålla fisken i fångenskap. Det skulle han emellertid få möjlighet till senare, och han lade också ner stor möda på att införskaffa guldfiskar. Det första mötet med den guldgula fisken hade varit hänförande. Så fick exempelvis Christopher Tärnström 1754 i uppdrag att hemföra guldfiskar från Ostasien, men han drunknade på vägen och kunde inte slutföra uppgiften. Linnaeus fick dock senare guldfiskar från England. I flera brev kan man följa Linnaeus intresse för guldfiskar.

Roos ger en bred skildring av guldfiskens äldre kulturhistoria. Särskilt i Japan kan man tala om en utvecklad guldfiskkultur, som tar sig många spännande uttryck, exempelvis i form av festivaler, träsnitt (ukiyo-e) och textil konst för att inte tala om en utvecklad skicklighet i att odla fram säregna former, som i dag är eftertraktade och kan vara mycket dyrbara. Från början av 1700-talet började guldfisken bli vanlig i Europa. Dess europeiska 1700- och 1800-talshistoria avhandlas utförligt i boken. Där är källmaterialet desto rikligare. Att hålla guldfiskar blev en sedvänja i burgna hem. Guldfisken ådrog sig mångas uppmärksamhet, och i den illustrerade zoologiska litteraturen finns åtskilliga avbildningar av den förföriskt guldglänsande fisken.

Länge höll man guldfiskar i vackra porslins-skålar som tillverkades i Kina. Genom Ostindienhandeln kom de till Europa. Även Linnaeus hade uppenbarligen en skål, liksom kungafamiljen. Det finns åtskilliga sådana importerade porslinskärl bevarade i museer och samlingar. Guldfiskskålar kom dock snart att ersätta de exklusiva kärlen från Kina. Först från senare hälften av 1800-talet har guldfisken

blivit en akvariefisk. Numera är guldfisken en global angelägenhet som finns spridd som sällskaps- och prydnadsdjur över hela världen. På sina håll har den till och med blivit en pest, en invasiv art, som kommit ut i vattendragen och konkurrerar med den inhemska fiskfaunan.

Konstnärer har i alla tider lockats av guldfisken, även i Sverige. I dikten finner vi likaså guldfiskar, där även Bellman kände sig manad till att skriva om en guldfisk han såg ("Impromptu vid åskådandet af en chinesisk

guldfisk hos Capit . R."). Fortfarande inspirerar guldfisken konsten och litteraturen. Genom modern japansk animerad film har guldfisken Ponyo, regisserad av Hayao Miyazaki 2008, blivit världsbekant.

Boken om guldfisken är full av utsökta illustrationer. Den visar också att en till synes obetydlig domesticerad fisk rymmer en mångfacetterad kulturhistoria av intresse för alla som intresserar sig för människans förhållande till andra arter i hennes närhet.

Ingvar Svanberg, Uppsala

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debatt-inlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikel- och recensionsmanuskript sändes i digital form till redaktionen. Artikelmanus granskas av redaktionen och extern läsare. Vid frågor kontakta redaktören.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället. I: Gerholm, Lena (red.): Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden.* Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1.*

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Själva texten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

Tidskriften utges fr.o.m. årg. 98, 2015, av Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur, en riksakademi med sitt säte i Uppsala

129 INTRODUKTION TILL ETT FOTOHISTORISKT ARKIVMATERIAL

Maria Bäckman och Marie Steinrud

140 FÖLJA LUNDH!

Marie Steinrud

155 ETT BILDARKIV I RÖRELSE

Maria Bäckman

172 FRILUFTSFOTOGRAFEN GUNNAR LUNDH

Marianne Larsson

188 ANTECKNINGAR

KONFERENSRAPPORT *Brita Planck*

MED ELIN WÄGNER I SMÅLAND *Inger Lövkrona*

201 NYA AVHANDLINGAR

Andrea Dankić ATT GÖRA HIPHOP *anmäld av René Leon-Rosales*

Catarina Harjunen ATT DANSÄ MED DE(T) SKEVA *anmäld av Maria Bäckman*

Frida Wikström ATT SKRIVA SIG UT *anmäld av Kristofer Hansson*

215 RECENSIONER

Katja Lindqvist (red.) KOMPETENS I MUSEISEKTORN *rec. av Britta Zetterström Geschwind*

Markus Idvall, Anna Palmehag & Johan Wessman CHECKPOINT 2020 *rec. av Fredrik Nilsson*

Henrik Ranby ÅKDON, BLICK OCH LANDSKAP *rec. av Göran Hedlund*

Christer Westerdahl ATT FÄRDAS I GAMLA TIDER *rec. av Ingvar Svanberg*

Anders Hammarlund RAVBAND *rec. av Henrik Brissman*

Håkan Wettre HUS OCH MÄNNISKOR *rec. av Henrik Ranby*

Stefan Bohman, Ana Luiza Rocha do Valle SKELETT I GARDEROBEN *rec. av Eva Klang*

Linda Forsell (red.) GIRLING TOGETHER *rec. av Kristina Öhman*

Gunnar Ternhag JOJKSAMLAREN KARL TIRÉN *rec. av Krister Stoor*

Bengt af Klintberg VÄNSTER HAND OCH MOTSOLS *rec. av Ulrika Wolf-Knuts*

Ebbe Schön ÄNGEL MED BOCKFOT *rec. av Anders Gustavsson*

Mattias Bengtsson, Marita Flisbäck & Anna Lund FARVÄL TILL ARBETET

rec. av Gabriella Nilsson

Malin Thor Tureby & Jesper Johansson MIGRATION OCH KULTURARV

rec. av Henrik Brissman

Anne-Marie Ericsson ASTRID SAMPE. FÖRNYARE AV SVENSK INDUSTRI-TEXTIL

Elisabet Stavenow-Hidemark ELSA GULLBERG. ETT LIV I TEXTIL *rec. av Birgitta Svensson*

Leif Runefelt DEN MAGISKA SPEGELN *rec. av Marie Steinrud*

Anders Björklund, Barbro Blehr, Simon Ekström EFTERTÄNKAR *rec. av Karin Gustavsson*

Magdalena Petersson McIntyre, Barbro Johansson & Niklas Sörum KONSUMTIONSKULTUR

rec. av Anna Sundelin

Håkan Jönsson SVENSK MÅLTIDSKULTUR *rec. av Ingvar Svanberg*

255 NOTISER

Anna Marie Roos GOLDFISH *rec. av Ingvar Svanberg*